BODÓ SÁNDOR

A MAGYAR PARASZTI TERMELÉS IGAEREJÉNEK TÖRTÉNETE

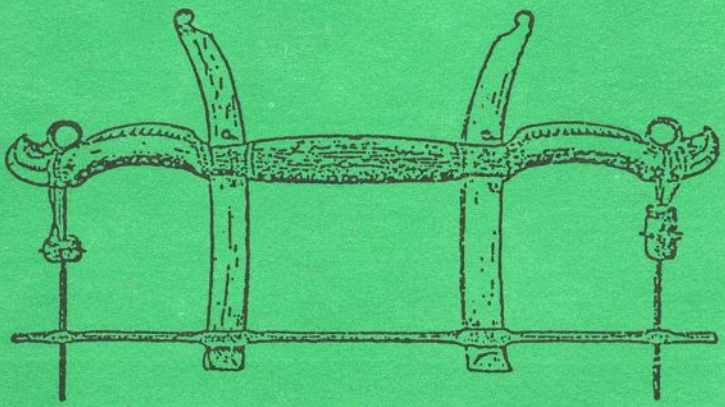

Debrecen, 1990

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

26.

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

26.

BODÓ SÁNDOR

A MAGYAR PARASZTI TERMELÉS IGAEREJÉNEK TÖRTÉNETE

Debrecen, 1990

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
Kiadványa

Szerkeszti:
UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:
KOTICS JÓZSEF

ISSN 0138—9882
ISBN 963 471

Készült a Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata
nyomdaüzemében
Debrecen, 1989-2301
Felelős vezető:
dr. Gere Kálmán igazgató

BEVEZETÉS

A Földön élő mintegy ötmilliárd ember életében, munkájában még napjainkban is meghatározó szerepet játszanak az igavonó állatok. A paraszti munka végzésében, a terhek szállításában földünk lakosságának fele még jó néhány évtizedig az egyre modernebb gépek helyett csak a szarvasmarhák, bivalyok, lovak, öszvérek, szamarak, tevék, lámák, jakok és elefántok erejének felhasználására támaszkodhat. Ezt állapította meg egy 1981-es, Nairobiban megvitatott ENSZ-jelentés, amelyet az új és megújítható energiaforrásokról tanácskozó konferenciára készítettek. A jelentés megközelítőleg 400 millióra becsüli az igavonó állatok számát. Ebből 245 millió a szarvasmarha és jak, 60 millió a bivaly, 27 millió a ló, 10 millió az öszvér, 40 millió a szamár, 16 millió a teve és 1 millió a láma száma. Az állatok főleg a fejlődő országok lakosait segítik mindennapi munkájukban.[1]

Európa népeinél már természetesen sokkal kisebb jelentőségű a vonóállatok igénybevétele, bár néhány dél-európai országban még mindig tekintélyes mennyiségű igavonó állat segíti a földművelők munkáját és végzi a rövid távú szállításokat.

A Kárpát-medence területén, hazánkban — ha folyamatosan csökkenő számban is — mind a mai napig alkalmazzák a lovat és a szarvasmarhát igásállatként. Országos statisztikánk a rendszeresen vagy esetenként járműlt teheneket a többitől nem különítette el, de még 1958-ban is 75 438 „ökör és igázott tinó" számát közli. Ez a mennyiség 1960-ban 39 246-ra, 1962-ben 6171-re, 1964-ben 2754-re, 1972-ben 653 db-ra csökkent.

1. Népszabadság, XXXIX. évf., 101. szám, 21. 1981. május 1.

1973 vége óta pedig a statisztikák már értékelésre sem érdemesítik az igásökrök számát, mígnem a négyökrös szekér az 1980-as években már valódi idegenforgalmi látványossággá emelkedett.[2]

Az előbbi adatok világosan mutatják azt a társadalmi-gazdasági átalakulást, amelynek során 1960-ban és 61-ben végbement a magyar mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése. A megalakult termelőszövetkezetek kezdetben még jelentős számú vonóállat igaerejével (1960. március 1-jén pl. 17 733 ökörrel és igázott tinóval) dolgoztak, majd ez a szám rohamosan csökkent (1962: 4216, 1963: 2032, 1964: 776, 1969: 155, 1972: 29).[3] E mozgással párhuzamosan persze ellenkező előjellel mutatják ugyanezek a statisztikák a mezőgazdaság gépparkjának egyenletes gyarapodását, ahol az állati igaerőt egyre speciálisabb munkagépek és szállító járművek váltották fel.

Az országban terepmunkát végző etnográfusnak persze alkalma volt tapasztalni, hogy olykor-olykor elébe bukkan egy-egy tehén által vont szekér, amellyel az ún. „második gazdaságban" többnyire alkalmi fuvarokat bonyolítanak le a termelőszövetkezeti parasztgazdák. A vonóállatok munkaeszközét, a jármot pedig, ha a legtöbb parasztgazdaságban az enyészetnek vetették is, néhol még becsben tartják, hibás alkatrészeit cserélik, elvétve teljesen újra is faragják.

* * *

A földművelés az emberiség történetének (*Engels* szerint a barbárság felső fokán elért) egyik legnagyobb vívmánya. „A vaseke, amely elé állatot fognak, ez tette lehetővé a nagy szintű mezőgazdaságot, a földművelést, s ezzel a létfenntartási eszközöknek az akkori viszonyokhoz képest gyakorlatilag korlátlan szaporítását."[4] *Marx* megfogalmazása szerint „az emberiség történetének kezdetén a megmunkált *kő*, *fa*, csontok és kagylók mellett a legfontosabb munkaeszköz szerepét a *szelídített*, tehát a munkával már megváltoztatott, tenyésztett állat játszotta. A munkaeszközök használata és megteremté-

2. Statisztikai évkönyv, 1959. 168.; 1960. 158.; 1962. 143.; 1964. 159.; 1972. 239.; 1974. 259.
3. Statisztikai évkönyv, 1960. 158.; 1962. 143.; 1964. 176.; 1965. 157.; 1969. 192.; 1972. 239.
4. *Engels, Fr.* 1975. 35—36.

se... jellemzi a *sajátos emberi munkafolyamatot*... A munkaeszközök maradványai éppoly fontosak letűnt társadalmi-gazdasági alakzatok megítélése tekintetében, mint a csontleletek felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. A gazdasági korszakokat nem az különbözteti meg, hogy *mit*, hanem hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek."[5]

A teherhordás és a földművelés munkaeszközei közül pedig kétségkívül az egyik legfontosabb az iga vagy a járom. A járom volt a kerék mellett a történelem előtti idők egyik nagy technikai találmánya, mert őseink ezzel biztosították az állati vonóerő kihasználását. Ennek ellenére a legrégibb fogatoló eszköz sem az európai, sem a magyar néprajzi irodalomban nem kapott jelentőségének megfelelő feldolgozást — mint ahogyan erre a kérdéskör egyik legjobb ismerője, *Wolfgang Jacobeit* is utalt.[6]

1948-ban a magyar népi közlekedés kutatásának eredményeit és feladatait összefoglaló munkájában *K. Kovács László* kiemeli, hogy „a külföldi irodalomban sem látunk arra való törekvést, hogy a nép közlekedő és teherhordó tevékenységét az egyetemes népi munkából kiemelve, a maga mivoltában monografikusan tanulmányoznák. Minthogy nálunk is ez a helyzet, érthető, hogy oly kevés a szekér, szán, csónak stb., leírásunk, s annál is kevesebb az iga- és lószerszámra vonatkozó tanulmányunk".[7]

Tálasi István, aki 1955-ben vette számba a felszabadulást követő 10 év szaktudományi eredményeit és rámutatott a tennivalókra, a témával összefüggésben a következőket jegyezte meg: „Érezhető hiányossága volt az állattartás régebbi kutatásának, hogy a jószágnak a földművelésben betöltött jelentőségével, haszonvételi tartásával keveset törődött, mert a pásztorkodás iránti érdeklődés elfelejttette etnográfusainkkal, hogy az állatnevelés, -tenyésztés egyúttal a földművelő paraszti munka, a gazdálkodás, a forgalom, a táplálkozás stb. alapja. Az állati munkaerő biztosítása, a munkaállat nevelése elvileg szükséglete éppúgy a pásztortársadalom harcos és dolgozó tagjainak, mint a későbbi társadalmi korszakok gazdasági életének. ... E feladatok elvégzése nélkül csonka marad a magyar

5. *Marx, K.* 1949. I. 193—194.
6. *Jacobeit, W.* 1957. 126.
7. *K. Kovács László* 1948. 10—11.

állattartás képe. Munkaállataink, illetve fajtái, használati mértéke az egyes korszakok termelésében is alapvető jelentőségű."[8]

A témának több európai országban ma már kötetekben mérhető irodalma van. 1969-ben pedig sor került egy olyan tematikus gyűjtemény kiadására is, amely a kutatást további eredményekre ösztönző szándékán túl tipológiai és terminológiai kérdéseket tisztázott, s számos európai országból tanulmányt közölt (*Jacobeit, Wolfgang—Kramarik, Jaroslav* szerk.: Rinderanschirrung — 18.—20. Jahrhundert).

A téma jelentősége

Az emberiség magasabb fokú kultúráját jelentős mértékben a földművelés révén érte el. A kapás földművelés elterjedési területén — jóllehet termesztettek gabonaféléket — nem ismerték az ekét, s nem használták fel az állatok vonóerejét sem. Az ekés földművelés, a szántóeszközök alkalmazása ugyanekkor nagy mértékben előmozdította a társadalom termelőerőinek fejlődését. Az emberiség történetében először alakultak ki a többlettermék állandó felhalmozásának feltételei, ami előidézte a népesség folyamatos gyarapodását. Érthető tehát, hogy az ekés földművelés keletkezésével és széles körű elterjedésével nagyjából együtt jártak olyan jelentős események, mint a bronz majd a vas olvasztása és felhasználása, a kézművességnek a földműveléstől való különválása, a falu és a város elkülönülése és a korai osztálytársadalom kifejlődése. *Az ekés földművelés kialakulásának természetes feltétele az állatok rendszeres igázása,*[10] s e kultúrák állatállományában a szarvasmarha, a juh, a kecske és a sertés tartása dominált.[11]

Mind a bronzkortól kezdődő ekés földművelésnek, mind az ekés földművelés során igaerőként leginkább alkalmazott szarvasmarha domesztikálásának kiinduló pontjául Délnyugat-

8. *Tálasi István* 1955. 22—23.
9. *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 184.
10. *Hahn, E.* 1896.; *Leser, P.* 1931.; *Werth, E.* 1954.; vö.: *Balassa Iván* 1973. 34—35.; *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 198.
11. *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 198.

Azsiát (egyik központként a Tigris és Eufrátesz vidékét) szokták megjelölni.[12] A terjedés Európa irányába mindenekelőtt a Kisázsia—Balkán—Duna-medence útvonalon, emellett az Appenini-félszigeten, valamint a Kaukázuson át vezetett az Északi- és a Balti-tengerig.[13] A mérsékelt égöv erdős-sztyeppés és erdei földművelői *Csebokszarov* és *Csebokszarova* szerint igaerőként különböző korokban más-más háziállatot alkalmaztak, főleg ökröt és lovat.[14]

Európa keleti erdős-sztyeppés területein, valamint a Kárpát-medencében az igavonó állatok az őstulok (*Bos primigenius Bojanus*, 1827.) háziasított leszármazottai, a *primigenius* és a *brachyceros* fajtacsoportokhoz tartozó szarvasmarhát, valamint az egyetlen eurázsiai vadló (*Equus przewalskii*, Poljakoff, 1881.) háziasított leszármazottai közül kerültek ki.[15] A Kárpát-medencébe érkezett és ott megtelepedett magyarság szarvasmarha-állománya két rétegből tevődött össze. A feltehetőleg kis mennyiségű, Etelközből hozott állatokból,[16] amelyek valószínűleg a *primigenius* típusnak egy podóliai ősváltozatát képezték, valamint a helyben talált, kis szarvú, kis testű, vékony csontozatú *brachyceros fajtacsoporthoz* tartozó szarvasmarhákból. Bizonyára ez utóbbi típus volt többségben.[17] A XIV—XV. századtól a XX. századig mind húsállatként, mind vonóerőként uralkodó magyar szürke szarvasmarha (*Bos taurus primigenius hortobágyensis Hankó*) eredetével kapcsolatban legutóbb *Matolcsi János* fejtett ki részletes, meggyőzően ható véleményt. Röviden összegezi a korábban kialakult nézeteket, majd *Bökönyi Sándor* kutatási eredményeire is alapozva kifejti: a nagy őserővel bíró *primigenius* típusú őspodóliai változatból „talán egy sikeres hibridizáció vagy előnyös mutáció és gondos kiválasztás elindította az önálló magyar szürke szarvasmarhafajta kialakulásának folyamatát. ... Különösen megnőtt az erősebb, nagyobb testű szarvasmarha iránti igény az ekés földművelés kiszélesedése folytán, s ez

12. *Lee, N. E.* 1960. 20.; vö.: *Balassa Iván* 1963. 42—43.; *Childe, V. G.* 1962. 45.; *Clark, G.* 1976. 165.; *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 196.
13. *Clark, G.* 1976. 165.; *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 201.
14. *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 203.
15. *Matolcsi János* 1982. 124., 243., 263.
16. *Györffy György* 1975. 38.
17. *Matolcsi János* 1982. 263.

lökést adott a magyar szürke szarvasmarhafajta kialakulásának és elterjedésének. A folyamat nem volt túl gyors, hiszen ... az általunk ismert testnagyságát, szarvméreteit fokozatos fejlődés során csak a XVIII—XIX. századra érte el, gondos tenyésztői munka, szelekció hatására. ... Árpád-kori állattenyésztésünknek legkiemelkedőbb eredménye éppen a magyar szürke szarvasmarhafajta kitenyésztése, amely a maga idejében a legkorszerűbb fajták egyike volt mind a hústermelés, mind az igaerő-teljesítmény szempontjából nézve. Csontleletei a XIV—XV. századtól kimutathatók a régészeti ásatások anyagából is.[18]

* * *

A ló és a szarvasmarha által vontatott gazdasági eszközök jármolási technikáját illetően Eurázsia két nagy régióra osztható. A régészeti leletek, a fennmaradt ábrázolások és a történeti-néprajzi módszerekkel feltárható gyakorlat szerint *az egyik régiót* (Európa nagy részét és Ázsia déli vidékét) *a páros járom, a másik nagy tájat* (Európa észak-keleti részét és Ázsia északi vidékét) *a két rúd között, egyedül jármolt vonóállat jellemezte.* A két régió közötti határvonal a Balti-tengertől délkeleti irányban húzódik a Kaspi-tengeren keresztül, az Altáj hegység mentén, Kína határáig.[19] Ha összevetjük ezt az elterjedési területet a *Werth E.* által készített, a kapás és az ekés földművelés elterjedését ábrázoló, valamint az ökör és a ló igavonók használatát bemutató, majd a *Fagyejev—Csesznov—Csebokszarov—Csebokszarova* által jóval árnyaltabban és precízebben összeállított három fő gazdasági, kulturális típust megkülönböztető térképekkel,[20] feltűnik, hogy Eurázsia területén a két jelenség határvonalai egymáshoz közel húzódnak. Kiderül ugyanis az előbbiekből, hogy az ekés földműveléssel dominánsan együtt jár a páros iga használata, míg — legalábbis — Azsia északi területeit a kettős villásrúd között egyedül befogott állat jellemzi.

Ez a határvonal i. e. 1000 körül alakult ki, s mind a mai napig csupán jelentéktelen mértékben változott. A két nagy

18. *Matolcsi János* 1982. 256—265.
19. *Tarr László* 1968. 24.
20. *Werth, E.* 1954. I., XIX. térkép, *Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 176—177.; vö. még: *Viires, A.* 1971. 439.

terület folyamatosan erősödő gazdasági, kulturális kapcsolatai — *Tarr László* szerint — a tehervontatás módjának, s a járműnek a cseréjére alig terjedtek ki. Európa-szerte napjainkban is az egyrúdú szekér, kocsi, taliga az uralkodó állatvontatta jármű, Közép-Ázsiát pedig most is a két rúd közt egy állat által vont teherszállító járművek jellemzik. Ha egyes területeken e hagyománytól eltértek, az újabb keletű kulturális hatás következménye.[21]

KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Az igázás hazai régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi irodalma

Bár az igaerő és az igázás technikai szintje jelentősen befolyásolták a társadalom gazdasági fejlődését, a magyar régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi szakirodalom nem mutatott a téma iránt nagyobb érdeklődést. Az igaerő kérdése persze minden jelentősebb gazdaságtörténeti munkában előkerül, de a fogatolás módjára, annak változásaira, a földművelés, közlekedés és teherszállítás történeti fejlődésére gyakorolt hatására a kutatók már jóval kevesebb figyelmet fordítottak.

A XVIII—XIX. századi mezőgazdasági irodalomban bukkannak fel az első részletesebb tájékoztatások. Szórványos adatok után *Szentiványi Márton, Lyczei János* és *Bél Mátyás* szólt az egyes igázott jószágfajták tartásáról. Hasznosságukat a mezei munkában való részvételük alapján ítélték meg. E téren *Szentiványi* és *Bél* a szarvasmarhát tartja fontosnak, míg a felvidéki (Hont és Nyitra megyei) ismeretekkel rendelkező *Lyczei* a ló szántóföldi hasznait helyezi előtérbe.[22] A külföldi mezőgazdasági szakirodalom erőteljes magyarítása révén lett érdekes számunkra *Baróti Szabó Dávid Vaniere*-fordítása („Paraszti majorság", 1779.), ahol az állatokkal végzett paraszti

21. *Tarr László* 1968. 24.
22. Vö.: *ifj. Barta János* 1973. 23.

munkáról szólva csak néhány sort szentel a ló hasznainak, míg az ökör fontosságát hét oldalon át taglalja.[23]

A XVIII. század végén és a XIX. század elején *Mitterpacher Lajos, Nagyváthy János, Pankl Máté, Pethe Ferenc, Angyalffy Mátyás, Balásházy János, Balogh József, Milotai Ferenc* és mások szóltak többnyire a paraszti gazdálkodás egészét érintő munkáikban az igavonás kérdéseiről. *Pankl* a földművelés alacsony szintjére utaló, nagy kiterjedésű műveletlen területek kialakulásának okai között az igaerő hiányát is említi. Az állatok hasznát — jellemző módon — elsősorban nem értékesítésükből származtatja, hanem munkájukból. *Nagyváthy* szubjektív észrevételei között, elmaradottsága miatt kárhoztatja az ökörvontatás hazai módját, másutt az igavonásban a szarvasmarhát ezzel együtt is a lótartás elé helyezi.[24] *Pethe* a „szántónak, 's szántó baromnak könnyebbségekre, egyszersmind a' szántásbeli jobb és szebb munka kedvéért", valamint a „marhaerő" „megnyeréséért" tesz javaslatokat 1805-ben.[25] A gazdálkodás racionalizálásának szándékával *Balásházy János* pedig a „tehenekkeli járomba dolgoztatást" veti fel 1844-ben.[26]

A XIX. század első harmadától számos híradás, cikk, tanulmány jelenik meg a hazai folyóiratok hasábjain, amelyek részben vagy egészen érintik az állati erővel végzett tehervontatás történetét, ill. ésszerű javaslattal szolgálnak a munkát végző gazda számára (Nemzeti Gazda, Magyar Gazda, Falusi Gazda, Gazdasági Lapok, Vasárnapi Újság). A Wochenblatt für Land- und Forstwirtschaft 1872-es száma pl. egy helyesen és egy helytelenül készített ökörjárom szemléletes képét és leírását közli,[27] a Politikai Újdonságok pedig 1885-ben egy, a fiatal állatok betanítására szolgáló elmés szerkezettel örvendeztette meg olvasóit.[28]

Régészeti területről néhány figyelemreméltó tanulmány segít eligazodni a Kárpát-medence honfoglalást megelőző korszakának az igázást érintő emlékei között. Az i. e. III. évezred közepétől a fogatolás jellegzetességeit *Fettich Nándor* foglalta össze. Pannónia római kori emlékei közül előbb *Gaul Károly*

23. *Vanierius* 1772.; *Baróti Szabó Dávid* 1779. 67—75.
24. Vö.: *ifj. Barta János* 1973. 107—120.
25. *Pethe Ferenc* 1805. 231., 305.
26. *Balásházy János* 1844. 19.
27. Pest, 1872. 7.
28. 31. évfolyam, 1885. 333.

közölt 1889-ben és 1890-ben érdekes kocsi- és járomrekonstrukciókat, majd 1940-ben és 1950-ben *Alföldi András* és *Radnóti Aladár*. A pannóniai ló- és szarvasmarha-fogatolás emlékeit újabban két dolgozatban *R. Pető Mária* összegezte. A római kor vaseszköz leletei közül egy sajátos típust több kutató járom-alkatrésznek vél, s ezek számbavételét *Müller Róbert* végezte el. A honfoglalás korát egyetlen magyar régészeti lelet képviseli — *Kralovánszky Alán* és *Éry Kinga* cikkeztek róla —, amely viszont több rejtélyt tartogat.

A történeti-gazdaságtörténeti szakirodalom mindegyre az elérhető általános adatokat közli a témával kapcsolatosan. Megtudjuk, hogy már a XI. század elejétől folyamatosan vannak okleveles adataink a meghatározóan fontos munkaeszközként számontartott igaerőre vonatkozóan (pl. *Szabó István, Györffy György, Belényesi Márta, Makkai László, Balassa Iván*), de ezek az adatok a puszta tényen túl alig mutatnak a technikai kérdések megválaszolása irányába.

A nyelvészet a XIX. század végétől foglalkozott a fogatolás eszközeinek néhány alapszavával, az igával, a járommal és a hámmal. *Miklosich Ferenc, Melich János, Bárczi Géza, Kniezsa István, Moór Elemér* és mások eredményeit összegezi „A magyar nyelv történeti etimológiai szótára". Az állatterelő szavak kérdésével többek között *Gombocz Zoltán, Bárczi Géza, Kelemen Béla, Sulán Béla, Tamás Lajos, Gunda Béla, Balogh Lajos* és *Király Lajos* foglalkozott, s több témakört is érint a Magyar Nyelvjárások Atlasza.

A magyar néprajzi irodalomban a járomra — mint ahogyan még számos más tárgyra is — *Bátky Zsigmond* hívta fel a figyelmet az 1906-ban megjelent „Útmutató"-jában. Már ekkor felveti az egyik lényeges kérdést: „Hazánk nyugati részén a jármot igának, Kalotaszegen kalodának hívják. Mind a három szó szláv eredetű. Érdemes volna ezekkel az elnevezésekkel, s azoknak földrajzi elterjedésével foglalkozni. Hivatkozik *Braungart R.* műveire, aki a magyar marjárom formát szlávnak mondja. *Bátky* valószínűnek tartja, hogy „az általános járomforma mellett még mások is használatosak hazánkban", s *Braungart*ra hivatkozva jegyzi meg, „hogy a magyar hegységekben itt-ott de hol?) a homlokukkal húznak amarhák".[29] Talán az „Útmutató"-ban közölt tárgy kelti fel *Pálos Ede* érdek-

29. *Bátky Zsigmond* 1906. 54.

lődését, aki néhány év múlva népművészeti szempontú közelítéssel publikált díszes rábaközi és Győr vidéki festett jármokat. 1910—11-ben a debreceni fogatokkal kapcsolatos éles vitájukkal *Herman Ottó* és *Ecsedi István* irányították a témára a figyelmet. *Herman Ottó* emellett a magyar pásztorok nyelvkincsét összefoglaló, 1914-ben megjelent művében terjedelmesen foglalkozik a ló- és ökörfogatok nyelvi készletével. Az igázás eszközének geográfiai elterjedésére — ha az úti jegyzetek könnyed és érintőleges formájában is — *Nopcsa Ferenc* szolgáltat 1923-ban értékes adatokat. *Nopcsa* egy később megjelent munkájában Nyugat-Európában két igaformát különböztet meg. Egy német-alpi típust, ahol a jószág a homlokával, s egy mediterrán típust, ahol a tarkójával vonja a terhet.[30]

Györffy István „A magyarság néprajza" II. kötetében az Állattartás („Igába törés"), valamint a Teherhordás, közlekedés, jármű („Befogás, szerszám") fejezetekben nyújt részletes áttekintést a fogatolás módjairól és eszközeiről. Ezt követően *Gunda Béla* irányítja a kutatók figyelmét az igavonó állatokra, terelésükre, befogásukra és szerszámaikra,[31] majd számos részlettanulmány jelent meg az 1950-es évek elejéig *Tálasi István, Madarassy László, Kiss Lajos, Márkus Mihály, Némethy Endre* és *K. Kovács Péter* tollából. Az 1950-es és 60-as években különösen a ló tartása és fogatolása iránt nőtt meg a kutatók érdeklődése, amit *Kodolányi János, Nagy Czirok László, Márton Béla, Szabó Mátyás, Selmeczi László, Dorogi Márton* és *Balogh István* tanulmányai jeleznek. Különösen mintaszerű a debreceni fogatokról *Balogh István* három részletben megjelent tanulmánya, ahol a *Herman Ottó* és *Ecsedi István* által megkezdett munkát teljesíti ki. A szarvasmarha igaerő hasznosításának XIX. és XX. századi gyakorlatáról pedig több dolgozatot publikált *Timaffy László* és — *Gunda Béla* professzor ösztönzésére — a szerző. Végeztül a Magyar Néprajzi Lexikon megfelelő címszavaira és *Balassa Iván—Ortutay Gyula* „Magyar néprajz"-ára kell utalnom, ahol az eddigi ismeretek összegzésre kerültek.

30. *Nopcsa Ferenc* 1925. 139.
31. *Gunda Béla* 1939. 39.

Az igázás európai néprajzi irodalma

Az antikvitás közlekedési eszközei, a harci kocsik igen hamar felkeltették a kutatók figyelmét. Mutatja ezt egyebek mellett az, hogy a görög, római és más ókori népek kocsijairól és közlekedő eszközeiről már 1817-ben könyvet írt *J. C. Ginzrot.*[32] Míg az ókori közlekedési eszközök iránti érdeklődés változatlanul és napjainkig tart,[33] addig a paraszti gazdaság korszerűsítését célzó mezőgazdasági irodalom Angliából indult a XVIII. század közepén Európa meghódítására. Az angol „új mezőgazdaság" eredményeinek megismertetése, francia, német és más közép-európai (köztük magyar) interpretálása révén gyakran írtak az igaerő általános és technikai kérdéseiről is.[34]

Európa történeti, néprajzi irodalma ma már bővelkedik a fogatolás kérdését tárgyaló kötetekben és részletező, terjedelmes tanulmányokban. Az igaerő témáját — összefüggésben a mezőgazdasági munkákkal és a közlekedéssel — különösen a francia, német, svéd, finn, lengyel és cseh kutatók kezelték hangsúlyosan.

A franica *Lefébvre des Noëttes* az igázó eszközöket a vonóállatok anatómiai adottságainak figyelembevételével két nagy csoportra osztotta, egy ókori (antik) és egy modern típusba.[35] Munkáját *Haudricourt* A. G., *Delamarre M. J-B., Deffontaines P.* és *Leroi-Gourhan A.* fejlesztette és pontosította tovább, különösen az utóbbi néhány évszázad fogatolási gyakorlatának feldolgozásával. Teoretikus megközelítéssel írtak a témáról olyan német kutatók, mint *Braungart R., Leser P., Werth E., Hančar F., Freudenberg R.* és több fontos tanulmányt közölve *Jacobeit W.* A svéd etnográfia asztalára széles spektrumban *Berg G.* helyezi a fogatok kérdését, majd egyes eszközök és egyes területek részletes feldolgozását *Wickström L., Lundman B., Hagar H.* és *Granlund J.*[36] végzi el. Finn területen *Vilkuna K.* az, aki kitűnő, 1936-os tanulmányában az ország déli csücskét jellemző ökörfogatolás emlékanyagát összegyűjti és ismert-

32. *Ginzrot, J. C.* 1817.
33. L. pl. a német *Smolian, J.* 1964.; vagy *Tarr László* 1968. munkáját.
34. Vö.: *ifj. Barta János* 1973. 59—84.
35. *Lefébvre des Noëttes* 1924., 1931.
36. *Granlund, J.* 1969. 99—118.

té teszi az európai néprajzi irodalomban.[37] Az angol ökörfogatolás történeti áttekintését *Fenton A.*,[38] a portugál igaformák történeti-néprajzi aspektusú monográfiáját *Veiga de Oliveira E.—Galhano F.—Pereira B. végezte el.* Az utóbbi alapos kötet bizonyítja, hogy az igák rendkívül változatos formájában és gazdag, olykor remekmívű díszítményében kifejezésre jut a paraszti társadalom által a munkában társ vonóállatok iránti megbecsülés.[39] A svájci és az olasz igakultúráról *Rütimeyer L., Mörgeli W., Scheuermaier F., Jaberg K.* és *Jud J.*, az osztrákról *Schmidt L., Haberlandt M.* és *A., Koren H., Gaál K.* és *Bockhorn O.* publikáltak.

A környező szláv népek fogatolási gyakorlatát szintén jelentős mennyiségű tanulmány érintette. Cseh, morva és szlovák területen a kutatási eredmények első összegzője és az elméleti problémák felvetője *Niederle L.*,[40] akinek a munkáját *Kramařik K., Baran L., Jančár J., Podolák J.* és mások folytatták. Déli szláv területeken *Bratanic B., Novak V., Gavazzi M.*, Bulgáriában *Vakarelsky Chr., Marinov V., Kolev N. I.* és mások vetették meg a földművelés fejlődésének története szempontjából egyáltalán nem lényegtelen téma alapjait. A lengyel tájak igaerő hasznosítására vonatkozó ismereteit — két fontos munkában — *Moszyński K.* foglalta össze,[41] de jelentős dolgozatokat publikált a témáról többek között *Burszta J., Czekanowski J., Matuszewski J.* és *Wróblewski T.* is. A Szovjetunió hatalmas területéről számtalan tanulmány jelent meg, amelyek egy-egy régió igakultúráját ismertetik, így pl. *Zelenin D., Zaglada N., Artomonov M., Viires A., Bezskovics A., Bdojan V. A., Guliev G. A., Demcsenko N. A.* stb.

* * *

Valamennyi lényeges mondanivalót hordozó írásban központi kérdésként merül fel az igázás domináns vonóállata és fogatolásuk páros vagy egyes módszere. A téma konzekvenciáit is levonó tudós kutatók a XX. század elején úgy vélték, hogy a fogatolás alaptípusai kultúrkörökhöz köthetők. *Braun-*

37. *Vilkuna, K.* 1936.; 1976.
38. *Fenton, A.* 1969
39. *Veiga de Oliveira E.—Galhano F.—Pereira B.* 1973.
40. *Niederle, L.* 1921.; 1925.
41. *Moszyński, K.* 1929. és 1967.; 1958.

gart R. meglehetősen kevés adat birtokában azt állította 1900-ban, hogy létezik egy „germán" és egy „szláv járom". Előbbi kifejezést a fejvonóeszközökhöz, utóbbit a marigákhoz kötötte.[42] *Niederle L.* 1921-ben bizonyosnak tartotta, hogy az indoeurópai „Joch" és a szláv „jařmo" között tárgyi tekintetben semmiféle különbség nem lehetett, legfeljebb a „jařmo" egy különleges járomformát jelentett, amelyet a vonóállat hátának egy másik pontjára helyeztek.[43] *Moszyński K.* az igásállatok befogásának kérdésével foglalkozva kidolgozta a szláv vonóeszközök tipológiáját, aprólékos elemző-összehasonlító módszerrel fejlődési sort konstruált a szláv marigák között. Következtetései szerint a legkezdetlegesebb mariga típusok a *żeberkowy* (bordás járom — „Kehlstrickjoch"[44]) és a *kabląkowy* (kávás járom — „Bogenjoch"). Kevert, a fejlődésben köztes típusok a *przervana podgarlicowy* („Rahmenjoch mit geteiltem Kehlbalken") és a *kulowy* járom („Krumholzjoch"). *Moszyński K.* a legfejlettebb és legújabb típusnak a *podgarlicowy* (rámaiga — „Rahmenjoch") jármot tartja (1. kép), amelynek az elterjedési körzete — szerinte — a marigák areájának súlypontját képezi. Külön kiemelést érdemel az a gondolata, hogy a járom földrajzi elterjedését vizsgáló kutatásai szerint a „podgarlicowy-Rahmenjoch" — vagyis a magyarságnál is általánosan használt típus — Keletről terjedt Közép-Európába, ahol kiszorította a kezdetleges típusokat, mely utóbbiak földrajzi elterjedését ketté osztotta.[45]

Vilkuna K. a finnországi vonóökrök alkalmazását mintaszerűen feldolgozó munkájában *Braungart R.-ra* is hivatkozva felvázolja azt, hogy a finn, s emellett az észt tarkó- és szarvigák csak Nyugat-Európában — Németország legnagyobb részén, az Alpok országaiban, az Ibériai félszigetig — ismeretesek, ezzel szemben a szláv és a keleti népek a marigát alkalmazzák. Elősorakoztatja ugyanakkor a fogatolás eszközének finn és rokonnépi terminusait, amelyek egy nagyon korai szláv átvételnek bizonyultak. *Vilkuna K.* ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy bár a mariga éppoly kevéssé „szláv", mint a tarkójárom „germán", mégis az előbbit egy ősrégi keleti,

42. *Braungart, R.* 1900. 1013.; Később 1912-ben is kifejtette nézetét, s germán és szláv vontató elvről ír. *Braungart, R.* 1912. 167. *Braungart, R.* 1912. 167.
43. *Niederle, L.* 1921. 49.
44. Vö.: *Jacobeit, W.—Kramařik, J.* 1969. 12.
45. *Moszyński, K.* 1929. 649—652.; 1958. 102—108.

utóbbit egy ősrégi nyugati típusnak tartja.[46] *Haberlandt M.* és *A.* is két nagy régiót különböztet meg: a homlokigát, amelyet a bronzkor óta Nyugat- és Észak-Európában alkalmaznak, valamint a rámaigát, amely Kelet- és Délkelet-Európa jellemző fogatoló eszköze.[47]

Werth E. a „Grabstock, Hacke und Pflug" című, 1954-ben megjelent kötetében külön fejezetet szentelt a vonóállatok kérdésének és a vonóeszközök feltalálásának. Werthnek a földművelő kultúrák elhatárolásával kapcsolatos alapgondolata az, hogy az ökör ősidők óta párosan befogott vonóállat (s az ekés földművelés nélkülözhetetlen igaereje), ellentétben a lóval, amelyet főleg egyes fogatban alkalmaztak. A tipikus szarvasmarha vonóeszköz — a kettős iga —, tehát az az elem, amelynek segítségével a földkerekség földművelési kultúrkörzeteit, a szarvasmarha és a ló — mint igásállatok — közötti „érdekszférát" behatárolhatjuk.[48] *Werth* azonban, mint ahogyan erre *Jacobeit W.* kritikusan rámutat, nem rendelkezett egy globális méretű elterjedési térképhez szükséges rendszerezett adattömeggel, s így elmulasztotta egy járomtipológia összeállítását is. Utóbbi hiányosságainak tudatában pedig *Werth* elméleti következtetései észrevehetően veszítettek értékükből.[49]

Jacobeit W. levonva a tanulságokat, az egyik legfontosabb kutatói feladatnak az ökör-egyesigák történeti és földrajzi vizsgálatát tartotta 1957-ben. E kérdés tisztázása — szerinte — előfeltétele azon jogos igény valóra váltásának, hogy globálisan is rögzíthessük az igásállatok elterjedésének határait. Előmunkálatnak tekinti tehát „Jochgeschirr- und Spanntiergrenze" című tanulmányát, amelyben egy közép-európai (német) példát vizsgálva az iga tipológiájával és fejlődéstörténetével is foglalkozik. Rendet teremt az egyes igaformáknak az európai néprajzi irodalomban zavaróan jelentkező terminusbősége között. Tipológiát állít össze, ahol az igák számtalan változatát a marjármok (Widerristjoche) és a fejvonóeszközök (Kopfzuggeschirre) két nagy csoportjába sorolja be. Fő megállapításai közül említeni szükséges azt, hogy a lovak befogására szolgáló kumetek a kettős marjáromból keletkeztek, ezért elterjedésük is a marjármokéval azonos. Egyetértőleg idézi *Stein-*

46. *Vilkuna, K.* 1936. 95—98.
47. *Haberlandt, M.—Haberlandt, A.* 1928. 396.
48. *Werth, E.* 1954. 272.
49. *Jacobeit, W.* 1957. 119—120.

metz megállapítását, aki szerint a fejvontatás előbb a tarkó kettősjárommal, majd később a tarkó egyesjárommal és a homlokjárommal terjedt el.[50]

Jacobeit W. végül egy történeti vázlatot ad, ahol a témáról kialakult véleményét rögzíti. Az ókorban — az antik írók szerint — az ökör volt az igásállat, a ló ezzel szemben soha. Ugyanez a megállapítás a régi keleti kultúrákra is érvényes, ahol nincs bizonyítékunk a lovak eke elé fogására. *Hahn E.* bizonyította, hogy a római birodalomban a lovak teherhordó kocsi elé fogását csak „nagy üggyel-bajjal tudták keresztülvinni.[51] A ló csak a háború idején élvezett nagyobb tiszteletet, mint az igásökör. Az adatokból *Jacobeit* arra a következtetésre jut, hogy egykor Németország egész területén az ökröt használták igavonó állatnak, s a Német-Középhegységtől északra eső területen csak az i. u. IX. századtól alkalmazták a lovat. A déli területen viszont az ökörfogat korlátozás nélkül megmaradt.

Haudricourt A. G. és *Delamarre M. J-B.* a szekér feltalálásának színhelyét a Duna-medencébe vagy Ukrajnába teszik. Nem eléggé megalapozott nyelvészeti adatok nyomán arra a meggyőződésre jutnak, hogy a szügyhám kialakulása megelőzte a kumetet, s hozzáteszik: ez technológiai és történeti szempontból is ésszerűbbnek tűnik. Kutatásaik szerint a lovak kettős marjáromba fogásáról a vállhámra („Kummet") való áttérés összes következményeivel együtt a VIII., ill. IX. században ment végbe. Az új vállhám pedig az istránggal együtt lehetővé tette az egyes fogatot, amely korábban biztos, hogy ismeretlen volt. A nyakhám és a hámfa kocsirúddal vagy anélkül pótolni tudta a kettős marjármot Németország északi részén is.[52] *Jacobeit W.* e kérdés kapcsán megjegyzi, hogy a ló — természetesen — a kettős marjáromba fogatolva a nehéz munkára alkalmatlan volt. Csak amikor a jármot bélelni kezdték, akkor alakult ki belőle az az eszköz, amelyet vállhámnak („Kummet") nevezünk, s amely a lónak a gazdasági életbe való teljes bevonását lehetővé tette.[53] Ennek időpontja a IX. századra vagy a X. század elejére tehető.[54] *Jacobeit*nek ez az elképzelése — véleményem szerint — elfogadható addig, hogy

50. *Jacobeit, W.* 1957. 120—135.
51. *Hahn, E.* 1928. 91.
52. *Haudricourt, A. G.—Delamarre M. J.—B.* 1955. 163., 178—179.
53. *Jacobeit, W.* 1954. 17.
54. *Jacobeit, W.* 1957. 140—141.

ugyanis a marjáromból alakult ki a ló két görbe fából álló vonóeszköze (l. pl. *Viires A.* kelet-európai adatait[55]), de bélelni minden bizonnyal már csak a fából készült *homut*-ot vagy *Kummet*-et kezdték. *Jacobeit* úgy véli, hogy technológiailag ez a módszer egyszerűbb, felhasználási lehetőségeit tekintve sokrétűbb volt. Az északnémet parasztokkal szemben azonban a Német Közép-hegységtől délre élő lakosság gazdálkodási gyakorlatában mégsem váltotta fel a vállhámmal befogott ló a hagyományos eszközzel igázott szarvasmarhát. Az új vívmányok pedig délen is alkalmazásra kerültek, hatásuk azonban az volt, hogy az egyes fogatolás előnyét átvitték az ökrökre is, amikor bizonyos helyeken, Württemberg tartományban a kettősjármot egyszerűen szétfűrészelték vagy új egyesjárom-formákat alkottak. Itt tehát, ha indirekt módon is, az igáslovak új vonóeszköze kiszorította a páros ökörfogatok kettősjármát.[56]

Kramařik J. 1966-ban megjelent dolgozatában a nyugati szlávok szarvasmarha fogatolásának kérdését igyekszik tisztázni. Kiinduló pontja az, hogy ellentétben a szláv népeknél használt általános marigával, egyes cseh és morva területeken a népesség fejvonóeszközöket alkalmazott. (Ez a téma egykor alkalmat nyújtott arra, hogy téves etnogenetikai következtetéseket vonjanak le belőle, mert hiszen a szomszédos germán népességű területeken általános volt a fejigák használata.[57]) *Kramařik J.* leírja, hogy bár az ökör volt a nyugati szlávok legfontosabb igavonó állata, a kutatás a cseh lakta területeken a középkortól fokozatosan egyre kevesebb olyan emlékkel rendelkezik, amely ökörfogatok és páros iga használatáról tanúskodnak. A néprajzi módszerekkel elérhető időből már tárgyi bizonyítékokkal sem rendelkezünk, kivéve Kelet-Morvaországot, ahol a kettős mariga még fellelhető volt. Az ökrök tarkójára szerelt kettősjármok viszont elterjedtek voltak Csehország nyugati és déli vidékein, valamint Morvaország délnyugati részén. A tarkó kettősjármokat az újabb időben homlok egyesjármok váltották fel. Ezeket az eszközöket olyan peremvidékeken alkalmazták, ahol 1945 előtt túlnyomórészt német lakosság élt, valamint a velük határos cseh terület egy keskeny csíkján.[58] A fejvonóeszközök elterjedésével kapcsolatban *Kra-*

55. *Viires, A.* 1971. 436—439.
56. *Jacobeit, W.* 1957. 142—144.
57. Vö.: *Braungart, R.* 1912. 167.
58. *Kramařik, J.* 1966. 303—305., 316., 322.

mařik J. végül olyan következtetésre jut, hogy azokat német telepesek hozhatták Csehország déli és nyugati peremvidékeire, s az ország belső területein is használhatták.[59] Az ökörnek — mint igásállatnak — a korai kiszorítását a XI. századtól valószínűsíti cseh területeken *Kramařik J.*, s kijelenti, hogy az igásló felszerszámozása szügyhámmal történt, amely köztudomásúlag keletről jött Európába, nem később, mint a IX—X. században. A ló szügyhám minden bizonnyal azon nomád népek találékonyságát dícséri, amelyek Közép-Ázsia sztyeppéin éltek.[60]

Kramařik végezetül a fogatolási típusok kultúrához kötésének kérdésével is foglalkozik. Véleménye szerint a marjáromban a vonószerkezetek egy régibb fejlődési fokozatát kell látnunk, még akkor is, ha Ó-Egyiptomból már ismerünk fejigákat. A marjármok alkalmazásának „csak korlátozott mértékben van etnikai jellege". Ugyanez érvényes a második járomtípusra vonatkoztatva is, amelyet Európa számos országában használnak, de centrumául az Alpok tája mutatkozik. Lehetségesnek tartja, hogy igen fontos szerepet játszanak a földrajzi feltételek, ha önmagukban nem foghatók is úgy fel, mint az egyetlen ok, amely egy igaforma kialakulására hatást gyakorolt. Számolni kell a helyi hagyomány továbbadásának lehetőségével is.[61]

A téma nemzetközi kutatásának egységesítését célozva azután 1957-ben *Jacobeit W.*, majd *Jacobeit W.* és *Kramařik J.* átgondolt, alapos tipológiát és terminológiát ad, amelynek révén a szarvasmarha fogatoló eszközeit tárgyaló tanulmányok elkerülhetik a félreértésekre alkalmat adó homályos meghatározások buktatóit.[62]

59. *Kramařik, J.* 1966. 317—318., 327.
60. *Haudricourt, A. G.—Delamarre, M. J—B.* 1955. 171.; *Hančar, F.* 1956.; *Jacobeit, W.* 1954. 17—25.; *Kramařik, J.* 1966. 328.
61. *Kramařik, J.* 1966. 333.
62. *Jacobeit, W.* 1957. 119—144.; *Jacobeit, W.—Kramařik, J.* 1969. 11—13.

TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK ÉS TÁJI TAGOLÓDÁS AZ IGAERŐ HASZNOSÍTÁSÁBAN

A fogatolás hazai régészeti emlékei

A történeti fejlődés korai szakaszában a fogatolt állatokat eke, szán, két majd négykerekű járművek elé fogták. Mezopotámiából és Egyiptomból i. e. a IV. évezred elejétől számítjuk az eke és a száraz talajon csúsztatott szán megjelenését. A kerekes járművekkel kapcsolatos első adatok szintén Mezopotámiából származnak, ahol az i. e. IV. évezredtől már ábrázolásai maradtak fenn.

Európa számos országa területén, a kerékleletek és ábrázolások segítségével a neolitikumig követhetjük a szekér használatát. Magyarországról a budakalászi kocsit tekintjük a legkorábbi adatnak, amely i. e. III. évezred végéről való. A jármos csúsztatót ("Slide-Car", „Jochstangenschleife") a kora bronzkortól (i. e. II. évezred) ismerjük Európa több pontjáról.[1]

Egy-egy területen a szarvasmarha, a ló és más vonóállat fogatolási módja lényegesen nem különült el egymástól. Igaz, hogy a XX. századra fejigák, a marigák és válligák számtalan változata alakult ki, de az állat fejéhez rögzített és a marhoz erősített igák alaptípusait már az ókori kultúrák is alkalmazták. Az iga legkorábbi említését és leírását Homérosztól kapjuk:

„... öszvérei jármát is vették le a szögről,
puszpángból faragott szép köldököset, karikásat.
És a kilencrőfös szijat hozták az igával,"

majd az iga vonórúdhoz rögzítésének részletes leírása következik. Másutt pedig:

1. Összefoglalóan: *Balassa Iván* 1973. 44.; lásd még *Soproni Sándor* 1954. 29—36.; *Fenton, Alexander* 1973. 147—157.; *Tarr László* 1968. 10—12.; *R. Pető Mária* 1974. 72.

„De mint nehéz ekét két szép füstös barom
Egyforma erővel vonszol az ugaron,
Szarva tövét sűrű veríték öntözi,
Csak egy gyalult járom a kettejök közi."[2]

A görögben és latinban csupán egyetlen kifejezést használtak az igázás eszközének megnevezésére (*Súgov, iugum*, mindkettő az „összekötni" ige származéka), jóllehet a rómaiak a fej- és marigát is ismerték és használták.[3]

A Kárpát-medence kő-, réz- és bronzkori kocsimodell régészeti leletei segítségével *Fettich Nándor összegezte* hazánk területén az i. e. III. évezred közepétől a fogatolás fő jellegzetességeit. Megállapította, hogy a kocsimodellek jó részén (a szerencsi, pocsaji, hódmezővásárhelyi-bodzásparti, budakalászi leleteken) az egy rúd segítségével történő — tehát nyilvánvalóan páros — vontatás nyoma látható. Megítélése szerint a bronzkorban bizonyos fejlődés mutatkozik, mert a megelőző korszakok „kevésbé nyomot tartó, egy húzópontú megoldása helyére lép a bronzkorban a két húzópontú megoldás, mely a nyom tartását sokkal inkább biztosítja.[4] Természetesen az egy húzópontú megoldás sem hal ki egészen... Két húzópontú megoldás nyomai maradtak a wietenbergi, gyulavarsándi, gyulaji, szamosújvári és alsóvadászi bronzkori kocsimodelleken."[5]

Pannónia római korából több ábrázolás és lelet maradt fenn a lovak és a szarvasmarhák befogására. *Gaul Károly* két dolgozatban is foglalkozott e korszak lovakra alkalmazott vonóeszközeinek rekonstrukciójával. A somodori sírleletből a (*Gaul Károly* által *járom*nak nevezett) eszköz értelmező helyreállításához bronzból készült, női mellalakot ábrázoló két járomvéget és bronz karikákat használhatott fel (2. kép). „A járom csakis fából készülhetett, ... rájött aztán oldalanként a kantár-

2. *Homérosz (Baksay Sándor* fordítása) 1901. 294—295.; *Homérosz (Devecseri Gábor* fordítása) 1960. XXIV. 268—270.
3. Összefoglalóan: *R. Pető Mária* 1974. 72—73.; Hozzá kell azonban tenni, hogy a magyarországi latinság legkorábbi szótárától, 1585-től folyamatosan ismerjük a szügyhám megfelelőjét: *helcium. Calepinus*, 1912. 142.
4. Magam inkább úgy vélem, hogy ez sokkal inkább annak a jele, hogy ebben az időben a Kárpát-medencében már mind a párban befogott szarvasmarha, mind az egyesben fogatolt ló alkalmazásával számolni lehet.
5. *Fettich Nándor* 1969. 66.

szíjaknak megfelelően 2—2 karika. A járomnyerget (Kummet) bőrrel, posztóval vagy nemezzel kibélelték, hogy a ló a járom nyomását ne igen érezze, ... az egész nyerget pedig a bélet útján a járomfához odaszögelték vagy szíjakkal lekötötték. ... A járom a kocsi rúdjával erős szíjjal lett összekötve úgy, hogy annak a lovak kímélése szempontjából némi mozgása legyen."[6] A régészek által feltárt tétényi, sárszentmiklósi, nagylóki kocsik maradványaiból *Gaul Károly* már olyan következtetést von le, hogy szemben a somorodi kocsi igájával ez utóbbi „kocsik vonószerszámai már nem képeztek többé szigorúan vett jármas szerszámokat, hanem bizonyos fokozatot alkotnak átmenetül a jármas befogásról a szigorúan vett csakis hámosra. A vonás hámos berendezéssel, a rúd tartása járomszerű szerkezettel történt" (3. kép).[7]

A hazai régészeti szakirodalom e rekonstrukciók alapján határoz meg számos vaseszköz leletet járomalkatrészként. *Müller Róbert* összegezi az „U"-alakú, végein két-két horogszerűen visszahajló ággal rendelkező vaseszközök adatait. Ezek a darabok általában 16—24 cm-nyi hosszúak, száraik legnagyobb távolsága 9—19 cm (számolni kell a tárgyak deformálódásának lehetőségével), a vasak keresztmetszete 1—1,8 cm között mozog. Közli *Müller Róbert* a balatonalmádi római kori darabokat,[8] *Kuzsinszky Bálint* a Keszthely-Fenékpusztáról előkerült igaalkatrészeket,[9] *Récsey V.*, majd *B. Thomas Edit* a ravazdi villából előkerült egyetlen darabot.[10] Hasonló eszközök Bulgáriából és Jugoszláviából is ismeretesek,[11] tárgyaink pontos funkcióját azonban nem sikerült egyértelműen tisztázni. *Gaul Károly* a járomnyereg alkatrészének vélte, *Alföldi András* és *Radnóti Aladár*, majd *Venedikov I.* is a ló nyakán fekvő bőrpárna kereteként írt róla, amelyhez a fa jármot rögzítették. *Müller Róbert* a vasak funkciójával kapcsolatosan úgy véli, hogy az igeli sírkő ábrázolásának analógiájára a két visszagörbülő ágban végződő vas a lovak nyakát alulról rögzíthette a járomhoz (4. kép).[12]

6. *Gaul Károly* 1889. 204.
7. *Gaul Károly* 1890. 97.
8. *Müller Róbert* 1976. 273—275. 5. kép 3—4., 7. kép 2—3.
9. *Kuzsinszky Bálint* 1920. 83. kép.
10. *Récsey V.* 1899. 34., V. t. 9.; *B. Thomas Edit* 1964. 292., 150. kép.
11. Vö.: *Müller Róbert* 1976. 276.
12. *Müller Róbert* 1976. 276.

A somodori lelethez hasonló maradványokból — szőnyi és budapesti oroszlánpáros veretekből — végzi el *Radnóti Aladár* a Budapest-gellérthegyi iga rekonstrukcióját (5. kép). Ugyanő *Alföldi Andrással* a zsámbéki római kori igát is rekonstruálta. A zsámbéki iga ólomlemez borítású fa járomívből áll, melyre 3 bronz szárkarikát erősítettek. A rúd állására merőleges nehéz iga nem közvetlenül került rá a lovak nyakára, hanem valószínűleg egy bőrrel behúzott, kóccal megtömött nyaklóra. A felső, kettős ívelésű igarészhez, amely a kocsi rúdjához volt erősítve, még két kisebb igarész tartozott, amelyek a lovak nyaka alá kerültek és szíjakon vagy köteleken lógtak a felső nagy igáról. Az igák két vége felfelé hajlik, hogy az alsó igarészt a ló nyaka alá helyezve szíjjal ráhurkolják.[13] A gellérthegyi (és szőnyi), valamint a zsámbéki iga szerkezete lényegében azonos. *R. Pethő Mária* — áttekintve a pannóniai kocsiábrázolásos sírköveket — lényegében megerősíti azt, hogy a római kori igák két alkotórészből (járomívből és nyaklóból) álltak.[14]

Ugyancsak *R. Pethő Mária* tekintette át a pannóniai római kori szarvasmarhatartás emlékanyagát. Írásában közli, hogy eke és szekér elé is befogták a szarvasmarhákat az íves fa járomból (iugum) és bőr nyaklóból álló vonóeszközökkel. Többnyire párosan jármolták az állatokat, de egyes igázásról is van emlékünk. A befogás eszköze a gellérthegyi rekonstruált lóigához volt hasonlatos, csak kevésbé díszes kivitelben. *R. Pető Mária* megjegyzi, hogy a homlokjárom alkalmazására Pannónia területéről nincs adatunk.[15]

* * *

A honfoglaló magyarság vonóállat-befogási módszeréről egyetlen — de igen jelentős — régészeti leletünk van. *Kralovánszky Alán* 1961-ben a Fejér megyei Sárbogárd mellett egy X. századi, honfoglalás kori 100 síros temetőt tárt fel.[16] A 63. sírban (amely a X. század első évtizedeire datálható) két teljes ló volt eltemetve egy 20—21 éves férfi tetemével

13. *Alföldi András—Radnóti Aladár* 1940. 309—319.; *Radnóti Aladár* 1950. 35—36.
14. *R. Pető Mária* 1974. 75., 77—78.
15. *R. Pető Mária* 1973. 71.
16. *Kralovánszky Alán* 1962. 266.

együtt. Előbb a két lovat helyezték a sírba, szorosan egymás mellé, Északnyugat—Délkelet tájolással. Az egyik ló nyaka körül *ólomlemez*ekkel borított fából készült lószerszám volt (6. kép), míg a másik nyakánál csak az iga korhadt maradványait lelte a régész. Ugyanakkor az egyik ló szerszámának bronz tartozékai is megmaradtak a zablával együtt. A két ló fölött átlósan feküdt a fiatal férfi Észak—Délre tájolt teste, aki mellett sem használati tárgy, sem más sír-tartozék nem volt.

A sírba temetett lovak tehát igáslovak voltak, s felszerszámozva temették el őket. A nyakuk körül lelt maradványokról *Krolovánszky Alán* úgy gondolja, hogy azok *ló egyesjármok*, s egy olyan fogat részei voltak, amely egy két vagy négykerekű könnyű kocsit, s nem nehéz munkaszekeret vagy ekét húzott. A X. század eleji lószerszám maradvány mindeddig teljesen egyedülálló nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Közép- és Kelet-Európában is.[17]

* * *

Mielőtt a néhány érdemi régészeti adat konzekvenciáit megkísérelném levonni, tegyünk egy kitérőt kelet felé, a magyar őstörténet irányába. Köztudomásúak az ősmagyarság ugorkori műveltségének a lótartással kapcsolatos elemei.[18] Nem mondható azonban ugyanez el a szarvasmarha-tartásról. Ha visszagondolunk a kapás és az ekés földművelés többek által kifejtett eurázsiai zónáira és határvonalaira,[19] valamint a ló és a szarvasmarha domináns igavonó régióira,[20] az alábbi következtetésre jutunk. A magyarság az őshazában Ázsia nyugati és Európa legkeletibb tájain — a két rúd között egyedül fogatolt ló régiójában — minden bizonnyal a lovat használta igaerőként. A fogatolás eszközéről és annak megjelöléséről mindeddig semmit sem tudunk. Finnugor rokonaink igázási gyakorlatának valószínű régibb rétegéből arra következtethetünk, hogy a ló fából készült béleletlen „Kummet" jellegű eszközzel két rúd között vonta a szekeret. Ez a módszer lényegében megegyezik a környező szláv népek szekerező gyakorlatával.

17. *K. Éry Kinga* 1968. 108—110.; *Kralovánszky Alán* 1973. 357—361.
18. Pl. *Hajdú Péter* 1975. 31.
19. *Pl. Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.* 1980. 176—177.
20. Pl. *Bezskovics, A. Sz.* 1969. 146—147.; *Tarr László* 1968. 24.

Más kultúrával akkor találkozik az ősmagyarság, amikor a népvándorlás századaiban átlépi a kapás-ekés földművelés határkörzetét. Ez akkor következett be, amikor őseink a Dél-Urál keleti oldaláról a népvándorlás századaiban a Baskiria területén fekvő, a középkori források által Magna Hungáriának nevezett földre költöztek, de még inkább a következő szállás-helyen, a Don és Donyec vidékén, az Azovi-tenger közelében, Levédiában. A közvetlen szomszédságban — a Kazár Kaganátus területén — bolgár-török törzsek éltek, akik rendkívül nagy hatással voltak gazdálkodásunk fejlődésére. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai többek között azt is mutatják, hogy őseink itt ismerkedhettek meg a szarvasmarha herélésének, a nagyobb igaerő nyerésére irányuló sebészi beavatkozásnak a gyakorlatával. Bizonyítja ezt *tinó*, *ökör* és *tulok* szavunk, amiből viszont a fogatolás gyakorlatának gyökeres megváltozására, annak jelentős fejlődésére, a legeltető állattartás mellett az *ekés földművelés* egyre nagyobb szerepére következtethetünk. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben az időben lótenyésztési terminológiánk egyetlen — a fogatolást érintő — érdemleges bolgár-török jövevényszóval sem gyarapodott.[21]

Levédiában ismerjük meg tehát minden bizonnyal a fából készült marjárom valamelyik típusát. Ugyanitt a ló két görbe fából álló vonóeszközét változatlanul alkalmazták, de emellett számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a ló fogatolására — kizárólag szántás alkalmával — a szarvasmarha vonóeszközét használták. Azokat az ekéket, amelyeket a magyarság a honfoglalás előtt ismert,[22] technikai okoknál fogva valószínűleg csak ökörigával lehetett vontatni. Ha erre nézve direkt magyar emlékkel nem rendelkezünk is — *Balassa Iván*hoz hasonlóan, aki a magyar ekés földművelés vizsgálatánál sikerrel hívta segítségül a bolgár-török kultúra örököseit, elsősorban a csuvast és az Al-Duna vidékére vonult bolgárt is[23] — a mai Bulgária területén fennmaradt ez a gyakorlat. Egy 1775-ös sírkő szántásábrázolásán két ló ökrök marjármával van felszerszámozva. *Vakarelski Chr.* pedig néprajzi terepmunka alapján ír-

21. A kiindulásul szolgáló adatokra nézve lásd pl. *Balassa Iván* 1973. 253—261.; *Fodor István* 1975a. 170—182.; 1975b. 71—72.; *Selmeczi László* 1970. 600.
22. *Balassa Iván* 1973. 258—260.
23. *Balassa Iván* 1973. 253—254.

ja le azt a szokást, hogy szántásnál a lovak, öszvérek és szamarak felszerszámozására egyaránt használtak ökörigát és kummetet.[24]

* * *

Folytatva még a hám kérdését, amely természetesen gyakorta fonódik össze az iga problémakörével, térjünk vissza röviden a Kárpát-medence római kori és X. századi két lóiga leletére. Mindkét igát az a szerencsés körülmény mentette meg az utókor számára, hogy vagy a megerősítés vagy a javítás szándékával ólomlemezzel borították be őket. Az ólomoxidáció pedig bizonyos fokig tartósította a környezetében lévő fát. A sárbogárdi X. századi darabról *Kralovánszky Alán* meg is jegyzi, hogy a járom íves szakasza középen kettétörött s itt egy bronz szeggel — és nyilván az ólomlemezzel — megreparálták.[25] A járom másik fele — ahol ólmot nem talált a régész — sokkal rosszabb állapotban maradt meg. A rekonstrukció persze lényegét tekintve így is elvégezhető. Az iga formájából, hajlatainak ívéből, a gyeplő számára szolgáló szárkarikák aszimmetrikus elhelyezkedéséből világosan kitetszik, hogy egy páros igával van dolgunk.[26] A maradvány a fogatban jobboldalt vonó állat eszköze volt. Az igán a két függőleges helyzetű rést az erős szíjak számára vésték, hogy a vonóeszközt a lovak nyakán rögzíteni lehessen. Mindebből az is következik, hogy az igát rúdhoz rögzítve alkalmazták, amely így eke vagy szekér vontatására egyaránt alkalmas volt.

Hasonlóságai alapján nem lehet szó nélkül hagyni a sárbogárdi és a zsámbéki iga egyezőségeit. A formai hasonlóságok, az azonos funkciót teljesítő bronz karikák mellett különösen szembetűnő az ólomlemezek alkalmazása. Alföldi Andrással és Radnóti Aladárral szemben (akik feltételezik, hogy a nehéz iga nem közvetlenül került a lovak nyakára, hanem béléskent egy bőrrel behúzott, kóccal megtömött nyakló szolgált)[27] úgy vélem, hogy ezek az igák a maguk egykor nyilván tükörsimaságú kidolgozásukkal közvetlenül feküdtek fel a vonóállat testére.

24. *Marinov, V.* 1969. 163.; *Vakarelski Chr.* 1969. 134.
25. *Kralovánszky Alán* 1973. 358.
26. A leletet az ásató régész ló egyesjáromnak véli. *Kralovánszky Alán* 1973. 360.
27. *Alföldi András—Radnóti Aladár* 1940. 309—319.

Ezek alapján feltehető, hogy a sárbogárdi iga a Kárpát-medencében, Pannóniában továbbélő kelta vagy római kultúra X. századi maradványa. Nem zárhatjuk ki persze azt sem, hogy a honfoglaló magyarok eszközkészletéhez tartozott, bár az előbbi lehetőséget valószínűbbnek tartom. Az azonban már bizonyos, hogy a két lóval és eszközkészletükkel eltemetett fiatal férfi a magyarok szolganépei közé tartozott. Eltemetésénél ugyanis nem tartották be az egyébként mindig törvényszerű Kelet—Nyugat irányú tájolást (a szolgalegény Észak—Dél irányban feküdt), s ugyanakkor az idegen eredetű örökös szolgákhoz hasonlóan minden melléklet nélkül hantolták el.[28]

A fogatolás műszavainak nyelvi kérdései

Az igaerőt biztosító szarvasmarha és a ló vonóeszközeinek terminus technicusait mindenesetre az ősszláv nyelvi készletben kell keresnünk. A járom jelentésű ősszláv *chomot* ugyanis napjainkban is fellelhető a csuvasban, ahol a járom és a lóhám egyaránt *hamat* vagy *szüszmen*,[29] s az Al-Dunához vándorolt bolgárok körében, ahol a járom elnevezésére az ország legnagyobb részén a *homot* szót használják (emellett a *jarem* és a *bojundruk* szűkebben elterjedt), a lovak igája pedig *hamut*. A terminus a magyar nyelv okleveles emlékei között is felbukkan. 1395-ben a besztercei szójegyzékben *hamuth*, 1490-ben *Hamwth*, 1554-ben *hamuth*, 1564-ben *hamut* és *hámutert*, 1566-ban *hamoth [hamuth]*, 1579-ben *hamutok*ban, 1597-ben *hamuth* alakban szerepelt. A TESZ megjegyzi róla, hogy a régi nyelv szava.[31] Véleményem szerint a „hamut" csökevényes változatát kell látnunk a vonóeszköz hám megnevezésében. A szó 1366-ban *ham*, 1391-ben *Hamus*, 1551—70-ben *hámfejet* formában szerepelt okleveleinkben. Ezzel szemben a TESZ *hám*

28. Vö.: pl. *Dienes István* 1975. 89.
29. Csuvas—orosz szótár; *Vorobjev—Lvova—Romanov—Szimonova* 1956. 161.
30. *Vakarelski, Chr.* 1969. 133.; 1974. 340.; *Marinov, V.* 1969. 167.; Magyar—bolgár szótár (Szófia) 1956. 363.
31. *Herman Ottó* 1914. 312.; TESZ 1970. 42—43.

szavunkat valószínűleg alnémet eredetűnek tartja, bár az alnémet szó átvételének történelmi körülményei tisztázatlanok, a *hamut* szláv előzményével való esetleges összefüggése pedig nincs tisztázva. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a környezetünkben élő népek (szerbhorvátok, szlovének, szlovákok, románok, bolgárok) nyelvébe a hám szó minden bizonnyal a magyarból került átvételre.[32] A hám terminus alnémet eredeztetésére vonatkozó megállapítás eszköztörténeti szempontból nem látszik megalapozottnak. Német területről közvetlenül nem vehettünk át szügyhámot, mert ott a IX. századtól a „Kummet",[33] majd annak fékező berendezése, s a fék hatására a szügyhám irányába fejlődhetett a ló fogatoló szerszáma, mint ezt a későbbiek folyamán igazolni igyekszem, s az utóbbiak északon terjedtek keleti irányba.[34] A vonóeszköz megnevezésének eredetét pedig valahol a magyar őstörténetben, a szlávokkal kialakult kapcsolat és együttélés időszakában kell keresnünk.[35]

A szarvasmarha vonóeszközének történeti változásaira utaló nyelvi emlékeinket elősorakoztatva a következőkre hivatkozhatunk még. Az *iga* históriai előfordulásai a XIV. század végétől ismeretesek. 1395 körül a besztercei szójegyzékben „iugu[m]: yga" formában, a Müncheni Kódexben 1416/1466 táján egy pár teherhúzó állat értelemben fordul elő. A szó szláv eredetű. Az óegyházi szlávban járom, iga jelentésű. Figyelemre méltó, hogy a bolgárban, a szerb-horvátban és az oroszban csak az elnyomatás, szolgaság jelentésben maradt fenn. A tehervonás eszközét csak a szlovén *igo* és a szlovák *iho* jelöli. A magyarban a régi nyelv szava, s közelebbi forrásaként főleg a szlovén jöhet számításba.[36]

A *járom* okleveles előfordulásai a XIII. századtól folyamatosak. 1217/1550-ben „de villa Iarun", 1325-ben „Jaromtheleke", „Jarwnytheleke", „Jarmy", „Jarmutelek" formában helynévként ismeretes. 1416/1450 körül „iarma ala" szövegben az alattvalói helyzet, a kiszolgáltatottság, elnyomás, szolgaság jel-

32. TESZ 1970. 39—40.
33. *Jacobeit, W.* 1954. 17.; 1957. 140—141.
34. L. a kötetnek az európai párhuzamokkal foglalkozó fejezetét.
35. TESZ 1970. 40.; A bolgárok körében valószínűleg magyar hatásra jelent meg a hám *ам* neve, bár az oszmán—török hódítás nyomán a bolgárok körében a lóiga megjelölésére egy török szó is szolgál *(takim)*, s valamennyi alkatrésznek török neve van. Az eszközt török kézművesek *(saráči)* készítették. *Vakarelski Chr.* 1969. 134.
36. TESZ 1970. 190—191.

képeként fordul elő. 1566-ban „iáromba" formában tehervonásra való eszközt jelöl ökrök számára. Valamivel később (1590-ben) pedig egy pár teherhúzó állatot jelent. Magyarban a szó déli szláv eredetű. Az óegyházi szlávban *jarm*, a bulgárban *jarém*, a macedónban *jarem*, a szerb-horvátban *járam*, a szlovénban *járem* a megjelölése. Az északi szláv nyelvekben a semlegesnemű ősszláv *jarmo* folytatása él: szlovák *jarmo*, lengyel *jarzmo*, orosz *jarmó*. A magyar járom forrásaként leginkább a szlovén jöhet számításba.[37]

Az iga (igo) és a járom (jarmo) szavakkal kapcsolatban *Kazimierz Moszynski* leszögezi, hogy az iga nagyon régi kifejezés. Megállapítása igazolásául indiai, iráni, örmény, görög, római, kelta, germán, balti s finn emlékeket idéz. A járommal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy a szláv sajátosság, újítás és jóval később keletkezett az iga szónál. Ebből *Moszynski* azt a következtetést vonja le, miszerint az olyan típusú jármok, amelyeket a nép igonak nevez, ősibb kultúrelem lehet, mint azok, amelyeket jarzmonak hív.[38] Hasonló megállapításra jut a TESZ is, amikor kifejti, hogy a járom szóval jelzett eszköz ősszláv kori előzménye fejlettebb, tökéletesebb szerkezetet jelölhetett, mint az iga szláv eredetije.[39]

Tekintve, hogy az igavonó eszköz majdnem valamennyi alkatrészének magyar megnevezése van, kizárólag a teljes eszköz megjelölése az iga és a járom szolgálhat a nyelvészeti következtetés levonására. Ha a két terminus vonóeszköz jelentésű elterjedését térképre vetítjük, kitűnik, hogy míg a *járom* és nyelvi változatai valamennyi környező szláv népnél megtalálhatók, addig az *iga* és változatai kizárólag a szlovénban, a szlovák és a cseh nyelvben[40] lelhetők fel.

Magyar nyelvterületen az *iga, egyesiga* terminusok elterjedése pontosan térképezhető homogén egységet képez, mint ahogyan a *járom egyesjárom*, elnevezés is összefüggő, az ország nagyobb részét magában foglaló területen használatos. A határvonalat megközelítően a Kapuvár—Pápa—Veszprém—Marcali—Nagykanizsa települések sora jelzi (7. kép).

A szavak magyar történeti előfordulásából a következő tanulságok vonhatók le. Fontosnak látszik, hogy I. László 1077

37. TESZ 1970. 262—263.
38. *Moszyński, K.* 1958. 110.
39. TESZ 1970. 263.
40. *Kramařik, J.* 1966. 325.

előttre datálható III. dekrétuma feltehetőleg a témánkkal kapcsolatos emléket őriz. A törvény 13. fejezete ugyanis kimondja, hogy a bitang, szökött jószágokat mindenütt *joch-szedő* gyűjtse össze, hajtsa a vármegyére, s a király lovásza meg a megye ispánjának lovásza építsenek aklot (stabulum), s a baromfélét (pecorum) oda hajtsák. A latin szövegben a hivatal *vulgariter ioccedeth* (más olvasatban: *jokergech;* az Ilosvai kódexben *jochterdeh)* alakban szerepel, s minden valószínűség szerint az igás állatokra (ökrökre és lovakra) vonatkozhat, mert ugyane fejezet másik alpontja intézkedik az elveszett juhok és tehenek összegyűjtéséről.[41] Bár ez az egyetlen és vitatott adatunk arra, hogy őseink az iga és az igás állatok megnevezésére a XI. században német jövevényszót alkalmaztak volna, az időleges átvétel lehetőségével számolnunk kell.

A magyar történeti irodalom a két terminust nagyjából egy időben jegyzi fel. A szavak történeti előfordulása ad némi támpontot a két terminus szóföldrajzi elterjedésére. A járom 1519-ben a Debreceni codexben, *Heltai Gáspár* kolozsvári kiadású írásaiban (1566), sárospataki (1659, 1669), vizsolyi (1590), bártfai (1628, 1713), lőcsei (1647) kiadású könyvekben szerepel,[42] az iga (yga) az esztergomi őrzésű Jordánszky-kódexben (1516—1519), a tihanyi kódexben (1530—32), *Pázmány Péter* pozsonyi kiadású prédikációiban (1636) s egy 1771-es nagyszombati kötetben.[43] A két terminus származása — tekintve, hogy mindkettő nyelvünk déli szláv jövevényszava[44] — nem ad támpontot a szóföldrajzi elkülönülés magyarázatára.

Evidensnek látszik, végiggondolva a két terminus technicus elkülönülésének lehetséges magyarázatait, hogy a két megjelölés mögött két különböző járomtípus, egyúttal jármolási mód hajdani meglétét tételezzük fel. Valószínű, hogy az *iga* szó egykor kizárólagosan a fejjármok (homlokjármok, tarkó-

41. *Corpus Juris Hungarici I.* 1899. 82—83.; *Beér János—Csizmadia Andor* 1966. 64.; *Lederer Emma* 1959. 36.; *Gaál László* 1966. 69.; *Györffy György* a szót „javszedő" értelemben idézi, aki — véleménye szerint — az általa összeszedett szókevényeket adja át a királynak, ispánnak, püspöknek. Az eredeti szövegben azonban kétségtelenül állatokról rendelkezik I. László törvénye. *Györffy György* 1977. 517. Nyelvészeink felvetik a joch = jó jelentését, de bizonytalannak tartják. TESZ II. 1970. 275. Az adatra *Kovács Béla* hívta fel a figyelmet, amit e helyütt is köszönök.
42. *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond* 1890. 22.
43. *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond* 1891. 1546.
44. TESZ II. 190—191. 262—263.

jármok) megnevezésére szolgált. A *járom* pedig ugyanakkor — *Jacobeit, W.* és *Kramařik, J.* megjelölése szerint[45] — a *marjármot*, — *K. Kovács László* terminusa szerint[46] — a *nyakjármot* jelentette.

E tényre analógiát találtunk a nyugati és a déli szláv népek köréből is. A marjárom, a „Widerristjoch" különböző variánsait Európa, Ázsia, Afrika nagy részén alkalmazták,[47] az eszköz megjelölésére a Kárpát-medence környékén, a szláv népek körében a járom szó különböző változatait használták. A lengyelek a vonókészséget a *jarzmo* szóval jelölik.[48] A szlovákok és kelet-morvaiak a *jařmo* terminust használják.[49] A cseh néprajzi irodalom az eszközt *jařmo*-ként tartja számon.[50] Jugoszlávia legnagyobb részén általában *jaram, jarem* a vonókészség neve.[51]

A fejvonóeszköz, vagyis a „Genickjoch, Stirnjoch" (a szíjakkal tarkóra vagy homlokra erősített járom) változatai összefüggően dél-német, osztrák, cseh, morva, szórványosan magyar és szlovén területen fordulnak elő.[52] Különböző variánsait egyes szláv népek körében az iga szó többféle változatával nevezték meg. Csehország és Morvaország déli területein történeti adatként a *jho*, később az *iho, jiho* terminust alkalmazták,[53] az eszköz hasonló megnevezésének elterjedési körzete

45. *Jacobeit, W.—Kramařik, J.* 1969. 11.
46. MNL. 1976. 663.
47. *Kramařik, J.* 1966. 298—299.
48. *Bursztа, J.* 1964. 669. A babimoji területen az igło elnevezést is használják.
49. *Podolák, J.* 1969. 223—224. A szerző utal arra, hogy Liptó környékén a jarom, a gurál falvakban a jaržmo szavakat ismerik. Vö. *Kramařik, J.* 1966. 306.
50. *Podolák, J.* 1969. 222.
51. *Gavazzi, M.* 1969. 151.; *Novak, V.* 1961. 657.; *Moszyński, K.* a marjárom egyik típusát, ahol a járomfát kötelek, szíjak rögzítik az állat nyakára — ritkán előfordul Montenegro, Hercegovina, Bosznia, Dalmácia, Isztria vidékén, Bulgária északnyugati részén, Polézia keleti részén és Belorusszia északkeleti részén —, igen ősinek tartja, s az eszköz iha, jiha elnevezésével érvel. *Moszyński, K.* 1967. 664. Ez az elnevezés azonban nem gyakori — teszi hozzá *Kramařik, J.* 1966. 300.; s maga az eszköz is ritka, mint erről az Etnoloski atlas Jugoslavije próbatérképe (Karta I.) tanúskodik.
52. *Kramařik, J.* 1966. 304., 314.; *Timaffy László* 1969. 169. *Novak, V.* 1961. 658.; *Gavazzi, M.* 1969. 154.
53. Emellett szórványosan német *joch* is ismert, s Klatov vidékén a *kůch*, a német tájszólásbeli *Guach* alapján. *Kramařik, J.* 1966. 314., 325.

folytatódik Ausztria területén, ahol magyarlakta körzetekben az *iga* kifejezés ismert.[54] Ugyanezt az *igo* terminust rögzíti Jugoszlávia észak-nyugati részéről *Gavazzi, M.*[55] s az *igó* (nyelvjárásban *jeg)* megjelölést publikálja Szlovéniából *Novak, V.*[56] az Isztriai félszigetről pedig a *zógo, zyógo, yógo* kifejezést ismerjük.[57] Magyar területről a szó földrajzi elterjedését közli a nyelvjárási atlasz és egy néprajzi dolgozat is.[58] A fejvonóeszközt szigetszerűen a Baltikumban is alkalmazták, ahol megnevezésére az észtek *ike,* a liv nép *iggöz,* a litvánok *jungas,* a lettek *jugs* terminust használnak.[59] Kapcsolódik e fejvonóeszköz jellemezte szigethez Finnország délnyugati része *(ies, juko, jukka),*[60] Svédország déli része,[61] valamint Észak-Belorusszia s a Lengyelország tengerparti területén a kasubok és szlovincek által lakott vidék.[62] Az egész nyelvcsalád eredeti jelentése — ahogyan *Vilkuna K., Kluge F.* és *Viires A.* mondja — a „kötéssel", „összekötéssel" áll összefüggésben. Ez viszont világosan mutatja, hogy az indoeurópai népeknél a vonóeszköz korábban a fejiga lehetett, mert csak ezeket kellett az állat fejére kötözni.[63]

Ugyancsak fejvonóeszközt alkalmaztak Nyugat-Európában Németország jelentős területén,[64] az Alpok országaiban, Franciaországban, s délen a zóna az Ibériai félszigetig terjed.[65]

Az eszköz szakszavaként hazánktól nyugatra elsősorban a *Joch* kifejezés változatait találhatjuk meg. *Haberlandt A.* és *Bockhorn O.* ausztriai adatai azt igazolják, hogy a fejvonóeszközt és a marjármot egyaránt *Joch*-hal (és nyelvi variánsaival: *Jo, Jecha, Jeoch)* jelölték. Mühlviertelben az egyes fejigák *(Hoijechl, Stirnplatte, Hirnplatte)* rendkívül lényeges tarto-

54. *Deme László—Imre Samu* 1968. 173. térkép.
55. *Gavazzi, M.* 1969. 151.
56. *Novak, V.* 1961. 658.
57. *Jaberg, K.—Jud, J.* 1935. 1240—1241.
58. *Deme László—Imre Samu* 1968. 173.; *Bodó Sándor* 1969. 180.
59. *Viires, A.* 1964. 3—4.; *Viires, A.* 1968. 134—170.; *Viires, A.* 1969. 132—133.
60. *Vilkuna, K.* 1948—49. 24.; *Vilkuna, K.* 1976. 62—63.; *Kluge, F.* 1963. 332.
61. *Granlund, J.* 1969. 99—117.
62. *Viires, A.* 1969. 133.; *Horálek, K.* 1962. 406.
63. *Vilkuna, K.* 1948—49. 24.; *Viires, A.* 1969. 133.; *Kluge, F.* 1963. 332.
64. *Jacobeit, W.* 1957. 127.
65. *Vilkuna, K.* 1936. 85.; *Moszyński, K.* 1967. 661.; *Veiga de Oliveira, E.—Galhano, F.—Pereira, B.* 1973.

zéka egy szíjakból álló vonókészség, amelynek megnevezésére az *Ibawuaf* terminust alkalmazták. Stájerország nyugati részén a kettős marjárom neve *Jar.*[66] Svájc a *Joch* zónája,[67] bár a déli területeken a *guét, guf* szavak az általánosak.[68] Olaszországban északon a *žugét, žuk, guét, guf, yóf* terminusok élnek, délen a *yúv, yúvu.*[69] Német nyelvterületen a *Joch* és tájnyelvi formái, a dánoknál az *aag,*[70] francia területen a *joug,*[71] a spanyoloknál *yugo,* az angol nyelvterületen a *yoke, yok* és variánsai,[72] Svédországban az *ok,*[73] *slätok* megnevezések ismertek.[74] Portugália területén a *brochas, piacas* terminusokat alkalmazzák.[75] Utóbbi kivételével a terminusok hosszú sora az *igával* és változataival együtt etimológiailag ahhoz az indogermán szócsaládhoz tartozik, amelyhez pl. a szanszkrit *yagá* s a latin *jugum.*[76]

A kérdéskör teljes tisztázásához a magyar adatok is hozzájárulnak. Az ország területén majdnem kizárólagosan használt marjárom járom elnevezése mellett területünk nyugati részén — az iga elterjedési körzetében — föl kell tételezzük a fejvonókészség hajdani használatát. (A fejiga—mariga váltásra egyébként ismerünk analógiát, hiszen Dániában, Svédországban és Finnországban a marjárom kiszorította a paraszti gazdaságok használatából a régebbi fejvonóeszközt.[77]) Az eszköz jelenlétét a *Gallus Sándor* által feltárt és *Horváth Béla* által publikált iga-lelet, *Timaffy László* szórványos adatai igazolják, s közvetett bizonyítékul szolgálhat az, hogy az iga körzetében sajátságos, görbe gerendelyű ekét alkalmaztak, amit *Balassa Iván* nyugatmagyarországi ekeformaként jelöl meg. A párhuzamait Ausztria keleti részén, valamint velünk és Jugoszláviával határos területein, Morvaország és Csehország egyes helyein találja meg,[78] tehát éppen a fejiga elterjedésének határkörzetében.

66. *Bockhorn, O.* 1973. 126.; 1978. 23—26.; *Haberlandt, A.* 1959. 61.
67. *Scheuermeier, P.* 1956. 159.
68. *Jaberg, K.—Jud, J.* 1935. 1240—1241.
69. *Jaberg, K.—Jud, J.* 1935. 1240—1241.
70. *Mörgeli, W.* 1940. 12—19.; *Kluge, F.* 1963. 332.
71. *Haudricourt—Delamarre* 1955. 179.
72. *Fenton, A.* 1969. 17—48.
73. *Vilkuna, K.* 1936. 87.
74. *Granlund, J.* 1969. 100.
75. *Veiga de Oliveira, E.—Galhano, F.—Pereira, B.* 1969. 56—57.
76. *Vilkuna, K.* 1936. 87.; *Kniezsa István* 1955. 220.
77. *Vilkuna, K.* 1936. 87.
78. *Horváth Béla* 1968.; *Balassa Iván* 1973. 380—385. A nyugat-magyarországi eke szoros kapcsolatban levőnek látszik a bakhátas szántással is. *Dömötör Sándor* 1964; *Balassa Iván* 1973. 387.

Ugyancsak hozzájárulhat a kérdés tisztázásához a kerekes járművek táji típusainak megállapítása, s a témát összegező *Paládi-Kovács Attila* utal arra, hogy a szekértípusok formája, szakszókincse alapján eltérő fejlődés mutatkozik egyebek mellett Nyugat- és Kelet-Dunántúl területén is.[79]

Igázott állatok a középkori és újkori Magyarországon

A honfoglalást követő időszakban a magyar mezőgazdaságot a meghatározó állattenyésztés és az annak alárendelt földművelés alkotta. Lóállományunkat kisebb testalkatú, finom csontozatú keleti lovak, szarvasmarha-állományukat hasonlóképpen kis termetű, finom csontú, rövid szarvú barmok képezték. A vonóállatok, a *munkaeszköz* tulajdona választotta szét ebben az időben az önállóan termelő szabadabb és az ura munkaeszközével dolgozó, önállóságától megfosztott nincstelen réteget. A két fő csoportot a földműves szántóvetők körében lehet a legvilágosabban elkülöníteni — mondja *Györffy György*. Amikor a birtokhoz tartozó népeket munkaeszköz nélkül adják, akkor önállóan gazdálkodókról van szó, amikor pedig az adományozott inekkel (szegényekkel) ökröket és ekéket is adnak, akkor rab cselédekről van szó. A munkaeszköz — tehát az igaerő és az eke — birtoklása vagy hiánya jelentette 1100 körül az „inség" között az egyik fő választóvonalat is, hiszen az esztergomi zsinat 67. §-ában úgy rendelkezett, hogy „az egyház injei (servi), ha saját marhájuk van, uruknak fél részt adnak abból, amit szántottak, az urasági marhával szántókéból pedig kétharmad rész az egyházé. Az igaerő tulajdona döntött a törvény előtt álló közrendűek megkülönböztetésekor is. A tanúképességgel kapcsolatban Kálmán törvénye kimondja, hogy tanú az lehet, akinek ekéje *(aratruma)* van. Az igaerővel nem rendelkező szegény tanúképessége csökkent értékű.[80]

Az igás állatokról István I. törvényének 7. fejezete szól, amely szerint ha „valamely pap vagy comes vagy más meg-

79. *Paládi-Kovács Attila* 1980. 66. 69.
80. *Györffy György* 1977. 410—411, 487—488.

bízható személy valakit vasárnap munkában talál,azt űzzék el. 1. ha ökörrel dolgozott, vegyék el tőle ökrét és adják a várnépnek eledelül, 2. ha pedig lovakkal, vegyék el a lovát, amelyet az úr ökörrel megválthat ha akar, és az ökör szolgáljon eledelül, mint említettük." Első királyunk törvényeiben gyakorta szerepelt a *tinó* is, mint amit a legkülönfélébb bűnök jóvátétele gyanánt köteles volt a bűnös megfizetni. A XI. század végére utaló László II. törvényének 15. caputja az igásállatok fontosságát emeli ki: „a kereskedők az országhatárokon ne vegyenek vagy ne adjanak el sem lovakat, sem ökröket, lovat csak olyat, amely hadi célokra szolgál, ökröket viszont, amelyek szántásra alkalmasak, ha akarnak, vásároljanak." Ugyancsak László III. dekrétumának 13. fejezete 1077 előtti időben arról rendelkezik, hogy a kóbor és szökött embereket és állatokat a „joccedeth" gyűjtse össze s helyezze el a minden várban e célra felállítandó istállóban.[81]

A magyar parasztság állatállományának nagyságára, igavonó jószágainak számára vonatkozóan csak mozaikjellegű adatokkal rendelkezünk. Tudjuk pl., hogy István király törvényei (II. 1. §) említést tesznek a papot ellátó két rab családról és a kezükre adott állatokról: egy csődörről és kancáról, 6 ökörről, 2 tehénről és 30 kisállatról.[82] Adatokat eredményez az a XI—XIII. században visszatérő jelenség, hogy magánoklevelekben földet, ekéket, ökröket és servusokat adományoztak az egyháznak. István bán 1018-ban a Szent Chrysogon kolostornak 20 igásbarmot, 30 tehenet és 2 lovat, Péter ispán a borsodi százdi monostor 1061 körüli alapításakor 100 szarvasmarhát, 10 pár lovat adományozott. 1079-ben a paloznaki Guden hagyatékából többek között két ekéhez és 20 ökörhöz is jut az egyház. Hoda 1186-ban két földdarabot és kétszer „... egy ekét nyolc ökörrel..." hagyományoz a pannonhalmi egyház javára. A végrendeletek sokszor meg sem jelölik az állatokat, csupán az ekét, de nyilvánvalóan mindenütt vonóállatokkal együtt történt az adományozás. Adalbert 1153 körüli végrendeletében fivérének hagyja „predium Kiwocot 12 ökörrel és 3 emberrel". Margit 1152-ben a „Szt. Márton egyházának... két családot egy ekéhez 8 ökörrel" adományoz. Farkas 1165-ben az egyik monos-

81. Idézi *Lederer Emma* 1959. 34—36.; *Gaál László* 1966. 76—77.
82. *Györffy György* 1977. 411.; Az adatokat tanulmányában összegzi: *Belényesy Márta* 1969. 478—499.

tornak „két ökrös ekével" ajándékozza „Edeci prediumot". Az 1138-as dömösi összeírás azt említi, hogy „Chelembában van egy 8 ökrös eke és 4 mansio szántó-vető . . . " 1181-ben a Szamosnál alapított monostor összes prediumain van „33 mansio servus, 12 eke, 70 ló, 100 barom . . . " Miklós comes 1231-es végrendeletében egyebek mellett „ . . . 4 ökrös ekét, . . . 300 betöretlen lovat" hagyományoz az esztergomi egyház javára.[83] Ugyancsak 1231-ben Gugh comes a „Capella S.Nicolai"-ra hagy „unum aratum cum octo bobus . . . et tribus equis"-t.[84]

Ezzel szemben a bakonybéli apátság népeinek összeírásánál 1086-ban 6 faluban összesen 49 lovast és 27 db szántót soroltak fel. Az alattvalók közül a *lovasok* szántanak 9 napot (éspedig 3—3 napot tavasszal, nyáron és ősszel), aratnak, hordanak, nyomtatnak, malomba járnak, s „hetes" szolgálatban őrzik a marhát. A *szántók* termésük felét adják és egyéb járadékkal szolgálnak. A *szabadok* két napot szántanak, egyszer egy évben bort szállítanak és más feladatokat látnak el. Mindezek jól mutatják a földművelés XI. századi jelentőségét, s azt, hogy a szolgáltatások nem kis mennyiségét igás állatok igénybevételével kellett végrehajtaniok.[85]

A korai időszakból igázott ökrök és lovak mellett már tehenek fogatolására is számítani kell. A korábbi nagycsaládi állatvagyont István törvénye a „füstönként", háznépként történő adózásról kis üzemegységekre tördelte, amelyek viszont már nem tudták egyedül kiállítani egy szimmetrikus vasú, talpas, taligás eke, vagy a XIII. század első felétől egy taligás, fordítós ágyeke igaerejét. Akinek kevés marhája volt, nem engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy a csak igaerejét adni tudó ökröt tartsa. Ezért aztán tehénnel dolgozott, amely tejjel és tejtermékkel is ellátta, s szaporulattal is jutalmazta. Ilyen jellegű „üzemegység"-re mutat a bakonybéli összeírás XII. század eleji részlete a dunántúli Borsodi faluból, ahol 1 ekéhez 4 tehenet és 2 lovat adtak. (Ebben az esetben számolni lehet azzal, hogy a teheneket és a lovakat egy fogatba csatolták, mint ahogyan később ezt a gyakorlatot látni fogjuk.) A tehén fogatolása — *Györffy György* véleménye szerint — annyira el lehetett terjedve, hogy a velük teljesített kollektív szántórobot *(Communis aratura)* elnevezése *eneü-szántás* (1226—1240) lett, ahol

83. *Lederer Emma* 1959. 45—53.; *Gaál László* 1966. 65.
84. *Belényesy Márta* 1955. 86.
85. *Sörös Péter* 1903. 244—245.; Vö. *Balassa Iván* 1973. 272.

az *eneü* mai *ünő* szavunkkal azonos, amely a középkorban még tehenet jelentett. Az ünő-robottal az udvarnokok tartoztak földesuruknak.[86]

Az önállóan termelő félszabadnak volt tehát fogatolható lova és robotmunkát végző szarvasmarhája, amelyekkel szolgáltatásait teljesítette és maga is megmunkálta saját használatú földterületét.

A magyar és a szláv földművelés természetesen kölcsönösen hatást gyakorolt egymásra. Az egységes királyi adóztatás és a szolgáltatások kialakulásával az állatállomány országos gyarapodásával és a mezőgazdasági technika kelet-európai fejlődésével közössé váltak olyan eljárások és eszközök, amelyek korábban az egyik vagy másik kultúrát jellemezték. A dunai szlovén mezőgazdaság — ahonnan a fogatolás eszközének két műszavát, az *igát* és a *jármot* is átvettük — különösen erős befolyást gyakorolt a magyarok mezőgazdaságára, hiszen a szlovének az antikvitásig visszanyúló, az avarokét is hasznosító, s az európai agrárfejlődés fő irányába eső hagyományokkal rendelkeztek.[87]

A XIV—XV. századi Magyarországon a jobbágy kisüzeme látta el mezőgazdasági termékekkel az országot. A földesúri majorsági gazdálkodás csak a XVI. század első felében kezdte szárnyát nagyobb eredménnyel bontogatni. A mezőgazdasági kisüzem igaerő-ellátottsága tükröződik az alábbi adatsorból is.

Ló és ökör az ekében (mezőgazdasági kisüzem)

Év	Hány eke	Hány ökör	Hány ló	Megye
1340	2	8	—	Zala
1342	1	6	2	Zala
1343	1	4	2	Zala

86. *Györffy György* 1977. 415., 490.
87. *Györffy György* 1977. 423—424. Hasonlóképpen nyilatkozott *Schmidt, L.* 1956. 227.; *Gavazzi, M.* 1947. 149—153.; *Balassa Iván* 1973. 159.

Év	Hány eke	Hány ökör	Hány ló	Megye
1354	1	8	—	
1355	1	4	—	Trencsén
1360	1	8	—	Somogy
1370	1	1	2	
1376	1	10	—	Baranya
1378	2	—	7	Bars
1378				
1380	1	10	—	Baranya
1382	1	10	—	Baranya
1389	1	10	—	Baranya
1390	1	10	—	Baranya
1392	1	6	2	
1393	1	8	—	Zala
1394	1	6	2	Győr
1399	1	10	—	Baranya
1401	1	8	—	Baranya
1406	1	—	5	Mármaros
1436	1	6	—	Veszprém
1438	1	—	4	Bars
1459	1	6	—	Ugocsa
1464	1	4	2	Zala
1500	3	4	9	Nyitra
1510	3	18	—	Nyitra

A Szabolcs megyei kisvárdai uradalomban 1452-ben számba vették három falu jobbágyainak állatállományát. Pontosan azonban csak a lovakat és ökröket jegyezték fel, a teheneket, sertéseket és a juhokat mindössze határozatlan többesben jelölték. Ezzel az is kifejezésre jut, hogy az adózás szempontjából igazi jelentősége csak az igavonó állatoknak van.

Jobbágyok állatállománya 1452-ben

A falu neve	Jobbágyok sz.	Lótartó jobbágyok	Lótartó lovaik sz	Ökörtartó jobbágyok	Ökörtartó ökreik sz.	Tehéntartó jobbágyok	Tehéntartó tehenek sz.	Hány jobbágynak volt meghatározatlan tehene	Hány jobbágynak volt meghatározatlan juha	Hány jobbágynak volt meghatározatlan sertése	Hány jobbágynak nem volt állata
Pap	32	13	28	14	55	1	1	—	3	—	1
Veresmart	20	—	—	13	40	3	9	7	—	8	2
Szentgyörgy (fele)	25	9	19	11	36	6	10	7	—	—	—

Az allodium, a termelő majorsági üzem ebben a korban még alárendelt szerepet játszott, minden lényegesebb különbség nélkül ékelődött be a paraszti gazdaságok sorába. Ennek megfelelően kevés igaerőre volt szüksége egy-egy uradalomnak, s inkább a lótenyésztést részesítették előnyben, hiszen a népes főúri udvarokban nagy jelentőséget tulajdonítottak a személyszállításnak.

Az allodiumok eke- és igavonó állatállománya

Év	Uradalom	Helység	eke	szántó ökör	ló	szarvasmarha	tehén borjúval
1491	Fahidy-birtok	Gáld	2	18	72		8
1496	Egri püspökség	Polgárdi		8			70
	birtoka	Hidvég		16			
1498	Somlyó	Ság	5	22		37	

Év	Uradalom	Helység	eke	szántó ökör	ló	szarvasmarha	tehén borjúval
1505		Várda	2	13			9
1521	Várda	Litke		16		11	5
1514 1521	Csókakő	Csókakő		8	45	16	
1515	Gyulafehérvári püspökség	Gyulafehérvár				58	
1521	Battyán	Battyán	3	33	362	16	
1522	Csornai konvent	Csorna		10	4	39	
1523	Egervár	Egervár		6			
1524	Veszprémi püspökség	Veszprém		6			
1526	Maróthy-birtok	Ősi	3	12		39 18	
1528	Gyula vár	Gyula		28	14	67	

Mint a XIV—XV. századi mezőgazdasági kisüzemek adatsorából látható, folytatódott az igásló részvétele a mezőgazdasági (szántó) munkában, ha a föld megművelésének közvetlen feladatában szerepe nem is mérhető az ökör meghatározó szerepéhez. Az ökörfogatok zömmel 8—10 vonóállatból állanak, s meglepően sok esetben fordul elő lovak és ökrök közös igázása. A hét esetből három alkalomnál 6-os ökörfogatot „egészítenek ki" egy pár lóval 8-asra, s kétszer 4-es fogatot 6-osra. Az ökrök és a lovak összefogása tehát nem kizárólag a szegénység, az igaerőhiány jele, hanem — mint ahogyan azt német területről is tudjuk — az ökrök lassú munkatempóját kívánták a gyorsabb szántás érdekében a lovak révén javítani.[88]

A szekerező-fuvarozó munkában ez az arány már valamelyest egyenlőbben oszolhatott meg. Gondoljunk csak a magyarság jelentős lóállományára, a lovak herélésének keletről hozott szokására (amely kétségtelenül a szívósabb igénybevétel lehetőségét célozta), s a szügyhám ismeretére.[89] Mindemellett

88. Vö.: *Szabó István* 1975. 23—59.; *Belényesy Márta* 1955. 83—91. Említésre érdemes itt *Matteo Villiani* e korból származó feljegyzése, amely szerint a magyarok lovaikkal szántanak. *Gaál László* 1966. 123—124.

89. Vö.: pl. *Gaál László* 1966. 88., 124.

utalni szeretnék arra is, hogy az Európa-szerte hírneves magyar kocsi párhuzama a közelmúltban is megtalálható volt a hajdani bolgár—török kultúra egyik kontinuus népénél, a csuvasoknál.[90] *Gaál László*val szemben *Szabó István*nal értek egyet, aki szerint már a XIV. századot megelőzőleg találkozhatunk lovas szekerekkel, amelyek a korai vámtarifákban egyenesen vámegységként szerepelnek. Az ökrös szekerek igénybevétele persze jóval nagyobb mérvű lehetett, s a hasznosítás eseteit illetően szabadjon itt néhány példát idézni. 1398-ban Szabolcsban a gyomani jobbágyok épületfát négyökrös szekéren szállítottak. 1406-ban négy szekeret és 16 ökröt vettek el a Temes megyében költözködést végző jobbágyoktól. 1425-ben több ceglédi jobbágytól a kőrösi tiszttartók veszik el fogataikat (egy hatökrös szekeret, egy nyolcökrös vasalt szekeret, egy négylovas szekeret), mert a közös erdőre fáért mentek. 1428-ban egy abolmai jobbágy vitt gabonát a kesztölci vásárra, de útközben mind gabonáját, mind hatökrös szekerét elvették. 1451-ben pedig jobbágyoktól 4 hordó bort raboltak el, amelyeket két vasalt szekéren 16 ökörrel szállítottak.[91]

Az igavonó ló és ökör versenye tekintetében az egyes országrészek között mutatkoztak eltérések, amelyeknek okai között ott található a termelési feltételekben (közöttük a mezőgazdasági üzem nagyságrendjében, valamint a fuvarozás lehetőségeiben), a természeti feltételekben (közöttük leginkább a talajban) mutatkozó differenciák, s számítanunk kell a hagyomány erejére is.[92] A ló mindenesetre nem erősebb az ökörnél, de jóval gyorsabb annál. Tehervontató teljesítményüket — *Endrei Walter* nyomán — az alábbi értékekkel jellemezhetjük:[93]

	Kifejtett erő kg	Sebesség m/s	mkg/s
Ló	54	1,10	60
Ökör	54	0,73	40

90. *Vorobjev—Lvova—Romanov—Szimonova* 1970. 51.
91 *Szabó István* 1975. 24., 67., 92.; *Ikvai Nándor* 1972. 153.; *Gaál László* 1966. 112.
92. *Szabó István* 1975. 24.
93. *Endrei Walter* 1978. 14—15.

A magyar agrárfejlődés a XV. század végétől új irányt vett. Kialakult a földesúri majorsági gazdálkodás. A majorok területének és termelésének növekedésével párhuzamosan nőtt a jobbágyok munkaszolgáltatása, s a pénzjáradékkal szemben újra a munkajáradék került előtérbe. Az allodizáció folyamata persze évszázadokon át tartott, fokozatosan előtérbe került az árutermelés, s végső fejlődési formáját azok a gabonatermesztő és állattenyésztő uradalmak mutatták, amelyek a magyar mezőgazdaságot a XVIII. század végén és a XIX. század elején jellemezték. A törökök az általuk meghódított területeken nem avatkoztak mélyen bele a gazdaság életébe. Az adóösszeírások révén igyekeztek a teljes lakosság termeléséből származó jövedelmet számba venni, s ennek révén „intézményesen kifosztani a lakosságot". Az értékadó alól azonban mentesültek az igásállatok.[94]

Az allodiális termeléssel párhuzamosan fokozódik a paraszti árutermelés is, bár a XVI—XVII. század fordulóján csak a jobbágyság felének volt igásállata.[95] E korszakból igen sok adat felsorakoztatására volna módunk, azokból azonban egyelőre nem lehet átfogó képet kapni az igaerőként hasznosított állatok számára, egymáshoz viszonyított arányára, esetleges táji sajátosságainak felmutatására vonatkozóan. Így táji tekintetben és a gazdasági üzemek szerint igyekszem néhány átfogóbb mintát bemutatni.

A zalavári apátság 1553-as leltára felsorolja a „vonósökökrök és vonósbarmok állományát". Apátiban 38 ökör és 20 ló, Ferkenden 28 ökör és 3 ló, Esztergáron 36 ökör és 2 ló, Bárándon 23 ökör, Orosztonban 17 ökör és 4 ló, Zalaváron 11 ökör és 2 ló, Csácson 76 ökör és 13 ló alkotta a gazdasági munkák igaerejét. A hédervári uradalomban 1—1 jobbágyháztartásra

Év	Családfők száma	Ökör	Tehén	Ló
1657	232	582	416	66
1676	239	579	356	33

94. *Sinkovics István* 1957. 37.; *Gaál László* 1966. 136—138.
95. *Orosz István* 1960. 32.; *Makkai László* 1954. 38.

átlagosan 4—5 ökör és 4 tehén jutott 1624-ben. A Borsod megyei szendrői uradalom adatai a következőket mutatják a XVII. század második feléből (táblázat a 45. oldalon).

Ha figyelmbe vesszük, hogy a jobbágyok mintegy egyharmada semmilyen fogaterővel nem rendelkezett a két időpontban, akkor a családok kétharmada 1657-ben mintegy (3,8 ökör és 0,4 ló, együttesen) 4,2 igásállat, 1676-ban (3,5 ökör és 0,2 ló, együttesen) 3,7 igavonó jószág segítségével végezhette gazdasági munkáit.[96]

A murányi uradalom jobbágyai a XVII—XVIII. században a következő igavonó állatállományt tartották:

Év	a) önálló igás jobbágyfő b) zsellérek, gyalogszeresek	Ökör	Ló	Tehén	Tinó, üsző, tulok
1605	a) 94 b) 150	az adatok hiányoznak			
1652	a) 364 b) 157	952 38	199 13	633 243	167 91
1657	a) 362 b) 177	1218 45	268 7	959 298	385 112
1666	a) 383 b) 195	1278 123	309 31	1146 345	125 225
1672	a) 401 b) 187	1646 190	388 37	1286 333	623 152
1686	a) 231 b) 133	459 40	46 12	344 109	68 13
1699	a) 317 b) 154	838 40	89 9	608 133	231 18
1724	a) 259 b) 309	605 3	67 18	307 201	71 38
1753	a) 460 b) 386	789 65	246 94	459 224	43 21

96. *Gaál László* 1966. 147—148.

A fentiekben jelzett időben a vagyoni helyzetet nem a jobbágytelkek nagysága határozta meg, hanem sokkal inkább az állatállomány. 1652-ben egy parasztra három, 1657-ben és 1666-ban négy igásállat jutott. 1672-ben — a legkedvezőbb helyzetben — pedig öt vonójószága volt egy-egy gazdának. Az ökrök és a lovak egymáshoz való viszonyát általában az 5:1-hez érték jelzi. A hanyatlás 1672 után következett be az új porció-adók, a felszabadító háborúk, a katonai beszállásolások és egyéb bajok következtében. A javulás 1686 után igen lassan indul meg. Az önálló gazdaságban élő népesség száma ugyan emelkedik, de a gazdasági erőt kifejező igásállat-állomány alig növekszik, 1753-ban is alig több jobbágyfőnként 2—2 igásállatnál. A vonóökrök és lovak viszonya 1686-tól az ökrök szerepének megnövekedését mutatja a nagyjából 10:1-es aránynyal, mígnem ez a helyzet 1753-ban változik, amikor a lovak számaránya érdemlegesen megnő.[97]

Földrajzilag nagy területet fog át *Makkai László*nak az a földolgozása, amelyben I. Rákóczi György gazdasági iratait mutatja be. Az erdélyi és észak-magyraországi területekre kiterjedő uradalom a majorsági gazdálkodás legkülönfélébb típusait képviseli. Jobbágyságának állatállománya a következők szerint alakult a XVII. század közepén:

	Háztartások száma	Ökör	Tehén	Ló
Magyarország	10 123	19 407	16 354	4 795
Erdély	8 918	17 963	18 758	5 342
Összesen	19 041	37 370	35 292	10 137

97. *Ila Bálint* 1976. 352—358.

Egy családra átlagosan a következő értékek jutottak:

	Magyarországon	Erdélyben	Együtt
Ökör	1,9	2,0	1,96
Tehén	1,6	2,1	1,85
Ló	0,5	0,6	0,54

Ha az igaerő nélkül gazdálkodókat nem számítjuk, akkor 1 családra 2,9 ökör és 0,8 ló esett. A nagy számok azt is mutatják, hogy Erdély valamelyest jobban volt igaerővel ellátva, mint a Rákóczi-birtok magyarországi területei.[98]

A gyalui vártartomány urbáriumainak fogatolható állatairól *Gaál László* közöl áttekintést. Az adatok szerint az allodiális gazdálkodásban egy családra jutó átlag a következő:

Év	Ökör	Tehén	Tinó	Ló
1640	1,7	1,9	0,6	0,5
1670	2,1	2,6	0,3	0,5
1698	2,3	1,4	—	0,4
1737	1,3	1,5	2,3	0,7

Az állomány tehát nem változott jelentős mértékben. Talán csak a lovak számának némi emelkedése érdemel említést, amely mutatja a lovakkal végzett munkák gyarapodását. Az ökörigа mennyiségileg csökkent, de a tinók feltűnően magas számaránya egyenesen azt jelzi, hogy az ökör és tinó együttes értéke családonként megközelíti a 4 fogatolt szarvasmarhát.[99]

98. *Makkai László* 1954. 33—35.
99. *Gaál László* 1966. 153.

A XVIII. századi Erdély néhány uradalmában a következő igaerőállománnyal rendelkeztek a jobbágyok és a zsellérek:[100]

Uradalom	Év	Népréteg	Háznép	Ökrök	Lovak	Tehenek
Balázsfalvi	1726	Jobbágy	352	775	171	577
		Zsellér				
	1772	Jobbágy	267	458	39	355
		Zsellér				
Ebesfalvi	1727	Jobbágy	258	459	187	363
		Zsellér	47	64	16	55
	1752	Jobbágy	342	572	187	454
		Zsellér				
Katonai	1728	Jobbágy	166	377	123	318
		Zsellér	206	411	123	323
Halmágyi	1731	Jobbágy	485	728	173	590
		Zsellér	59	42	12	41
	1743	Jobbágy	542	864	206	707
		Zsellér	85	67	19	67
Gyalui	1767	Jobbágy	472	833	305	806
		Zsellér				
Árokaljai	1777	Jobbágy	82	93	11	49
		Zsellér				
Alvinci	1722	Jobbágy	49	60	26	77
		Zsellér	26	32	8	37
Tasnádi	1773	Jobbágy	80	179	89	157
		Zsellér				

100. *Berlász Jenő* 1958. 29—30.

Az Eszterházyak derecskei uradalma 16 falvában (melyek közül 13 hajdútelepülés volt) háztartásonként átlag a következő igaerő állt a paraszti gazdálkodás rendelkezésére:[101]

Év	Háztartások száma	Ökör	Ló
1728	1753	0,88	1,03
1743	1877	1,10	1,38
1763	1942	0,80	1,32

A dunai határőrvidéken 1722—23-ból *Koroknai Ákos* számításai szerint 11 helységben háztartásonként 0,94 az igásökrök száma. Hacsak az igavonó ökröket tartó háztartásokat vesszük figyelembe, a szélső értékeket az 1,44 és 3,07 számok jelzik a településeken. A lótartás viszonyító számai megközelítik a vonóökrök mennyiségét. A határőrvidéken 0,93 ló jutott egy háztartásra, s a lótartó családi egységekben pedig ennek éppen a kétszerese. Mind a tiszai, mind a dunai határőrvidéken sok fuvarost tartottak nyilván.[102]

A Dunántúlon hasonló adatok jelzik a fejlődést, ill. a visszaesést. A pannonhalmi főapátság deáki birtokáról 1661-ből maradt fenn összeírás:

	Ökör	Tehén	Tinó	Ló
79 jobbágycsalád birtokában volt	212	123	121	70
28 zsellércsalád birtokában volt	16	17	22	7

101. *Szendrei István* 1968. 154—156.
102. *Koroknai Ákos* 1974. 94—95.

A Batthyányiak Németújvárhoz tartozó nezsideri birtokán hasonló állatszámokkal találkozunk a XVII. században:

Év	Háztartás	Ökör	Tehén	Tulok és tinó	Ló
1643	49	59	73	18	34
1648	46	30	52	14	36
1666	63	64	109	52	34
1691	67	14	63	26	17

A nezsideri birtokon egy jobbágy, ill. zsellér háztartásra jutott:

Év	Jobbágyok kezében			Zsellérek kezében		
	ökör	tehén	ló	ökör	tehén	ló
1643	1,2	1,5	0,8	1,3	1,5	—
1648	0,6	1,1	0,9	0,9	1,3	—
1666	1,1	1,9	0,7	0,9	1,6	—
1691	0,3	1,1	0,3	—	0,6	—

A Győr megyei Kajár telkes jobbágyainak XVII. századi adatai szintén nem valami fényes igaerő-ellátottságról tanúskodnak. 79 család 101 ökörrel, 121 tehénnel, 50 tinóval és üszővel, valamint 41 lóval rendelkezett. Jobb átlagot eredményez 1720-ból a dombóvári uradalom 13 településéről idézhető adatsor: 166 gazdának 327 ökre, 216 tehene és 127 lova volt. Az igaerő gyarapodását mutatják a XVIII. század elején Eszterházy nádor kaposvári uradalmának adatai, ahol 13 falu lakosainak állománya szerepel:[103]

103. *Gaál László* 1966. 148—162., 468—469.

Év	Ökör	Tehén	Ló
1702	350	215	41
1720	511	314	86

Az eddig feltárt, s mutatványként az előzőekben idézett adatok arról győznek meg bennünket, hogy ellentétben *Gaál László* véleményével, egyet kell értsünk *Makkai László* megállapításával. „Ami a paraszti álltatartás külön tájegységeit illeti, azok összefüggenek a növénytermesztés tájegységeivel... Alig találunk itt tájat, amely egy vagy más állattenyésztési ágban az átlagtól elütne." Ugyanakkor azonban „a parasztság önállóságának, életképességének a marhaállomány a mértéke".[104] Az ökrök változatlanul fontosabb szerepet játszanak a lónál mind a talajművelő munkában, mind a szekerező-fuvarozó tevékenységben. Erdélyben kizárólag csak ökörfogattal végzett szántásról írtak. A Nádasdi birtokokon „két ökrös ekével" történt a szántás. A fuvarozásra is nagyobbrészt ökröket használtak. Érsekújváron 1684-ben „lisztet szállító szekerek marhái" fagytak meg. *A kecskeméti jegyzőkönyvek a XVI. század végén „szekerező", „hámos" és „jármos" ökröket különböztettek meg.* Egy erdélyi útleírás szerint 1632-ben nagy hóban „egy-egy szekér elé harminc ökröt fognak...". A XVII. századi „ekefogathoz a Rákóczi birtokokon csak ökröket használtak".[105] A XVII. századi Erdély jobbágysága állandóan szenvedett a hajdúk, a rácság, a német és a török csapatok fosztogatásaitól. Állataikat „vecturázásra és postára is gyakorta elviszik... az vitézek az ökröket a lovak közé fogatják, azokkal egyaránt hajtják és nem érkezvén az ökrök a lovakkal, mind az ökröket, mind azok mellett lévő béreseket annyira hajtják, rontják, verik, hogy sok marhák kiállanak a járomból."[106] Sok alkalommal kért a török is a magyar falvak, városok népétől fogatokat. 1683-ban Juszoff bég írta Ceglédre, hogy adjanak

104. *Gaál László* 1966. 162.; *Makkai László* 1957. 23.
105. *Hoffmann Tamás* 1963. 188—189.; *Makkai László* 1957. 9.; *Gaál László* 1966. 181—182.
106. *Szentgyörgyi Mária* 1962. 46.

„4—4 adó után egy-egy szekeret, ... 4—4 ökörrel, mindjárt indítsátok Némedibe". 1685-ben azt követelik, hogy „mint annak előtte szokástok szerint, a szénát hortátok hat-hat ökörrel, most is úgy horgyátok, Kecskemét 200 szekér, Kőrös 200 szekér". 1686-ban Ozmán pasa Szegeden rendelt „öt öreg szekeret, álgyú alá, úgy, hogy 24 ökrével legyen, 30 szekeret lövőszerszám alá, az kiken kas légyen 6—6 ökrével". A törököknek és az osztrák csapatoknak nemcsak élelmiszert, hadiszert, a várakhoz szükséges karókat, tövist szállítottak évenként ökrös szekeren, hanem a költözködő katonaságot, népet is azon fuvarozták tovább. 1687-ben Eger feladásakor a kiköltöző törököket Nagyváradra szállították, amelyben „Kecskemét 30 szekérrel vett részt, a szekerek előtt 4—4 ökörrel". Debrecenig a télidőben végzett szállításban 150 ökör veszett oda. Nagyvárad feladása után a töröknek Titelig történt fuvarozásában a kecskemétiek vesztesége 118 ökör volt. 1693-ban Heisler tábornok Pest megyéből ezer ökröt rendelt tábori szolgálatra, szekerestől, s minden két ökörhöz egy-egy emberrel. „A szekerek jármokkal, lánccal, tézslával, csikojtyúval és fejszével vagy szekercével legyenek ..." 1705 táján a kuruc fővezér Kecskemétről rendelt 11 szekeret a Kassára történő lőpor szállításához. Azt írta, hogy „a szekerek hat-hat ökörrel, ponyvával vagy gyékénnyel felszerelt jó erős szekerek legyenek".[107] A mohácsiak szintén 4 ökrös szekerekkel mentek a hadiszállítások idején az 1780-as években Eszékre és Új Gradiskára.[108]

Az allodiális gabonatermesztés és állattartás a XVIII. század közepétől indult meg erőteljesebben, s e folyamat kísérő jelensége volt a robotoltató gazdálkodásnak a jobbágyok számára mind elviselhetetlenebbé válása. Ez a tendencia olyan mértékű, hogy rövid idő alatt kiváltotta az állam mérséklő beavatkozását, Mária Terézia úrbéri rendeletét. A gabonatermesztő majorsági gazdaságok tehát változatlanul a parasztság igaerőállományával végeztették el — robotmunkaként — a szántóföldek megművelését. A földesúr „az allodium kiterjesztésének mértékét eleve ahhoz szabja — mondta *Wellmann Imre* —, mennyinek megmunkálását bírja a jobbágyrobot".[109] Kevés példával illusztrálható ez a korszak, de lássunk közülük néhányat.

107. *Ikvai Nándor* 1972. 153—154.; *Szabó Kálmán* 1943. 182—183.
108. *Andrásfalvy Bertalan* 1975. 370.
109. *Wellmann Imre* 1955. 28.

A hatlamas Schönborn-uradalom 1746-ban csak 559 hold majorsági szántóföldön gazdálkodott, s az igaerőt 84 vonóökör biztosította. Néhány Győr megyei falu jobbágylakossága 1787-ben a következő igásállat-állománnyal rendelkezett:[110]

	Jobbágy háztartás	ökör	tehén	tinó	ló
Péterd	50 (?)	60	80	43	114
Tárkány	160	292	242	78	301
Ács	94	18	15	2	41
Kis- és Nagykeszi	58	46	26	13	62
Kolos-Nána	37	24	22	11	27

A Csanád megyei Nagylak 165 gazdájának és 70 zsellérének 1751-ben 512 ökre, 376 tehene és 297 lova volt. Új-Csanádon 1756-ban 96 ökör, 144 tehén és 92 ló volt az állomány. Szegeden jelentős fejlődést mutatnak a vonóerőre vonatkozó adatok 1719 és 1779 között. 1719-ben a városban 756 ökör, 618 tinó és 330 ló volt, 1779-re ez az állomány 4000 ökörre és 4000 lóra növekedett. A verselő *Vedres István* 1799-ben így ad számot ugyancsak jelentős állatállományáról.[111]

„Négyezer ökreim igás jármom húzzák,
Majd annyi lovaim az országot futják;
Amazt nevelém fel tizenkét barmokban,
Osztám hét csordákra föl s alsó határban,
Emez tenyészetét szűk esztendők folyta,
Igaz megcsüggeszté; hat ménesre húzta."

110. Vö.: *Gaál László* 1966. 227., 485.
111. MGSZ 1900. 60.; *Gaál László* 1966. 252.

A Jászság állatállományában mind a szarvasmarha, mind a ló jelentős számú:

Év	Szarvasmarha	Ló
1760	25 454	8109
1766	26 648	8726
1828	24 551	11929

Csanád megyében a következőképpen változik az igázható állatállomány:

Év	Igás-marha	Tehén	Ló
1756	3274	4415	2714
1775	6830	5202	5073
1801	6035	3794	4908

Kismarján a következő számok jelzik az igavonó szarvasmarha fontosságát:[112]

Év	Ökör és tinó	Tehén
1741	569	232
1751	617	160
1761	524	305
1770	609	297
1800	839	389

112. *Varga Gyula* 1960. 94.

A Zemplén megyei Telkibányán 1825-ben 38 féltelkes és 36 negyedtelkes jobbágynak 264 igavonó ökre és 73 lova, 91 házas zsellérnek 126 igavonó ökre és 2 lova volt. Mindehhez hozzáfűzi *Oláh József*, hogy a lovakat elsősorban fuvarozásra, nyomtatásra, szárazmalomban használták, nem pedig földművelésre.[113]

Széchenyi István a „Lovakrul" című művében hivatkozik egy 1818-as statisztikai adatra, amely szerint 1 négyzetmérföldre Magyarországon 571 szarvasmarha és 112 ló, Erdélyben 566 szarvasmarha és 255 ló esett.[114] Az ország teljes szarvasmarhaállományát 1819-ben *Lichtenstern* 2,7 millióra, *Fényes Elek* 1840-ben 4,8 millióra, a lóállományt 452 400-ra, ill. 1 200 000-re becsülte. 1828-ban az adózók összeírt, 1 428 953 darabot (a városok adatai nélkül) kitevő szarvasmarhaállománya a következőképpen oszlott meg:[115]

Igás ökör	580 325 db
Tinó—üsző 3 éven felül	88 574 db
Tinó—üsző 2 éven felül	135 541 db
Anya tehén	463 347 db
Meddő tehén	161 166 db
A lovak száma ugyanakkor	911 000-re nőtt.

Az igázott ökör mellett már a XVIII. században, s a XIX. század elején számolnunk kell bizonyos területeken a tehén jármolásával. Már ekkor „vóltak szegény emberek, a'kik a' tehenen oda érkeztek, a'hova a'tzifra gazdák a' kolompos ökrökön. Ha a' kis gazda a' kitsinyt, tehenekkel jól végbe tudta vinni haszonnal; a' nagygazda a' nagyot még könnyebben végbeviheti nagyobb tehetséggel... Nints annak jól dolga, a'ki, ha módja van az illyen gazdálkodásban, hozzá nem fog, tsak azért, mivel' még nem igen szokás" — írta a Nemzeti Gazda 1815-ben.[116] Az adat minden bizonnyal nyugat-magyarországi vagy erdélyi gyakorlatra hivatkozik, de hogy nem volt általános, arra *Balásházy János* utal 1844-ben a debreceni gazdálkodás racionalizálását szorgalmazó írásában, szerinte ugyanis

113. Vö.: *Gaál László* 1966. 244—247., 486.
114. *Gaál László* 1966. 239.
115. *Fényes Elek* 1842—43. I. 169.; MGSZ 1896. 110—117, 206—213. Vö.: *Éber Ernő* 1961. 124.; *Gaál László* 1966. 492.
116. Nemzeti Gazda 1815. 190—191.; Vö.: *Balassa Iván* 1973. 486.

„a' tehenekkeli járomban dolgoztatás jobban divatba" kellene jöjjön.[117]

Az igavonó és nem igavonó állatállomány számbeli változásai általában növekvő tendenciát mutatnak. Befolyásolta ezt a növekedést — természetesen az igás állatok esetén — a gabonakonjunktúra is. Mivel azonban valamivel gyorsabb ütemben gyarapodtak a jobbágyháztartások számbeli adatai, az egy családra eső igaerő mennyisége csökkenő tendenciát mutatott. Az állomány zömét persze a jobbágyság tartotta. Az allodiumok igaereje növekedett ugyan, de még mindig jelentéktelennek volt mondható. A szarvasmarhaállomány egészében az előzőleg erőteljesebben domináló ökör számaránya csökkent a folyamatosan emelkedő tehén száma mellett. A tehén haszonvételei között jelentős volt ebben a korszakban a fogatolása is. A lóállomány még eltörpült a szarvasmarhaállomány mellett. Megállapítható tehát, hogy a talajművelés igaerejét változatlanul az ökör alkotta, de az egyre jelentősebb árufuvarozás, s emellett a gabonaneműek nyomtatása fokozatosan nagyobb hangsúlyt adott a lótartásnak.[118]

Igaerő a tőkés gazdálkodásban

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás eredményeképpen a minapi jobbágy szabadon rendelkezett munkaerejével, igásállataival, szabad tulajdonosa lett telkének is. A birtokviszonyok alapvető megváltozása módosulásokat eredményezett a jobbágyság, a középbirtokos nemesség és a nagy uradalmakon allodizáló főnemesség gazdálkodásában. E formákból alakultak ki a XX. század első felének jellegzetes gazdálkodási egységei: a törpe- és kisparaszti birtokok, másrészt a közép- és nagy uradalmi gazdaságok.

Az 1851 és 1895 közötti időszakból csak globális, értékelésre kevéssé alkalmas adattal rendelkezünk a vonóállatok számának alakulását illetően. A Gazdasági Lapok írásaiból pedig

117. *Balásházy János* 1844. 19.
118. Vö.: pl. *Gaál László* 1966. 251.; *Hoffmann Tamás* 1963. 188—189., 319.

ismerjük; ebben az időszakban jól tudták, hogy a mezőgazdaság gépezetének rugója az állattenyésztés. A Gazdasági Lapok egyik 1852-es híradása arról tudósít, hogy a marhaállomány számbelileg apadt, mert Felső-Magyarország és a Dunántúl pusztáiról eltűntek a gulyák. A szép igavonó marhák ára pedig pár év óta magasba szökött, jóllehet Erdélyből és az al-dunai tartományokból is folyton hajtják azokat az ország belsejébe. A tinógulyákat tartó néhány gazdaság maga nevelte az igavonókat, mert a szilaj gulyákban nevelkedett tinók igába törése sok veszéllyel járt. A járomba tanítás műveletét az uradalmak tehát szívesen hagyták a paraszti gazdaságokra.[119]

Az állatállomány számszerű alakulása legfeljebb a tendenciákról képes tájékoztatást adni, az igaerőellátottságra csak következtetni lehet:

Magyarország	1851	1857	1870	1884
Szarvasmarha,	2 754 959	3 835 992	3 569 534	—
ebből ökör	—	945 000	878 000	—
Ló	1 502 388	1 569 823	1 631 388	—
Erdély:				
Szarvasmarha,	—	951 793	927 371	—
ebből ökör	—	338 000	273 000	—
Ló	—	187 422	188 264	—

119. *Vörös Antal* 1976. 11., 109—115.; *Gaál László* 1966. 344.

Magyarország összesen:

Magyarország	1851	1857	1870	1884
Szarvasmarha,	—	4 787 785	4 490 905	4 879 039
ebből ökör	—	1 283 000	1 151 000	—
Ló	—	1 757 245	1 819 052	1 748 895

Magyarország Horvátországgal és az 1873 előtti katonai határőrvidékkel:

Szarvasmarha,	4 491 417	5 646 945	5 279 193	—
ebből ökör	1 455 000	1 310 000	—	—
Ló	1 975 401	2 095 055	2 158 819	—

Míg a lóállomány egyenletes fejlődése figyelhető meg a statisztikában, a szarvasmarha adatai 1870-ben mindenütt jelentős visszaesést mutatnak.

Az 1884. évi összeírás már tartalmazza a szarvasmarha-állomány kor- és ivar szerinti megoszlását, sőt tekintettel volt a fajta kérdésére, valamint a birtoktípusokra is. A megoszlás százalékban kifejezve a következő képet mutatja:

	Magyar fajta		Nem magyar fajta	
	paraszt birtokon	közép- és nagy-birtokon	paraszt birtokon	közép- és nagy-birtokon
Bika	0,55	0,97	0,63	2,11
Tehén	37,65	22,98	47,64	44,60
Ökör	19,05	35,63	12,86	13,32
Növendék 4 évig	42,75	40,42	38,87	39,97
	100,00	100,00	100,00	100,00

A táblázat alapján más és más tenyésztési célra lehet következtetni a magyar fajta és az egyéb állománynál. A magyar fajtánál elsődleges célnak az igaerő biztosítása tűnik, a nyugati fajtánál viszont — bár mint az 1895-ös összeírásból majd látni fogjuk, fontos a tehenek fogatolása is — elsősorban a tejtermelés a cél.[120]

Az 1895-ös és 1911-es állományösszegzés 1884-el összehasonlítva folyamatos fejlődést mutat mind a szarvasmarha, mind a ló esetében. A statisztika „Magyar birodalomra" vonatkozó adatai a következők:[121]

	1895	1911
Szarvasmarha	6 738 000	7 319 000
Ló	2 308 000	2 351 000

E mennyiségből az igázott állatok számát külön kiemeli a statisztika:

1895-ben a fogatolt szarvasmarha száma (ökör: 1 144 444, tehén: 394 272 db)
Összesen: 1 538 716
A fogatolt ló mennyisége: 1 572 462 db[122]

1895-ben tehát a teljes szarvasmarhaállomány 24 százalékát igázták, míg a lóállománynak 68%-át. Ilyen viszonylag pontos információval a későbbiekben sohasem rendelkezünk, mert a fogatolt tehenek és lovak számát nem jelölték. 1911-ből mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a teljes állományból 1 206 921 db 3 éven felüli ökröt és 831 113 db 3 éven aluli tinót, összesen 2 038 034 db szarvasmarhát fogatolhattak a „Magyar birodalomban". Ez a mennyiség a teljes számnak közel *28 százalékát* teszi ki. Ugyancsak 1911-ben a kimutatott

120. Vö.: *Vörös Antal* 1976. 115., 121—122.; *Éber Ernő* 1961. 230.
121. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897. 116.; A magyar szent korona országainak állatlétszáma... 1913. 10., 24—30.; *Gaál László* 1966. 359.
122. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897. 116—121.

kanca és herélt lovak együttes száma a teljes állomány *78 százalékát* jelenti.

A két jelentős igásállat birtokkategóriák szerinti vizsgálata pontosítja a teljes szarvasmarha- és lóállomány (csak magyarországi) tartásának gazdasági típusonként kialakítható képét (törpebirtoknak nevezte az 5 kat. hold alatti, kisbirtoknak az 5—100 közötti, középbirtoknak a 100—1000 közötti és nagybirtoknak az 1000 hold feletti gazdaságokat):[123]

Birtoknagyság	Év	Szarvasmarha %	Ló %
Törpebirtok	1895	13,6	15,0
	1911	13,3	12,5
Kisbirtok	1895	49,3	68,0
	1911	54,0	70,6
Középbirtok	1895	14,5	8,4
	1911	14,1	8,7
Nagybirtok	1895	22,6	8,6
	1911	18,6	8,2

A kimutatás világosan utal arra, hogy az állatállomány jelentős részét a parasztság tartja, s az állattenyésztés és a földművelés igényeinek megfelelően fogatokat elsősorban az 5 és 100 hold közötti kisbirtokok üzemeltetnek.

Az első világháborút követő időszakban a mai Magyarország területén a stagnálás, a viszonylagos állandóság jellemezte a gazdaságok szarvasmarha tartását, bár az 1929—33-as gazdasági világválság idején érezhető volt a visszaesés az állattartás valamennyi ágazatában. A lótartás számai ebben az időben ugyan még visszakúsznak az 1911-es szintre, de később 1942-t követően, folyamatosan csökkennek:[124]

123. Vö.: *Gaál László* 1966. 363—364.
124. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. 1976. 19., 21.; *Gunst Péter* 1976. 352.

Év	Szarvasmarha összesen	Tehén	Igásökör és tinó	Ló összesen
1930	1 877 569	875 553	221 314	859 806
1935	1 911 295	958 011	154 449	885 421
1942	2 363 043	1 011 389	207 227	899 911

Az igásökrök és a tinók számában az 1935 körüli hullámzó visszaesés után szintén 1942-től jelentkezik a rohamos csökkenés. Ez a csökkenés az egész mezőgazdasági termeléssel összefüggő jelenségre utal, éspedig arra, hogy egyrészt a ló, mint igaerő az 1920-as, 30-as években a korábbi tendenciának megfelelően még nagyobb arányokban szorította ki a mezőgazdasági munkából az igásökröket, másrészt a két világháború között megjelentek a szántóföldeken a motoros erőgépek, a kerekes és lánctalpas traktorok.[125]

Igaerő a szocialista korszakban

A felszabadulást követő agrárfejlődés nyitánya a földreform, amely gyökeresen megváltoztatta a mezőgazdaság tulajdon- és üzemi viszonyait, majd jelentős állomása a kollektív gazdálkodásra való áttérés, a kisgazdaságok tömörítése szövetkezeti üzemekbe.

A második világháború idején az egész állatállomány igen súlyos háborús veszteségeket szenvedett. Az 1942. évi szarvasmarha- és lóállománynak csak mintegy 40%-a maradt 1945 szeptemberére. Az igás ökrök száma közel 100 ezer darabbal csökkent a jelzett időben. A háborús károk súlyosságát mutatja az a statisztikai adat is, hogy az igázott tehenek száma 1947-ben majdnem háromszorosa volt az 1942. évinek. Arányuk az 1942-es 14,2%-ról 44,2%-ra nőtt. Az ökör és a ló igaerő pótlá-

125. Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése... (1935). 1937. 12.; *Gunst Péter* 1976. 376.

sára általánossá vált a tehenek és a fiatal állatok igázása, ami természetesen kedvezőtlen hatást gyakorolt az állatállomány fejlődésére.

1950-re azonban visszaállt a szarvasmarhatartás háború előtti szintje:[126]

Év	Szarvasmarha összesen	Tehén	Igásökör és tinó	Ló összesen
1950	2 221 611	1 063 527	150 462	712 183
1955	2 130 174	858 578	95 578	710 535
1960	1 971 213	878 746	39 246	627 512
1961	1 957 443	835 931	16 081	462 756
1962	1 987 486	828 723	6 171	373 578
1965	1 963 869	798 417	2 683	321 000
1970	1 932 552	738 268	915	231 486

Amíg azonban egyes tételek, így a borjúállomány és a hízómarha száma folyamatosan gyarapszik, addig az igásökör- és tinóállomány gyors visszafejlődése tapasztalható. Különösen felgyorsult ez a folyamat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1960—61-es szervezése óta, bár a tsz-ek kezdetben még jelentős számú vonóökör — és persze ló — igaerejét felhasználták. 1960-ban pl. a közös gazdaságok tulajdonában 10 758 igásökör volt (Heves és Szolnok megyében 1500-at megközelítő számban), 1961-ben 5961 (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében egyedül 1656), 1970-ben viszont már csupán 81 a termelőszövetkezetekben hasznosított igásökrök mennyisége.[127] 1973 óta mezőgazdasági statisztikáink már ki sem mutatják az állati igaerő jelenlétét az országban, jóllehet a paraszti háztáji gazdaságok tehénfogatos szekerei időnként még napjainkban is feltűnnek a falvak környékén a gazdasági utakon, a lovak fogatolása pedig még mindig jelentős.

126. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. 1976. 19., 21.
127. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. 1973. 322—332.

Az állati igaerőt — a kor követelményeinek, a gazdasági üzemek fejlődésének megfelelően — gépi erő váltotta fel, a mezőgazdasági gépek egyre specializáltabb változatai,[128] amelyek mellett az 1990-es évek gazdasági változásai újra fontosságot adhatnak az állatok (döntően a lovak) tehervontató erejének.

Az igaerő táji típusai

A XVII. század óta rendelkezünk értékelésre érdemes adatokkal arra vonatkozóan, hogy az ország területének népessége nem egyforma gyakorisággal használta ki a szarvasmarha, a bivaly, a ló, az ösvér és a szamár igaerejét. Tudjuk pl., hogy a Dunántúlon igen intenzív szarvasmarhatartással, s szerényebb lótartással lehet számolni. Erdély már ebben a korszakban hasonlóképpen erőteljes szarvasmarha-ökörtartó területnek látszik, ahol a lótartásnak alárendelt szerepe van. Az Alföldön a XVIII. században még az látható, hogy számban közel egymáshoz fejlődik az igavonó szarvasmarha- és a lóállomány. Példaként Csanád megye állatállományát érdemes idézni.[129]

Év	Igás-marha	Ló
1734	878	854
1756	3274	2714
1775	6830	5073
1801	6035	4908

Az 1802-es Skerlecz-féle „Descriptio" szerint „főfoglalkozásként űzik a baromtenyésztést Temes, Torontál, Bács, Csanád, Csongrád, Békés, Arad, Pest és Heves megyék lakosai", a lótartás ugyanakkor Bács, Torontál és Temes megyékben a

128. Lásd: *Donáth Ferenc* 1976. 408—411., 448.; Statisztikai évkönyvek 1959-től.
129. *Gaál László* 1966. 162—163., 181. 246.

legnagyobb.[130] 1805 táján a szarvasmarhaállomány zömét a Dunántúlon Somogy és Zala, a Duna-Tisza közén Pest és Bács, a Tiszán innen Heves, a Tiszántúlon pedig Torontál, Temes, Csanád, Csongrád, Arad, Békés, Bihar és Szatmár megyék területén tartották. *Fényes Elek* munkáiban (pl. az 1847-es „Magyarország leírásá"-ban) számos vármegyét dicsér meg kitűnő marhatartásáért, így Baranyát magyar szilaj fajtájáért, Zalát, Vast, Pozsonyt és Nyitrát ökreiért, Árvát, Turócot, Liptót, Trencsént, Zólyomot, Hontot kis testű teheneiért, Bihart és Hajdút a szilaj marháiért, Pestet, Békést, Csongrádot „címeres" szarvasmarháiért.[131]

Igazán komoly összevetésre a táji elkülönülések megállapítására azonban egyetlen állatösszeírás, az 1895-ös kínálkozik. A munkát maguk az adatgyűjtők is úttörőnek mondták. Az összeírás az igás fogatok számát közli, ahol tekintettel van az egyes, kettős, hármas, négyes lófogatokra, a kettős, négyes és hatos ökörfogatok számára, a bivalyfogatokra, a szamár- és öszvérfogatokra és a tehénfogatokra.

Vármegye	Lófogatok				Ökörfogatok			Bivaly fogat	Öszvér, szamár fogat	Tehén fogat
	egyes	kettős	hármas	négyes	kettős	egyes	hatos			
Duna bal partja										
Árva	4 688	1 427	2	—	2 793	6	—	3	1	411
Bars	993	5 868	203	25	4 492	126	3	14	120	734
Esztergom	807	3 169	12	3	1 241	538	10	10	68	49
Hont	599	4 608	61	16	3 721	224	—	—	222	532
Liptó	1 034	1 752	13	3	2 456	15	—	—	1	31
Nógrád	1 288	7 713	342	53	4 919	937	41	18	340	108
Nyitra	3 028	11 299	173	9	10 456	77	7	26	280	6 729
Pozsony	3 985	8 619	23	8	8 618	933	19	10	108	2 610
Trencsén	3 292	3 127	23	1	3 968	36	6	3	27	4 038
Turóc	261	1 493	5	—	1 511	4	—	—	1	374
Zólyom	533	2 103	129	40	2 601	89	6	2	31	51
Összesen	20 508	51 178	986	158	46 776	2985	92	86	1199	15 667

130. *Berényi Pál* 1914. 87.
131. Vö.: *Éber Ernő* 1961. 172—174.; *Gaál László* 1966. 283.

Vármegye	Lófogatok				Ökörfogatok			Bivaly fogat	Ösvér, szamár fogat	Tehén fogat
	egyes	kettős	hármas	négyes	kettős	négyes	hatos			
Duna jobb partja										
Baranya	1 657	18 945	154	9	1 843	943	4	25	75	2 081
Fejér	2 853	8 071	137	17	1 843	3 976	25	162	465	382
Győr	2 021	3 313	22	8	1 838	1 394	47	71	72	386
Komárom	1 721	7 554	124	18	2 926	2 011	32	54	518	222
Moson	1 696	4 766	72	—	3 670	239	4	5	16	270
Somogy	1 805	17 899	24	44	2 729	4 252	4	407	409	1 697
Sopron	2 564	4 839	12	21	7 781	538	70	65	69	6 428
Tolna	1 740	11 588	73	36	1 714	2 029	2	82	498	1 946
Vas	3 288	6 869	29	9	8 584	437	2	82	151	24 740
Veszprém	2 109	7 350	97	20	5 996	2 497	21	110	363	2 827
Zala	3 919	9 079	71	23	9 638	1 437	6	69	386	11 876
Összesen	25 373	100 273	815	205	48 699	19 753	217	1 132	3 022	52 855
Duna—Tisza köze										
Bács-Bodrog	9 851	40 925	1 665	128	1 898	4 764	377	37	112	199
Csongrád	2 730	13 369	787	157	932	1 803	268	28	22	271
Heves	2 209	7 886	1 050	310	1 387	2 132	149	76	305	375
Jász-Nagykun	1 654	13 678	2 386	618	1 615	4 185	472	137	131	79
Pest-Pilis SKK	10 448	39 264	1 992	239	4 016	7 048	725	115	457	265
Összesen	26 892	115 112	7 880	1 452	9 848	19 932	1 991	391	1 027	1 189
Tisza jobb partja										
Abaúj-Torna		966	6 765	252	81	3 988	364	2	7	128	587
Bereg		744	4 316	205	37	7 554	127	—	17	19	1 010
Borsod		1 726	8 307	826	159	2 747	1 308	23	26	189	384
Gömör		636	5 321	347	94	6 149	627	20	1	69	163
Sáros		1 397	3 668	37	4	4 520	59	—	23	33	6 100
Szepes		2 129	4 275	129	28	3 789	188	—	17	21	2 854
Ung		620	4 001	149	28	5 469	106	7	6	20	370
Zemplén		1 805	10 368	845	298	7 898	764	7	28	132	1 149
Összesen		10 073	47 021	2 790	729	42 114	3 543	59	125	621	12 617

Vármegye	Lófogatok				Ökörfogatok			Bivaly fogat	Öszvér, szamár fogat	Tehén fogat
	egyes	kettős	hármas	négyes	kettős	négyes	hatos			
Tisza bal partja										
Békés	1 409	12 170	2 383	606	628	3 027	464	58	51	11
Bihar	1 748	13 307	4 148	1 418	11 042	3 579	732	135	160	5 096
Hajdú	1 294	4 407	1 834	1 576	1 187	1 374	225	48	30	750
Máramaros	1 673	5 132	33	4	8 838	172	4	55	12	382
Szabolcs	2 017	7 901	1 341	476	4 220	1 856	51	30	95	1 351
Szatmár	1 134	6 634	1 672	2 309	6 928	1 650	43	81	103	3 667
Szilágy	418	2 766	505	376	3 846	1 154	22	675	222	6 066
Ugocsa	316	1 449	165	97	2 832	93	2	2	10	580
Összesen	10 009	53 766	12 081	6 862	39 521	12 905	1 543	1 084	683	17 903
Tisza—Maros szöge										
Arad	1 801	15 132	2 251	283	7 507	1 648	124	80	52	1 146
Csanád	956	7 717	769	111	254	1 293	226	21	30	2
Krassó-Szörény	1 993	9 555	318	32	18 897	343	5	12	27	3 203
Temes	5 754	27 795	3 216	978	7 042	1 950	41	38	23	201
Torontál	8 556	44 832	6 585	1 110	887	4 102	206	60	51	36
Összesen	19 060	105 031	13 139	2 514	34 587	9 336	602	211	183	4 588
Erdély										
Alsó-Fehér	902	891	59	49	5 243	1 403	45	123	78	6 511
Beszterce-Naszód	899	4 134	122	35	5 062	551	41	57	9	3 350
Brassó	774	2 420	620	551	3 071	73	1	13	6	212
Csik	539	4 331	84	9	7 419	118	3	26	4	5 332
Fogaras	243	1 474	283	269	5 754	102	7	1 198	8	2 525
Háromszék	788	5 336	143	22	6 321	40	—	48	8	4 097
Hunyad	977	1 785	74	21	13 112	299	5	40	13	6 830
Kis-Küküllő	511	1 271	43	79	3 024	320	6	474	11	5 981
Kolozs	1 665	1 668	130	147	2 977	1 723	280	1 448	136	9 146
Maros-Torda	1 372	3 026	78	44	3 939	545	35	211	77	8 915
Nagy-Küküllő	900	3 403	754	820	8 678	130	6	222	8	5 569
Szeben	2 373	3 181	510	654	7 145	252	22	112	5	2 462
Szolnok-Doboka	1 034	2 023	55	35	4 777	945	55	577	86	10 491
Torda-Aranyos	1 458	854	81	34	4 127	1 641	174	155	189	3 819
Udvarhely	593	4 359	90	161	5 882	136	1	350	8	5 357
Összesen	15 028	40 156	3 126	2 930	86 531	8 179	681	5 054	646	80 597
Magyarorsz. össz.:	126 943	512 547	40 817	14 850	308 076	76 633	5 185	8 083	7381	185 416

A fogatok összeírása azt tanúsítja, hogy egy fogat Magyarországon átlagosan 16,91 hold szántóföld, a Horvát-Szlavon országokban ugyanakkor 11,06 hold szántó megművelését szolgálta. Persze nem valamennyi fogatot használtak a mezőgazdaságban, s még ezek között sem mindegyiket a szántóföldi talajművelésre. Sok törpebirtokkal rendelkező gazda pl. fuvarozással értékesítette igájának fölösleges munkaerejét.[132]

Az összes igás fogatok több mint fele, közel 55%-a lófogat. Ezek közül — s ez igen érdekes — közel húsz százalék egyes fogat. Számuk igen magas az ország peremterületein, különösen Árva, Pozsony, Vas, Zala, Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Temes és Torontál vármegyékben. Általánosnak azonban a kettős lófogatok tekinthetőek, hiszen a teljes lovasfogatállománynak 74%-át képezték. Jónéhány vármegye népe dominánsan lovat alkalmazott igavonó állatként, mint pl. Baranya, Somogy, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, valamint Békés.

A szarvasmarha fogatok a teljes fogatállomány 44%-át tették ki. (A fennmaradó 1%-ból közel fele-fele arányban a bivalyfogatok — amelyek zömmel Erdélyben, valamint jelentősebb számban a Dunántúlon Somogyban, Fejérben fordulnak elő — és az öszvér-, szamárfogatok — számuk Nógrádban, Fejérben, Komáromban, Somogyban, Tolnában jelentősebb — osztoztak.) Az adatok szerint az ökrök teljes állományát igázták, míg a négy éven felüli teheneknek 18%-át. Az ökör- és tehénfogatok két nagy összefüggő egységben jelentkeznek dominánsan. Erdély egész területén közel háromszor annyi a szarvasmarhafogat és igaerő, mint a lófogat és igaerő. Erdély mellett a másik összefüggő egységet Sopron, Vas, Veszprém és Zala vármegyék képezik. Területükön az ökör és tehén igaerő több mint kétszeresét tette ki a ló igaerőnek. Ezek mellett az északi országrész néhány vármegyéjében is a szarvasmarha vonóereje dominált (8. kép).

Külön figyelmet érdemel az, hogy az egész ország igavonó szarvasmarha állományának jelentékeny része már ekkor, 1895-ben tehenekből állt. Magyarországon az ökörállománynak majdnem fele, a Horvát-Szlavon országokban mintegy egyhetede, így a „Magyar birodalom" teljes igavonó marhaállományának

132. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1895). 1897. 113., 116—123.

30%-a tehén. Ahol domináns a szarvasmarha igaerő szerepe, ott mindenütt magas a jármolt tehenek száma is.

A vizsgált összeírás alkalmat ad a kettős, a négyes és a hatos ökörfogatok arányának megállapítására is. Az egész országban az ökör- és tehénfogatok 86%-a kettős fogat volt. A négyes fogatok mintegy 13%-ot, a hatos fogatok kb. 1%-ot tettek ki. A fogatállomány persze nem egyenletesen oszlott meg az ország területén. Erdélyben a négyes és hatos fogatok az összesnek mintegy 5%-át alkották, 95% kettős fogat volt. A Dunántúl egészén ez az arány 16,5% (négyes, hatos), ill. 83,5% (kettős), de ha csak azt a területet vizsgáljuk, ahol dominál az ökör és a tehén fogatolása, akkor az erdélyihez hasonló adat, 6% és 94% az eredmény. Az ország egy másik vidékén, a Duna-Tisza közén a szarvasmarha fogatolása más képet mutat. Az ökör- és tehénfogatok közül 66,5%-os a négyes és hatos fogatok, s 33,5% a kettősök részesedése. Ugyanilyen arány mutatkozik az Alföld többi területén, Békés, Csanád, Csongrád, Torontál és Bács-Bodrog vármegyék területén is.

Összegezve az 1895-ös fogatstatisztika tanulságait, az igaerő táji tagolódásáról megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence középső területein a XIX. század végén már erőteljesen domináns szerepe volt az *igavonó lónak*. Zömmel kettős fogatokat alkalmaztak, de jelentős volt az egyes fogatok száma is. A szarvasmarha domináns igaerő szerepével Erdélyben, a Dunántúl nyugati területein és a Felvidék néhány vármegyéjében kell számolnunk. Az utóbbi területeket két erőteljes tényező jellemzi. Egyrészt az, hogy e vidékeken mindenütt igen magas volt a jármolt tehenek aránya, másrészt pedig, hogy a parasztság túlnyomó többségben, 94—95%-ban kettős fogatok igaerejével végezte mezőgazdasági tevékenységét. Azokon a területeken, ahol dominánsan a lovakat igázták, igen alacsony volt a tehenek fogatos igénybevétele. A vonóökrök alkalmazását pedig az jellemezte, hogy viszonylag csekély (33,5% körüli) volt a kettős fogatolásuk aránya, s az ököriga zöme négyes fogatokból állt. A felvidéki régióban jónéhány vármegye területén változó mértékben, de általában kiegyensúlyozott arányban használták a kettős és négyes ökör- és tehénfogatokat.

Megfigyelhető még, hogy *az igaerő nagysága* szempontjából három csoport különíthető el egymástól. Vannak területek, ahol igen nagy részarányt alkottak az egyes lófogatok és a ket-

tős szarvasmarhafogatok — tehát gyenge igaerejű fogatokat alkalmaztak —, mégpedig a domináns szarvasmarha-régiók vidékén. A kettős ló-, a kettős és négyes ökörfogatok — tehát egy közepesen erős igaerő — az ország északi vármegyéit (Bars, Esztergom, Nógrád, Abaúj, Gömör, Zemplén) jellemezte. Az erős igaerőt — kettős, hármas és négyes ló-, valamint négyes és hatos ökörfogatokat — az ország középső és déli vármegyéiben, az Alföld területén alkalmazták.

Az igaerő táji típusainak kialakulásához mindenekelőtt a gazdaságföldrajzi tényezők — emitt a hegyes-dombos, erőteljesen erdős tájék, a sűrű településhálózat, a mezőgazdasági művelés rendelkezésére álló szűkös határok, amott a sík területek, kötött talajok, a ritka településhálózat, a nagy kiterjedésű határok, s a fogatokkal teljesített nagy távolságok — járulhattak hozzá.

A későbbi állatösszeírásokban fellelhetők ugyan olyan tendenciák, amelyek megerősítik az 1895-ös statisztika adatait, mivel azonban legfeljebb igázott ökrök és tinók számát rögzítik, vagy mint az 1935-ös mezőgazdasági üzemi adatok között korlátozottan, s láthatóan jelentős hiányosságokkal közlik az igásállatok számát, nem kapunk elfogathatóan pontos képet a fogatok mennyiségéről és összetételéről, nem ismerjük az igába és hámba rendszeresen alkalmazott tehenek és lovak számát, így statisztikusan nem követhető az 1895-ös adatok alapján felvázolt állapot mozgása, változása. Mégis úgy vélem, a XX. században tovább élt az igaerő — minden bizonnyal jóval korábban kialakult — táji differenciáltsága, rohamosan csökkent az ökrök felhasználása a parasztság gazdasági tevékenységében, az igaerő folyamatosan fogyó egészében pedig arányát tekintve nőtt a lovak és a tehenek részesedése.

Az igavonó szarvasmarha fajtái

Bökönyi Sándor és *Matolcsi János* kutatásai nyomán napjainkban már általánosan elfogadott vélemény, miszerint a honfoglaló magyarság Etelközből tömegesen csak lovakkal érkezett, s jóval kisebb számban lehettek a szekereket vontató

szarvasmarhák. A Kárpát-medencében megtelepedett őseink szarvasmarha-állományának tehát két fő összetevője volt. Az egyik típust a vándorlás során hozott kis testű *primigenius* alkotta, a másikat az ugyanakkor Kelet-Európában nagy számban élt kis szarvú, kis testű, vékony csontozatú *brachyceros* fajtacsoporthoz tartozó szarvasmarha. A kettő közül az utóbbi típus alkotta a többséget.[133] A honfoglaló magyarság tehát e két fajta, de adottságait tekintve közel azonos — kis testű és gyenge igearejű (9. kép) — szarvasmarha fogatolásával végezte gazdasági munkáit. Az ekés földművelés kiszélesedése következtében nőtt meg az erősebb, nagyobb testű szarvasmarha iránti igény, ami magával kellett hozza a magyar szürke szarvasmarhafajta kialakulását és elterjedését. *Bökönyi Sándor* 1961-ben két lehetőséget vázolt fel a magyar szarvasmarhafajta megjelenésére, éspedig vagy a kunok hozták magukkal a XIII. század folyamán a Kárpát-medencébe, vagy helyi tenyésztés révén fejlődött ki a XIV—XV. században.[134] *Györffy György* az első feltevést elfogadva úgy véli 1977-ben, hogy a nagyobb testű marhaállomány a kunok bevándorlásával került a XIII. században Magyarországra, s vált a magyar marha ősévé.[135] *Matolcsi János* óvatosan fogalmazva mindössze annyit szögez le, hogy a magyar szürke szarvasmarhafajta kialakulása és elterjedése nem volt gyors folyamat, s az általunk ismert testnagyságát, szarvméreteit fokozatos fejlődés során csak a XVIII—XIX. századra érte el, gondos tenyésztői munka, szelekció hatására. E fajta kitenyésztése Árpád-kori állattenyésztésünk legkiemelkedőbb eredménye, s mind a hústermelés, mind az igaerő-teljesítmény szempontjából a maga idejében a legkorszerűbb fajták egyike.[136]

Az igás fogatok nagyságának számbavétele révén kevéssé járulhatunk hozzá a fajtakérdés tisztázásához. Az előzőekben idézett történeti adatok csekély mennyisége nem teszi ugyanis lehetővé a messzibbre vivő következtetés levonását. Figyelembe kell vegyük *Balassa Iván* ekekutatásának eredményeit is. *Balassa* összegzése nyomán ismerjük, hogy a Kárpát-medencében a XI—XIII. század folyamán többféle ekét használtak,

133. *Matolcsi János* 1982. 231., 263.
134. *Bökönyi Sándor* 1961. 90.
135. *Györffy György* 1977. 411.
136. *Matolcsi János* 1982. 265.

amelyek közül volt 2 ökörrel vontatható (szimmetrikus vasú, talpas) típus, volt 4 ökörrel húzható (szimmetrikus vasú, talpas, taligás) típus, s volt általában 8 ökörrel vontatott (szimmetrikus, csoroszlyával ellátott, taligás, fordítós) ekeforma.[137] Az előzőekben idézett, s XI—XV. századra vonatkozó adatok mindenesetre a legnagyobb számban a 8-as, 10-es, 4—5 párból álló ökörfogatokról emlékeznek meg. Ezek a nagy állatszámú ekefogatok bizonyosan kis testű, vékony csontozatú, gyenge igaerejű *primigenius* vagy *brachyceros* állatokból tevődtek össze. A fogatok állatszámának csökkenésére már a XIV. század végétől van néhány emlékünk, de a négyes és hatos ökörfogatok tömegesebb előfordulására csak a XV—XVII. századi adatok alapján számíthatunk. Ez a jelenség feltehetően összefüggésbe hozható a nagyobb igaerejű szürke magyar szarvasmarha szélesebb körű elterjedésével.[138]

A XVIII. század közepe mindenesetre már egy új kérdést hoz elénk. A főúri gazdaságok kezdeményezésére a Dunántúlon és a Felvidéken megindul a nyugati szarvasmarhafajták elterjedése.[139] Az első pontos statisztikai tájékoztatást az 1870-es összeírás adja az állomány fajta szerinti megoszlásáról,[140] megkülönböztetve a magyar és a svájci fajtát, az utóbbiak közé számolva valamennyi nyugati fajtát és fajtakeveréket is:

	Magyar		Svájci		Bivaly	
	abszolút számokban	%	abszolút számokban	%	abszolút számokban	%
Magyarország	2 891 815	81,02	663 061	18,57	14 658	0,41
Erdély	788 521	85,47	80 540	8,68	54 310	5,85

137. *Balassa Iván* 1973. 273—286.
138. *Balassa Iván* is megállapítja, hogy az egy fogatban dolgozó ökrök száma a XVII. század folyamán sok helyen csökkent, amit a jószágok vonóerejének növekedésével és az eke javításával magyaráz. *Balassa Iván* 1973. 306.
139. *Gaál László* 1966. 179—180.
140. A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején... 1871. 482—517.; Vö.: *Vörös Antal* 1976. 117.

A színes fajták aránya Nyitra (44%), Pozsony (31%), Sopron (32,8%) és Vas (41%) megyében volt a legmagasabb. Hajnos Gusztáv gazdatiszt a Gazdasági Lapok több 1870-es számában írt a szarvasmarha-tenyésztés teendőiről. Kifejtette, hogy hazánk nyugati vidékein régóta szaporodik a csírafajta és terjed Kelet felé. A Dunántúl legnagyobb részére pedig olyan fajta kell, amely tejelése mellett jó igavonó is. Javasolta, hogy a Dunántúlon gyakori csíramarhát, svájci marhával javítsák. Az Alföldön és a Dunántúl egyes vidékein — takarmányozási okok miatt — Hajnos szerint meg kellene maradni a magyar szarvasmarha mellett.[141]

1884-ben, 1895-ben és 1911-ben a következőképpen oszlott meg a szarvasmarha-állomány magyar és nem magyar fajta (valamint bivaly) elkülönítés szerint:[142]

Év	Magyar erdélyi fajta		Nem magyar fajta	
	db	%	db	%
1884	3 819 898	80,3	939 495	19,7
1895	3 296 221	51,6	2 400 648	48,4
1911	1 872 921	27,8	4 156 151	72,2

Az 1884-es összeírás részletes adatfeldolgozása során kimutatták, hogy a tenyésztés célja más és más volt a magyar és a nyugati fajták esetén. A magyar fajtáknál az ökrök magas aránya mutatja az igaerő biztosításának elsődlegességét. A nyugati fajtáknál a tehenek magasabb aránya a feltűnő, ami viszont a tejtermelés fontosságát hangsúlyozza.[143] (Láttuk azonban az igaerő táji eltéréseit bemutató fejezetben, hogy különösen a Dunántúlon és Erdélyben már ebben az időszakban jelentős volt a tehenek fogatolása.)

A nyugati marhafajták (elsősorban a pirostarka) persze nem egyforma ütemben szorították ki a tenyésztésből a ma-

141. Gazdasági Lapok 1870. október 9., 16. és 23. sz.
142. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1895). 1897. 114.
143. *Vörös Antal* 1976. 121—122.; *Für Lajos* 1976. 236.

gyar szarvasmarhát. 1911-ben a „Magyar birodalom" tájegységein a következő százalékos adatok jellemezték a magyar és nem magyar fajták megoszlását:[144]

Országrész	Magyar fajta	Piros tarka	Borz deres	Egyéb fajta	Bivaly
Duna jobb partja	3,59	91,24	0,35	4,76	0,05
Duna bal partja	0,42	94,37	1,02	4,24	0,01
Duna-Tisza köze	35,10	54,20	0,90	9,48	0,23
Tisza jobb partja	23,40	54,26	7,46	14,87	0,02
Tisza bal partja	58,90	20,46	9,95	8,97	2,22
Tisza—Maros szöge	21,61	72,68	0,68	5,01	0,07
Királyhágón túl	47,07	36,29	0,85	5,85	10,41
Országos átlag	27,86	59,55	2,83	7,12	2,64

A szarvasmarhafajták megoszlása 1935-ben így alakult Magyarországon:[145]

összes szarvasmarha	magyar erdélyi	szimmentáli	egyéb piros tarka	másféle nyugati fajta	egyéb fajta	bivaly
1 919 714	280 251	129 919	1 412 622	20 633	69 247	7069

A magyar—erdélyi fajta alig 15%-át alkotja a teljes állománynak, s ez az arány folyamatosan csökkenve 1942-ben 9,4%-ot, 1949-ben pedig mindössze 7,8%-ot tett ki.[146]

A statisztikai adatok a fajtaváltás területi expanziójáról olyan irányú ismereteket nyújtanak, hogy a színes fajták a Felvidék nyugati területein és a Dunántúl nyugati vármegyéiben hódítottak tért a XIX. század utolsó évtizedeiben. A magyar

144. Vö.: *Für Lajos* 1976. 238.
145. Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése... (1935). 1937. 8—9.
146. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. 1976. 103.

fajta 1911-ben már csupán Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyék területén volt túlsúlyban a színes fajtákkal szemben. A későbbi összeírások pedig már csak a magyar fajta zsugorodó számait közlik.

A fajtaváltás történeti folyamata kínálja azt a következtetést, hogy a színes fajták úttörő előretörése olyan táji környezetben ment végbe, ahol a szarvasmarha volt a domináns igavonó állat. Ez a megállapítás azonban csak a Nyugat-Dunántúlra és a Felvidék nyugati részére érvényes, hiszen Erdély területe volt e téren a legkonzervatívabb, ott történt meg a leglassabban a szarvasmarha fajtaváltása.

A fajtaváltás fő okai egyébként abban keresendők — fogalmazza meg *Tálasi István* —, hogy a magyar fajta a tejtermelés és a hústermelés terén visszaszorult. „Az egyetlen haszonvételi ág, ahol a magyar marha verhetetlen: az igavonó munka. Az ökör jobb, erősebb, gyorsabb, a járása *gangosabb, tüzesebb*, fejtartása szebb, így tehát még esztétikai kívánságok is érvényesülnek. Tartása igénytelen, egyforma „koszton" a tarka gyengébb. Feljavítás nélkül is bírja a tavaszi munkát, istállóban nem tetvesedik meg. Tehát ez az egyik eredeti tenyészcélja most (1942-ben) is érvényes".[147]

147. *Tálasi István* 1942. 206—207.

A magyarság történetének viszonylag korai időszakától rendelkezünk a fogatolás témáját érintő történeti adatokkal. Az igás állatok vontató eszközeire utaló adatok, ábrázolások azonban nem kényeztetnek el bennünket.

A XIV. század végén (1380—1420 körül) jelent meg legkorábban a járom egy szántó jelenetben a csetneki (Štitnik, Gömör megye) templom freskóján. Az ábrázoláson egy páros fogat rámaigájának („Rachmenjoch") körvonalai figyelhetők meg. Ugyancsak a rámaiga pontosabban kivehető alakja tűnik fel egy ökörfogaton a jakabfalvi (Zólyom megye, Zvolen) XV. századi oltárkép egy részletén. 1608-ban egy bihari kisnemesnek Báthori Gábor által adományozott nemesi levél címerén hasonlóképpen egy páros rámaiga fa alkotórészei azonosíthatók.[1]

Comenius 1658-ban „Orbis Pictus"-ában a szántó jelenet keretében egy ökör látható a képen (miközben a szövegben „ökröket" említ!), amely az ekét egy szügyhám jellegű eszköz segítségével vonja (10. kép). Az ábrázolásnak az eke formájára és a vele végzett szántás módjára vonatkozó részét *Balassa Iván* hitelesnek tartja,[2] indokoltnak látszik tehát, hogy az istráng és valamiféle hám használatának kérdését ne intézzük el egy kézlegyintéssel. *Herman Ottó* a magyar pásztorok nyelvkincsében az *igás* és a *jármos ökör* mellett a *hámos ökör* címszót is szerepelteti. *Takáts Sándor* a XVI. századi Kecskemétről említi, hogy ott voltak „szekerező, *hámos* és jármos ökrök".[3]

1. *Balassa Iván* 1973. 298., 326.; *Belényesy Márta* 1961. 21.
2. *Comenius, J. A.* 1969/1959. 130.; *Balassa Iván* 1973. 309—310.
3. *Herman Ottó* 1914. 406—409.; *Takáts Sándor* 1961. 35.

1662-ből való az az ábrázolás, ahol egy felvidéki paraszt hasogatóval dolgozik, ökrein pedig szügyhámot, istrángot és hosszú hámfát ismerhet fel a kutató (11. kép). Hasonló adatot mindössze Csehország területéről ismerünk még, ahol IV. Vencel XV. századi bibliájában egy szántás ábrázoláson az ökrök szügyhámba fogva jelennek meg, istráng és hosszú hámfa segítségével vonva az ekét (12. kép). *Kramařik, J.* a miniatúrát arra nézve tekinti bizonyítéknak, hogy a csehek az elavult szarvasmarha-befogásról (járom használatáról) ezen átmenet révén jutottak el a modern lószerszám használatához.[4]

Az ökör fogatolása során használt szügyhám kérdését — véleményem szerint — másképpen kell értelmezni. Az igázás eszközeinek nyelvtörténeti emlékeivel foglalkozó résznél szó esett arról, hogy a szarvasmarha munkára fogásának gyakorlatával „Magna Hungariában" vagy Levédiában ismerkedett meg a magyarság. A keleti sztyeppékről hozta magával a lovak szügyhámát, s feltehetően azzal együtt az eszköz megnevezését, a *hamut*-ot. Tudjuk azonban, hogy a Kazár Kaganátus területén bolgár-törökökkel éltek őseink együtt, tőlük tanulták az ekés földművelés módszerének számos elemét. E népek kései utódai — így a csuvasok és az al-dunai bolgárok — pedig napjainkban is egyazon *homut* terminussal jelölik a szarvasmarha és a ló vonóeszközét. E tényből két, őstörténetünk fehér foltjai felé mutató hipotézis kínálkozik: a lovat és a szarvasmarhát vagy egyazon eszközzel igázták a népvándorlás korában, vagy pedig két külön vonószerszámot ismertek és alkalmaztak, s használatukat mindkét állaton váltogatták. Ha végiggondoljuk, hogy a magyarság a két rúd között egyedül kocsi elé fogott lovak általános használatának övezetéből valamikor az i. e. 400 és az i. u. 550 körüli két időpont között[5] telepedett át egy más megoldásokkal fogatoló területre, arra a következtetésre kell jussunk, hogy a szekeret és az ekét egymástól eltérő technikai elvvel vontatták. E feltevést alátámasztja az is, hogy a kétrúdú *(ajonca)* szekeret a magyarság a Kárpát-medencébe is magával hozta — mint az al-dunai bolgárság is, amely a kétrúdú szekeret Bulgária keleti felében ismeri —, s bizonyos átalakításokkal mindkét nép szinte napjainkban is alkalmazza.[6]

4. *Kramařik, J.* 1966. 423—424.
5. *Fodor István* 1975. 164—165.
6. *Gunda Béla* 1934. 93—96.; *Paládi-Kovács Attila* 1973. 25—27. Az *ainczás* kocsit Károly Róbert idején Nyugat-Magyarországról említik. *Miskolczy I.* 1923. 152.; *Vakarelski, Chr.* 1974. 339.

Az eke kezdetlegesebb változatait viszont valószínűleg páros marigával vontathatták, amelybe szükség esetén lovakat is fogtak (analógiát erre *Vakarelski, Chr.* említ Bulgáriából).[7] Az *eketaligát* pedig — egyéb fontos funkciói[8] mellett — talán éppen az az igény hozta létre, hogy a fejlettebb ekét egyaránt vontathassa ökör- és lófogat.[9] A szügyhámot tehát egyes esetekben ökrökre is alkalmazták — adataink szerint — a XVII. században, de párhuzamai a récens magyar paraszti kultúában is fellelhetők.[10]

Folytatva az igaábrázolások sorát, a XVIII—XIX. századból számos marjárom képi emléke maradt ránk. Egy 1771-ből való mezőcsáti határtérképről egy négyökrös fogat rajzát ismerjük. A „szántásból hazatérő iga" ábrázolását *Györffy István* a következőképpen kommentálja: „A járomba fogott négy ökröt egy béres vezeti, egy másik alak pedig pálcával hajtja... Az ökrök nyakában sajátságos, ma már hazánkban ismeretlen formájú jármot láthatunk. A járomnak ugyanis nincs *alfája,* s az ökör nyaka alulról nincs bezárva. A kifelé görbülő járomszeg alsó, vastagabbik végén 1—1 lyuk van, mintha ebbe talán kötelet szoktak volna fűzni. A *bélfák* feltűnően közel vannak egymáshoz, ezért a járom ívei szélesek s nem olyan mélyek, mint a mai jármoké. Nem látható, hogy erősítik a jármot a tézslához vagy a rúdhoz. Mintha a két pár ökör egy rúdnál fogva húzná az ekét, taligát, ami nehezen képzelhető el, mert a hátsó ökörpárnak alacsonyabb szintben kellene húznia."[11] 1785-ből a Sáros megyei Körmösről (Kožuchovce) egy szántójelenetben látható a marigának egy közelebbről meg nem határozható típusa. A XIX. század elejéről Gyula város egyik templomi zászlajáról ismerünk szántásábrázolást, ahol a két pár ökör a jólismert rámaiga segítségével vonja a terhet.[12]

7. *Vakarelski, Chr.* 1969. 134.; Ökör fejvonóeszközének lóra történő alkalmazásáról Portugáliából van adatunk. *Veiga de Oliveira—Galhano—Pereira* 1973. 58. 133. kép.
8. *Balassa Iván* 1973. 388—389.
9. A kérdésről hasonlóképpen vélekedik *Jacobeit, W.*, amikor azt írja, hogy az eketaliga egy új eketípus ismertetőjegye, éspedig a váltóekéé, s feltételezhető, hogy a lóbefogás legalábbis Észak-Németországban az új eke bevezetésével járt együtt. Vagyis a váltóeke, az eketaliga és az igásló összetartoznak. *Jacobeit, W.* 1957. 141.
10. *Bodó Sándor* 1966. 258—260.; *Timaffy László* 1969. 196., 202.
11. *Györffy István* 1933. 29—30.
12. Vö.: *Balassa Iván* 1973. 448., 474.

A XIX. század azután tele van képi információval — amelyek közül itt szabadjon csak a Vasárnapi Újság, valamint a *Kubinyi—Vahot* szerkesztette Magyarország és Erdély képekben köteteire utalni — ahol minduntalan lelhetünk ökörfogatokra a megszokott igaformával.

A járom típusai

Az európai szűkebb környezetünkben szinte mindenütt nagy formai gazdagság jellemzi a szarvasmarha fogatoló eszközeit. Éppen ezért emelendő ki az a tény, hogy a magyarság körében szinte monomorfikusan a mariga legfejlettebb formája, a rámaiga volt széles körűen alkalmazva. Az általánosan ismert formától eltérő eszközre igen kevés adatunk van.

A XIX. században felvetődött a mariga „modernizálásának kérdése is. 1791-ben *Nagyváthy János* nem tartja megfelelőnek a marjármot, mert „a szegény ökör tsak a' Nyakgerintze első tsuklóján viszi az egész terhet".[13] A kérdés 1841-ben is élt, amikor a Magyar Gazdasági Egyesület „külön jutalmat ajánl tétetni az ökör eddigi kínos járma helyett egy szelídített 's alkalmasb iga feltalálására". De szinte azonnal érkezett rá a válasz, amelyben a cikkíró leszögezte, hogy az összes igafajták közül (fej-járom, lószerszámszerű kummet) a nyakjárom a legcélszerűbb.[14] Úgy tűnik, hogy a kérdésre időről időre visszatértek, mert a Képes Újság 1864-ben így írt: „Az ökröt vonáshoz háromfélekép szerszámozzák fel: lójárommal (kummett); fejigával és közönséges igával marja fölött. Nálunk ugyan széltiben a harmadrendbeli, azaz fából faragott járom vagyis iga van divatban; bár sok értelmes gazda ezt igen kínos igának tartja, mely a marhát elcsigázza, a munkát késlelteti s így sok vonóerő megy veszendőbe. A művelt külföldön többnyire a két előbbeni járomfaj van inkább szokásban, s mivel a gazdák marhájokat azokkal jobban kímélik, az tartósabb, munkában serényebb és kitartóbb, s így a munka is kétségkívül jobb."[15]

13. *Nagyváthy János* 1791. 112.
14. Magyar Gazda 1841. július 1. 23.; 1841. július 18. 87—90. hasáb.
15. Vasárnapi Ujság 1864. I. évf. 75.

Fejiga

Braungart R. egyik 1900-ban megjelent értekezésében hivatkozik arra, hogy a magyar hegységekben itt-ott a homlokukkal húznak a szarvasmarhák. A kételkedéssel fogadható közlésre[16] előbb *Kiss Lajos* utal értékelésre alig alkalmas szabolcsi adatokkal, majd később *Timaffy László* találta meg a feleletet. *Kiss Lajos* „nagy idejű emberektől" hallott véleményt összegez: „Mondják, hogy volt olyan idő is, amikor jármot nem használtak, hanem fejjel húzatták a szekeret. Nyírgyulajon öreg Puskás Pál szerint régen csak kötél volt a jószág fején keresztül kötve. Szőke Ferenc ref. tanító pedig 10—12 évvel ezelőtt Kemecsén látott szekérbe fogva lovat és tehenet együtt, és a tehén szarvára kötött kötéllel húzta a terhet. Marton András dombrádi gazdálkodó úgy mondja, hogy amit ő látott, a jószág homlokán a szarva alatt egy kisebb fa volt, s annak a két végén az istráng, mint az egyenes zablának szokott, ezzel a fával húzott a fején. Beszélik azt is, hogy a tehén szarvát egyiknek is, másiknak is két fa közé szorították, amit csepűvel, kóccal kipárnáztak, hogy a tehén fejét ne törje. Mindkét páros szorítófa a közepén rá volt erősítve egy erősebb keresztfára, melynek közepébe járt a szekér rúdja.[17] Sokkal konkrétabb és tárgyakkal is igazolt adatokat mutat be *Timaffy László*.

Szigetköz néhány falujában, valamint Sopron és Mosonmagyaróvár környékén alkalmaztak *homlokigát (húzófát, Stirnjoch*-ot, *Stirnholz*-ot, *Ziehholz*-ot). Az eszköz különösen német nyelvű falvakban és a szomszédos magyar községekben volt elterjedt. A homlokigát szíjjal vagy kötéllel kötötték a tehén homlokára. Az iga alá posztót vagy nyúl- és macskaszőrméből, ill. hulladékbőrből kispárnát raktak, hogy a kemény fa ne törje fel a vonóállat homlokát, majd a szíjköteléket a szarvon rögzítették (14. kép).[18]

E darabok használatát nyilvánvalóan a szomszédos osztrák területek hatásának kell tulajdonítanunk, bár említésre érdemes, hogy a fejigát a Képes Újság 1864-ben propagálni igyekezett. IB. leírásában a „Frankhonban és Voigtlandban diva-

16. *Braungart, R.* 1900.; *Bátky Zsigmond* 1906. 54.
17. *Kiss Lajos* 1937. 312.
18. *Timaffy László* 1969. 195—197.; 1975. 273.; 1980. 102.

tozó fejjármot" ismerheti meg a „Gazda emberek híradója s tanácsadója" rovatban. „Az ily fej-járom vagy egész, azaz együttesen egypár ökör számára való, vagy fél-járom azaz egyes szarvasmarha száma; s tulajdonkép ez az igazi frankhoni járom, melynek rajzát ide csatoljuk. Ebben a legnevezetesb rész az úgynevezett homlokfa (1-ső ábra). Ez kemény, száraz faragott fa, 1 egész 1 $^1/_2$ hüvelyknyi vastag, melynek külszíne más falappal vagy pléhvel, bádoggal be van vonva, s ehhez erősíttetnek a szíjak és a két végén látszó kis láncz. E lapon többnyire a tulajdonosnak neve vagy más díszítmények czímerkednek. A belső oldalon egy mohával, kóczczal, vagy szőrrel bélelt bőrvánkos látható. A 2-dik ábra e homlokfának előképét mutatja, s a helyet, melyet az a marha fején elfoglal; a két végén látható lánczokhoz a gyeplő csatoltatik. A 3-dik alak világosan ábrázolja a fejjáromba fogott ökröt. Sok tapasztalt és tanultabb gazda e féljármot tartja legczélszerűbbnek. Ezt gazdáinkkal figyelmeztetésül közölni annyiból is jónak láttuk, mert a szerencsétlen marhavész folytán jó szarvasmarhában megfogyatkoztunk, s így annak kémélésére intetünk. Ki tán mintaul ily fejhámot birni szeretne, azt Reinhandt Albin szíjgyártóhoz Scheiz-ba utasítjuk."[19]

A javaslatnak persze nem valószínű, hogy bármi fgoanatja lett volna, de meg kell jegyezni, hogy a hazánk északnyugati csücskében alkalmazott fejiga formája megegyezik a Képes Ujság javaslatával (15. kép).

Egyszerűbb marigaformák

Az 1930-as években Szabolcsban gyűjtő *Kiss Lajos* Nyírgyulajban találta meg egy kezdetlegesebb mariga emlékét. A faluban a XIX. században még alkalmaztak kettős íves jármot („Bogenjoch"-ot), ahol az ökrök nyakát a járomfejhez egy-egy vesszőből fonott U alakú gúzs kapcsolta, az alfát, a bélfát és a járomszeget egy gyertyán vagy tölgy *suharc*ból (fiatal hajtásból) csavart vesszőkötél helyettesítette (16. kép).[20] Ez a forma

19. Képes Ujság 1864. I. évf. 75—76.
20. *Kiss Lajos* 1937. 312.

a Dunántúl déli csücskében az utóbbi évtizedekben is használatban volt még. A felső vonófához két U-alakúra hajlított faág fogta a szarvasmarhák nyakát.[21]

Az előzőekben említett 1771-es mezőcsáti határtérképről az állapítható meg, hogy a két pár ökör befogására feltehetően torokkötéses jármot („Kehlstrickjoch"-ot) használtak.[22] Hasonló formát ismertek a nyugat-dunántúli Hetés vidékén, ahol bakhátas szántás boronálásakor egy egészen széles, végigérő alfa nélküli igával („Rahmenjoch mit geteiltem Kehlbalken") fogatoltak. Az agyagos hetési föld ugyanis évekig nem termett rendesen, ha *brányázás* közben nagyon lejárták a tehenek. Ez volt az oka annak, hogy *8—10 fogatásos* széles igákat is használtak. Ez az iga a kívánt szélességre állítható volt. A 350 cm hosszúságot is elérő felső *igafába* ugyanis a két végétől a közepe felé egymástól 60—60 cm távolságra három-három lyukat fúrtak az *igaküllők* számára. A *buhafákat* (bélfákat) is *igaküllők* alkották. Ezek a gombos végű vaspálcák tartották a két *alsó igafát,* amely egyébként 60 cm-nyi hosszú keményfa léc (17. kép).[23]

A rámaiga szerkezete

Györffy István „A magyarság néprajzá"-ban a következőket írja az ökörfogatok befogó szerszámáról: „Az ökör húzószerszáma a fából faragott *járom* vagy *iga,* melybe csak párosával lehet ökröt fogni. A járom országszerte kevés eltérést mutat. Az ökör a nyakával húz. A járom nyaki része a *járomfő,* vele a nyak alatt párhuzamosan futó rész az *alfa,* melyet a két ökör közt két *bélfa* köt össze... A jármot erős, vastag szöggel a rúdhoz szögezik. Ha négy ökröt fognak be, a rúd végéhez *tézslát* toldanak s ezt is járommal látják el: úgy fogják be az elüljáró pár ökröt. További ökörpárok befogása esetén hasonlóképpen járnak el."[24]

21. *Barabás Jenő* szíves közlése. Vö.: *Bodó Sándor 1969. 180.*
22. *Györffy István* 1933. 29—30.
23. *Dömötör Sándor* 1958. 152.; Vö.: *Bodó Sándor* 1966a 4.
24. *Györffy István* é. n. 271—272.

Lássuk ezek után az iga egyes alkatrészeit, azok funkcióját az eszköz egészében. A járom felső fája (járomfő — „Jochbalken") az állatok vonóerejének átvevője, hordozója, átadója, az egész szerszám legfontosabb alkatrésze. Megnyilvánul ez abban, hogy valamennyi alkatrész között a legvaskosabb, a leggondosabban megmunkált, s egyben a legdíszesebb is. A készítő az egyenes, vagy enyhén hajló fahasábot két helyütt íves, szálkamentesen megmunkált bemélyítéssel és ennek megfelelően kiemelkedő „gallérral" faragta ki, hogy az eszköz minél jobban igazodjon a két vonójószág testméreteihez. Ha pontosan „feküdt" az iga az állatok marján, növelték ezzel a fogat teljesítményét, megkönnyítették az ökrök munkavégzését és csökkentették a munka közbeni sérülések lehetőségét. A járomfő általában öt függőleges vésettel (három kerek és két téglalap alakú lyukkal) van áttörve, amelyek révén a többi alkatrészhez kapcsolható. Fontossága abban is megmutatkozik, hogy elnevezése sok helyütt megegyezik a teljes eszköz terminusával. Olykor előforduló meghibásodását a kovácsmesterek vagy maguk a gazdák javították, s csak a legfontosabb szakasz (az állat nyakával érintkező rész) megrepedése vagy törése esetén vetették a tűzifa közé. Az iga élettartamát ez az alkatrész határozta meg.

Az alsó fa (alfa — „Kehlbalken") párhuzamos a járomfővel, a vonóállatok nyakát alulról tartja. Minden esetben lapos deszka, amelynek a megmunkálására korántsem ügyeltek annyira, mint a járomfej esetén. Széles oldalát két kerek és két téglalap formájú lyuk jellemzi. A két belső fa (bélfa — „inneres Jochholz") az alfához hasonló lapos deszkából készült, s az a funkciója, hogy összetartsa a járom két vízszintes alkotóelemét, s ugyanakkor ne engedje az ökrök nyakát a kívántnál beljebb. A járom külső két pálcája (járomszög — „äusseres Jochholz") hosszú, vékony, hajlékony és erős fából készült. Az iga egyik olyan alkatrésze, amely a mindennapos használatban, az állatok be- és kifogásánál folytonosan mozgott, így hamar eltört. Az egyik olyan pont, ahol a vas mint alkotóelem megjelent.

A keretszerű iga szerkezeti egységét az a négy találkozási pont határozta meg, ahol a két bélfát rögzítették a járomfőhöz és az alfához. Az e téren megmutatkozó néhány eltérés rámutat a fogatoló eszköz fejlődésének állomásaira, ill. egyes jellegzetességek földrajzi eltérésének okára. Erdélyi területen (külö-

nösen Kalotaszegen) a XIX. század végi XX. század eleji igákat még az jellemezte, hogy bélfáik felső szakasza teljesen ráhajlott a járomfőre. Ez a majdnem derékszögű hajlás biztosította a bélfa felülről történő rögzítését. A járomfőt alul vagy semmi nem biztosította, vagy pedig volt alatta egy-egy furat, amelybe faszög került. A két alkatrész úgy kötődött egymáshoz, hogy ez a kapcsolat viszonylagosan laza volt, dőlés esetén bizonyos határig képes volt a szerkezet deformálódásának törés nélküli elviselésére. A két bélfát az alfa *alatt* látták el két-három furattal, s így a faszeg megfelelő helyre illesztésével az alfát a vonóökrök nyakán megfelelő magasságban lehetett rögzíteni. Székelyudvarhely (Odorhei) környékén és Veszprém megyében hasonló elvű jármot használtak, azzal a különbséggel, hogy a bélfa járomfő feletti részét vaskosra hagyták, ami nem engedte a bélfát a járomfő vésetébe csúszni, ill. Veszprém megyében faszög látott el ugyanilyen funkciót. A bélfa itt is erőteljesen kifelé hajlik, díszeit *Malonyay Dezső* a fejfák formáihoz hasonlítja,[25] de nem simul a járomfőhöz. A járomfő és az alfa összetartását itt is a két vízszintes alkatrész alatti lyukak és faszögek biztosítják. A technikailag fejletlenebb szerkezetekre jellemző, hogy a járomfő és az alfa lapos vésetei teljesen egyformák, s hogy a bélfák a járomfőbe és az alfába felülről csúsznak bele. A variáns darabjait a hegyes-dombos vidékeken lelték fel a kutatók a XX. század elején.

A fejlettebbnek tekinthető változatot az különbözteti meg az előzőtől, hogy az alfa és a járomfő lapos vésetei nem egyformák. Utóbbié kisebbek. A bélfák alulról csúsznak az alfa, majd a járomfő lyukaiba, alul az alfát egy szélesre hagyott *bunkó*, helyenként egy oldalirányú görbület, a járomfőt egy *váll* tartja meg.[26] A bélfa járomfő feletti szakasza tehát keskenyebb a két vízszintes igadarab közé eső szakasznál, s a járomfő felett három-négy furat és faszög teszi lehetővé az iga állíthatóságát. A bélfák a járomfőn felül egyhén kifelé hajlóak és ez esetben hosszabbak, vagy egyenesek s ezzel együtt rövidebbek. Vigyáztak arra, hogy az ökrök hosszú szarvai bele ne akadhassanak a bélfa magas nyúlványaiba. A rámaigának ez a variánsa sokkal kötöttebb, stabilabb szerkezetű az előzőnél. Sík területen fejlődhetett tovább, s elterjedtsége a XX. században már jóval szélesebb körű volt.

25. *Malonyay Dezső* 1909. II. 225.

Átmenetet képeznek szerkezetileg a két forma között a hetési, valamint a Dunántúlon és Szabolcs területén szórványosan a legutóbbi időkig használt igafajták. A hetési vidéken a bélfa alján ugyan szélesebb bunkó van, s így alulról csúsztatható az alfára és a járomfőbe, de a két vízszintes alkatrész lapos vésetei egyforma nagyságúak, s a bélfán a járomfő alatt és felett egyaránt lyukak és faszegek hivatottak az illesztések rögzítésére.[27] Szabolcsban, Békésben és a Dunántúlon szórványosan a közelmúltban is használtak olyan jármokat, amelyeknél az alfát a bélfák alsó végébe fúrt lyukak és a beleütött faszögek tartották meg.[28]

Fontos technikai probléma az iga erőátvitelének kérdése. A vontatott objektum a vonóerőt egy rúd vagy tézsla segítségével nyerte. Az iga rögzítésére pedig — szemben a környező országok igen széles skálán mozgó megoldásaival[29] — a magyarság széles körben egyetlen módszert ismert. Mindössze az erdélyi Csíkban és Udvarszéken, valamint Göcsejben fordult elő más gyakorlat. Az utóbbi vidékeken a csupasz rúdvég vagy tézslavég kerek lyukába a járom *vonószíjas küszködlővel*, ill. *küszküllővel* kapcsolódott. A faékekből, *ráklábból*, valamint szíjból vagy láncból álló szerelék alkalmazása hegyes területeken alakult ki, ahol a lejtős terep a merev szeggel történő rögzítést balesetveszélyessé tette. A vonószíj a küszködlővel azonban a rúd után engedett annyira, hogy a szekér akár egy egészet is dőlhetett.[30] Erdély többi vidékén, de az egész magyar nyelvterületen mindenütt a *rúdfejbe* vagy *tézslafejbe* illesztették az igát, s ott egy rövid, vaskos fából vagy vasból készült nyakszeggel biztosították.

26. Vö.: *Bodó Sándor* 1966a 41.; *Ikvai Nándor* 1967. 60.
27. Vö. *Dömötör Sándor* 1958. 150—152.
28. Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteinek adatai szerint a következő pontokon ismert a leírt igatípus: Szalafő, Hegyháthodász, Rábapaty (Vas megye), Nagypáli, Surd (Zala megye), Potyond, Pusztasomorja (Győr-Sopron megye), Nemesgörzsöny, Oroszi (Veszprém megye), Madocsa (Tolna megye), Uszód (Bács-Kiskun megye) — a gyűjtőfüzetek az MTA Néprajzi Kutató Csoportnál. Vö. még: *Kiss Lajos* 1937. 313.; *Pálos Ede* 1911. 164—166.
29. Lásd pl. *Podolák, J.* 1969. 235.; *Bežkovič, A.* 1969. 143.
30. *Gönyey Sándor* 1942. 274.; *Haáz Ferenc Rezső* 1932. 10—19.

A rámaiga variánsai

Attekintve a szakirodalom publikációiban, a magyar múzeumok raktáraiban vagy a paraszti portákon fellelhető igapéldányokat, a következő kép bontakozik ki az igák variánsairól. Az utóbbi száz évben majdnem teljesen elmosódott a különböző munkafajtákhoz alkalmazott más és más igák emléke. A magyar parasztság többsége körében uniformizálódott egy vonóeszköz, amellyel a szántóföldi és a szekerező munkákat egyaránt elvégezték. Ugyanerre az időszakra esett egy olyan tendencia is, hogy a kapásnövények művelését segítő gépi eszközök vontatási igénye tovább éltette vagy újra élesztette egy széles igavariáns használatát, s emellett elterjesztette az egyes fogatolást és vonóeszközeit.

A *hosszú igát,* s a kettős mariga variánsait — nyilvánvalóan nem véletlenül — Nyugat-Dunántúl, a dominánsan szarvasmarha-fogatoló terület őrizte meg a közelmúltig. Őrségben és Hetésben a legszélesebb igát boronálásnál alkalmazták még az 1950-es években.[31] A *széles iga, hosszú iga, boronáló iga, bránáló iga* hosszméretei 201 és 294 cm között mozogtak (18. kép). Feltehetőleg ez az az igavariáns, amelyet a magyarság az egyszerűbb, taliga nélküli ekékhez hajdan használhatott. Az eke fejlődése azonban minden bizonnyal egy rövidebb iga létrejöttét idézte elő, a hosszú igát pedig, mint egykor a szántás mellett is, a boronálás munkájánál használták hosszú századokon át. A hosszú iga egyes példányai a XIX. században az egész országban új funkciót nyertek a kapásnövények sorolóval történt vetését és az ekekapa megjelenését követően. Az ekekapát ugyan általában lóval vontatták, ló hiányában viszont szarvasmarhát is eléje fogtak. Hogy azonban a jószágok ne tapossák le a növényeket, a sorok távolságához igazodó *nagyjárom*ba (Tiszacsege, Konyár), *hosszú igá*ba (Fehérvárcsurgó), *öles járom*ba (Enying), *ekézőjárom*ba (Borsodgeszt), *ekekapajárom*ba (Hajdúnánás, Polgár), *kapálójárom*ba (Tard), általánosan *szélesjárom*ba vagy *huzatójárom*ba fogták párosan őket. Szabolcs több településén (Garbolcon, Panyolán, Paszabon) olyan jármot is készítettek, amelyek állíthatóak voltak, hogy a kapásnövé-

31. *Dömötör Sándor* 1954. 157—158.; 1958. 150—153.

nyek egyenetlen sortávolságát a fogatoló eszközzel követni lehessen.[32] Az iga méretei 192 és 250 cm között mozogtak.

A *szántóiga* a néprajzi eszközökkel felmérhető történeti távlatban hazánk valamennyi területén a legrövidebb páros fogatoló eszköz lehetett. A rövidség oka a talajművelés sajátosságaiban keresendő. A legpregnánsabban megintcsak a Nyugat-Dunántúl területéről mutatható ki a Néprajzi Múzeum közlekedésgyűjteménye, a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőfüzetei és *Dömötör Sándor* írása alapján. Ezen a vidéken egy-egy gazdának három-ötféle igája is volt, amelyek közül a legrövidebb a *szántú iga,* közepes a *szekerezü iga* és leghosszabb a *boronáló iga.* A szántó igának a Zala megyei Kálócfáról maradt meg egy példánya, ahol a bélfát a szántás igényei szerint lehetett váltogatni a középponttól távolabb és közelebb lévő 2—2 pár bélfalyukban. Őrség és Hetés vidékén a szántó iga 121—130 cm széles.[33] de minden bizonnyal szántásnál használták hajdan a Néprajzi Múzeum 118—133 cm széles erdélyi, orosházi, botpaládi (Szatmár), Sáros megyei, baranyai és tolnai jármait is. Külön ki kell emelnünk, hogy Máramaros, Ung és Trencsén megyékben rendkívül kicsi — már-már játékszernek tűnő — jármokat is használtak, amelyek hosszméretei 80-tól 110 cm-ig terjednek. Ezek az eszközök rámutatnak a jelzett északi területeken az igavonó szarvasmarha rendkívül kicsi testméreteire, s kikívánkozik a kérdés: vajon ilyen igákat alkalmaztak őseink a honfoglalást követő időszakban, amikor a kis testű primigenius és brachyceros marhák alkották igavonó állományukat?

A *szekerező iga* a szarvasmarha fogatoló eszközeinek az utóbbi időszakban legáltalánosabb variánsa. A Zala megyei Szentgyörgyvölgyön azt mondják, hogy a szekerező iga 1 *sukkal* (12 *collal*), tehát mintegy 32 cm-rel nagyobb a szántó igánál.[34] Hosszméretei 140 cm-től 172 cm-ig terjedtek, s jóllehet az igának alkalmazkodnia kellett a vonóállatok testméreteihez, minden bizonnyal igazították a vontatandó szekérhez is. (Ez utóbbi lehet a szélességi méret viszonylag nagy intervallumának magyarázata.) Az ökör- és tehénfogatolás XX. századi visz-

32. *Balassa Iván* 1960. 188.; *Nyárádi Mihály* 1955. 283.; *Bodó Sándor* 1966. 553—554.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 464.
33. Mezőgazdasági Múzeum gyűjteménye, ltsz.: 78. 136. 1.; NM közlekedésgyűjteménye, ltsz.: 53. 120. 31.; *Dömötör Sándor* 1958. 151.
34. Lásd a Néprajzi Múzeum közlekedésgyűjteményét, valamint a Magyar Néprajzi Atlasz kérdőfüzeteit — Szentgyörgyvölgy, I. kötet, 39.

szaszorulása és megszűnése évtizedeiben tulajdonképpen mindenféle fogatos munkára használták, amelynek technikai akadályai nem voltak.

Iga és járom (az eszköz és alkotórészeinek szókincse)

Az iga és a járom szavak jelentéstartalma bizonyos mértékig eltér egymástól. Míg az iga a szarvasmarha és a ló vontató eszközén kívül általánosan jelenti a teljes fogatot,[35] s átvitt értelemben súlyos terhet, elnyomatást, szolgaságot,[36] súlyos teherként viselt életkörülményt is,[37] addig a járom — az adott kérdéskörben — kizárólag magát az eszközt jelentette.[38] Magyar nyelvterületen az *iga, egyesiga* terminusok elterjedése pontosan térképezhető homogén egységet képez, mint ahogyan a *járom, egyesjárom* elnevezés is összefüggő, az ország nagyobb részét magában foglaló területen használatos. A határvonalat megközelítően a Kapuvár—Pápa—Veszprém—Marcali—Nagykanizsa települések sora jelzi (7. kép).[39]

Az eszköz legfontosabb alkotóelemét, a legvastagabb felső fát — mint erre már korábban is utaltam — széles körben nevezik *igá*nak és *járom*nak, vagyis az egész vonóalkalmatosság terminusával jelölik. Hasonlóképpen általánosan használt kifejezés a *járomfa, járomfő, járomfű, járomfej*, valamint az *igafa* és az *igafej*. (A gazdag nyelvi változatok közül csak a legfontosabbakat emelem ki!) Ezektől eltérő nagyobb szigetben a következő megnevezések élnek: Szabolcs-Szatmárban a *kápa*, a *korona* és a *járomgallér*, Hajdú-Biharban és Békésben a *nyakfa*, Borsod-Abaúj-Zemplénben a *toló*, a nógrádi Szuhahután *koponya*,[40] Szlovákia magyar lakta vidékén *vánkus*, a Dunántúl nyugati részén a *vonyó*. A bélfa megjelölésében valamelyest

35. MNL. II. 1979. 619.; MNYÉSZ. III. 436.; MÉK 582.; TESZ II. 1970.
36. *Ballagi Mór* 1873. 606.
37. MNYESZ III. 436.; MÉK 582.
38. MNL II. 1979. 663—664.; MNYESZ III. 610.; MÉK 616.
39. Vö.: *Bodó Sándor* 1981. 299.; Szlovák nemzetiség körében általában *jarmo*, a német nemzetiségieknél *jox* az eszköz neve. Saját gyűjtésem, ill. *Fél Edit* 1935. 44.
40. *Csilléry Klára* gyűjtése.

egységesebb kép bontakozik ki, mert Szlovákia magyarlakta vidékein és Észak-Magyarországon (lényegében a Budapestet Szolnokkal összekötő vonaltól és onnan a Tisza mentén északra elhelyezkedő területen) a *béldeszka*, tőle délre a *bélfa* terminus ismert. A Dunántúlon a *béfa* kifejezést használják. Ezektől eltérőt a romániai területen (a Székelyföldön) ismernek, ahol a *bordicát* és a *bercét*, valamint az Őrség és Hetés vidékén, ahol a *kázla* és a *buhafa* megnevezéseket mondják. Az alfa esetén megismétlődik a bélfa terminus területi elkülönülése. Az *aldeszka* Észak-Magyarországon, az *alfa* a Dunától keletre eső táj déli felén, az *afa, ófa* a Dunántúlon van elterjedve. A *járomszöget, járomszeget, igaszeget* a nyelvterület egészén használják, míg a Székelyföldön a *járompáca*, a Dunántúl nyugati részén a *nyakszeg*, az Őrség és Hetés vidékén a *küllü, igaküllü*, a Győr-Sopron megyei Pusztasomorján a *küszeg* kifejezések élnek. Az igaerőt a rúdnak vagy tézslának átadó szeget az egész nyelvterületen váltakozva nevezik *rúdszeg*nek, *tézslaszeg*nek vagy *nyakszeg*nek.[41] Egyedül a Vas megyei Csehiből ismerünk minőségileg eltérő megnevezést, ahol *körpőszeg* az alkatrész neve, a terminus mégis figyelmet érdemel. Hasonló adatot 1839-ben a Tudományos Gyűjtemény idéz, ahol a *körpő (körfő, körpölyű)* csatlakozó szerkezet az ökörszekér rúdjának elülső végén. A TESZ a szavakat a szerb-horvát *krpele* kifejezéssel veti össze, s megállapítja, hogy a szavak szláv etimológiája nincs tisztázva.[42] Indokolt mindenesetre felvetni annak a lehetőségét, hogy a terminus egy — a rúdszegtől eltérő — korábban szélesebben alkalmazott igarögzítő variáns emléke, amely a XIX. század első felében még élő gyakorlat volt.

A két alapszó (az iga és a járom) kivételével az eszköz nyelvi készletének zöme a magyar nyelv önálló életében fejlődött ki. A legfontosabb rész, a járomfej megjelölése, a délszláv terminológiával analóg, amennyiben déli szomszédaink körében is megegyezik a vonófa és az egész eszköz neve. (Szlovák területen külön szó jelöli a járomfejet.)[43] A nyelvi anyag általánosabb terminusain túl figyelmet érdemel a bélfa erdélyi *bordica, berce* neve, amely szláv eredetű, s a TESZ a bercéről megjegy-

41. A magyar nyelvjárások atlasza I. 1968. 173—178-as lapjai.; Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzetei: Szalafő, Szentgyörgyvölgy, Csehi.
42. TESZ 1970. 621.
43. Vö.: *Gavazzi, M.* 1969. 152.; *Podolák, J.* 1969. 223.

zi, hogy talán a bolgárból származik,[44] valamint az Őrség és Hetés vidéke, ahol két terminus kelthet érdeklődést. Kiválik ugyanis az országnak ebben a nyugati szögletében a bélfa jelentésű *kázla, kázlo* és a járomszöget jelölő *küllü, küllő* kifejezés. A terminusok ismeretlenek a szlovén nyelvi készletben,[45] a *küllü* nyelvi formája nyomán mindenképpen magyar gyökerűnek tekinthető,[46] míg a *kázla* szláv előzményre utal.

Az egyesiga és formái

Amennyire viszonylagosan homogén egységet képez formai szempontból a páros rámaiga hazánk területén, annál heterogénebb képet mutat az egyesiga használata. Ennek persze történeti okai vannak.

A XIX. század közepe óta különböző okok következtében a paraszti gazdaságokban a kettősjárom mellett több, különböző formájú vonóeszköz jelent meg. Ekkor terjedt el a hagyományos szántó és szekerező igánál szélesebb járom — mint erre korábban már utaltam —, valamint az egyesjárom és a kumet. Mindhárom befogóeszközt a kapásnövények művelésénél alkalmazták, az utóbbi kettőt pedig a szarvasmarhák szekér elé fogásánál is.

Az egyesjárom neve a magyarságnál *egyesjárom,* néhol *egyjárom,*[47] *egyesiga, kumet* és *kumetjárom.*[48] Burgerlandi magyar falvakban a *jékli* kifejezés él.[49] A Magyarországon élő nemzetiségek nyelve nem minden esetben különbözteti meg a kettős- és az egyesjármot. Vas megyében a németség nyelvében

44. TESZ I. 1967. 282—283., 343.
45. *Gavazzi, M.* 1969. 152.
46. *Kiss Lajos* szíves közlése. Véleménye szerint a szó kapcsolatban áll *küllő* szavunkkal, amely viszont ótörök eredetű. TESZ II. 1970. 690—691.
47. *Bodó Sándor* 1966. 554.
48. *Timaffy László* 1969. 199.
49. *Lukács László* szíves közlése. Vö. még: *Gaál, K.* 1969.

Jöchl,[50] a horvátok nyelvében *jarmic*[51] az egyesjárom. Az ország többi területén elszórtan élő németek azonban *Joch*-ként, *Jauch*-ként, a szlovákok *jarmo*-ként[52] emlegetik az egyesjármot.

A XVIII. század végén Nagyváthy János tollából felhívás jelent meg, amely arra serkenti a magyar gazdákat, hogy a szarvasmarhákra használt kettősjármot a cseh lovakon látott kumettel cseréljék fel. Ezzel szerinte sokkal könnyebben vonnák az igavonó állatok a terhet.[53] Egy másik, a XIX. század közepén íródott gazdasági munka arról tudósít bennünket, hogy szerzője birtokán a kukorica, krumpli művelését lóhámba vagy kumetbe fogott egy ökörrel végeztette.[54] Kumet és (a XX. századforduló után) az egyesjárom használatáról más földesúri uradalmakból is van adatunk.[55] A magyarországi gyárakban (pl. sörgyárban, cukorgyárban) is sok helyen alkalmazták — talán nyugat-európai tapasztalatok alapján — a XIX. század végén és a XX. század első harmadában a belső szállításoknál az egyesjárommal, vagy kumettel húzó ökröket.[56] Mindezek ellenére a magyar paraszti gazdaságokban a szarvasmarhák egyesben való befogása csak később jelent meg.

Az egyesjárom elterjedése szorosan összefügg a kapásnövények termesztésével. A sorba vetett kukorica, répa, burgonya, napraforgó stb. megmunkálásánál a szarvasmarhák igaerejét nem lehetett a hagyományos eszközökkel kihasználni. A parasztembernek így alkalmazkodnia kellett a növények sortávolságához, s az alkalmazkodás egyik módja az egyesjárom használatának bevezetése volt. Egy erős ökröt vagy tehenet fogtak a gép elé, s így végezték a munkát. Az elterjedés másik

50. Vö.: *Schmidt, L.—Riedl, N.* 1955. 11. Tafel 1.; *Bockhorn, O.* 1969. 386.; *Pferschy, G.* 1976. 38.
51. *Bárdosi János* szíves közlése. Szlovénia nyugati területein *jarmiček* és *komat* az egyesjárom, ill. a kumet terminusa. *Novak, V.* 1961. 658.
52. Szlovákiában a *jarmica, jarmička, jarmenko, krpadlo, kravský chomùt* terminusokkal jelölik az egyesjármot. Keleti morva területen a *jařmičky* és a *chomoutky* elnevezést használják. *Kramařik,, J.* 1966. 309.; *Podolák, J.* 1969. 239.; *Jančař, J.* 1969. 208.
53. *Nagyváthy János* 1791. 112—113.
54. *Ivánszky J.* 1860. 212.; Vö.: *Balassa Iván* 1960. 188.
55. Pl. a perkátai (Pest megye) uradalomban, gróf Szapáry László birtokán 1908-ban 30 darab egyesjáromba fogott ökörrel ekekapáztak. Saját gyűjtésem.
56. *Márkus Mihály* 1941. 170. és saját gyűjtésem.

okaként a XX. század eleje óta egyre fokozódó méretű paraszti elszegényedés említhető. Harmadik ok pedig az első és a második világháború idején kialakult és azok után még néhány évig fennálló nagyméretű állathiány volt.[57] Az első, de különösen a második világháború utáni földosztások a paraszti kézen lévő minimális állati vonóerő maximális kihasználását követelték, s ez a szarvasmarhák egyesben való befogását eredményezte. Mindemellett az egyesjármok használatának intenzitása Magyarországon sehol és soha nem érte el az ugyanakkor alkalmazott páros fogatolását. A parasztgazdák egymástól kéregették az egyesjármot kölcsönbe, ha pedig kéznél nem volt, a szomszédok vagy a rokonok fogták össze egy-egy tehenüket, kettősjáromban.[58] Az egyesjármok nagyobb számban a második világháború alatt és után tűntek fel. Használatuk 1945 után mintegy egy évtizedig gyakori volt. A közelmúltban a magyar falvakban ott használták még, ahol a termelőszövetkezetekben dolgozó parasztság az egy-két holdnyi háztáji gazdaságot maga művelte meg. Itt egy tehénnel és egyesjárommal végeztek el minden munkát a szántástól a termés hazahordásáig. Ahol a termelőszövetkezet magára vállalta a háztáji föld művelését, ott már ritkán található egyesjárom.

A Magyarország területén használt egyesjármok nyugati eredetűek. Az eszköz kialakulásáról *Jacobeit W.* a következő fejlődési vonalat állapította meg. A rendelkezésre álló kutatási eredmények szerint az ökörfogatok *markettősjármát* bélelni kezdték, amikor a lovakon alkalmazták, mint vonóeszközt. Ebből alakult ki a német nyelvterületen *Kummet*-nek nevezett vállhám, amely a lónak a munkába és a gazdasági életbe való teljes bevonását lehetővé tette a VIII—X. század között. Mivel a vállhám, az istrángok és a kisefa lehetővé tették az egyes fogatolást, s a dél-német területek hegyvidéki útjain világossá váltak annak előnyei, az egyes fogat ideáját átvitték az ökörre is. Egyes helyeken a kettősigát egyszerűen kettéfűrészelték, másutt új egyesjáromformákat alkottak. *Jacobeit* szerint tehát az egyes fogatoló eszközöket az igásló vívmányának kell tekin-

57. Az egyesjárom elterjedésének okaival a következő munkák foglalkoznak: *Kiss Lajos* 1937. 311.; *Balassa Iván* 1960. 186.; *Bodó Sándor* 1964. 453—455.; 1966. 540., 554.
58. *Bodó Sándor* 1966. 554.

tenünk.[59] A „féligák, az egyesjármok megjelenésére — *Freudenberg R.* szerint — a középkor óta számíthatunk a német vidékeken,[60] az ausztriai Steiermark területén a XVII. század közepétől,[61] morva és délnyugati szlovák területen pedig XIX. század elejétől.[62] Magyarországra a XVIII. század folyamán Szászországból, Pfalzból és Schwabenből Magyarország egyes területeire (pl. Baranya, Pest, Vas, Veszprém stb. megyékbe) bevándorló német lakosság hozta magával és alkalmazta az egyesjármot és a kumetet.[63] A németek a szekér elé egymás mellé két külön-külön, egyesjárommal felszerszámozott szarvasmarhát fogtak.[64] Ez a befogási mód azonban az eltelt évszázadok alatt sem terjedt el az országban, legfeljebb a német lakosú falvak szomszédságában fekvő néhány magyar falu paraszti gazdasága vette át az egyesjárom használatát. Az egyesjárom szélesebb körű elterjedése az első és második világháború következménye. A harcok idején külföldön katonáskodó magyar parasztemberek Elzász-Lotharingiában, Morvaországban,[65] Tirolban,[66] Burgerlandban,[67] Lombardiában és Galíciában[68] ismerték meg a számukra szokatlan járomformát. Ezt azután a háborúból hazatérve a kényszerítő körülmények között elkészítették és alkalmazták.

Ismereteink szerint Magyarországon kilenc formájú egyesjárom volt és van használatban. Ezek sem földrajzilag, sem időben nem különíthetők el, sőt sok esetben egy településen két, néha három forma is használatos. Tipizálásuk forma szerint végezhető el. A típusok elterjedését a 30. képen mutatom be. Lássuk külön-külön az egyesiga variánsait:

59. *Jacobeit, W.* 1957. 140—141.
60. *Freudenberg, R.* 1960. 33.
61. *Pferschy, G.* 1976. 38.
62. *Jančář, J.* 1969. 208.
63. Erre az a tény utal, hogy a magyarországi német falvak többségében (Vas, Veszprém, Pest megyében) emberemlékezet óta egyesjáromba fogott szarvasmarhával vontatták a szekereket. A XX. században néhol magyar hatásra a kettősjármot is alkalmazták. Saját gyűjtésem.
64. Marosfalva (Bars megye) magyar és Alsónémeti (Ung megye) szlovák népe szintén egy-egy kumettel húzó két ökröt fogott a szekér elé. *Márkus Mihály* 1941. 170—171.
65. *Márkus Mihály* 1941. 170—171.
66. *Bodó Sándor* 1964. 554.
67. *Némethy Endre* 1946. 81—86.
68. *Bodó Sándor* 1964. 554.

1. A Szigetköz és a Fertő-tó körzetéből *Timaffy László* közli a *homlokiga*, másnéven *húzófa* elterjedését. A parasztemberek maguk faragták a fogatoló eszközt, parázs fölött „agyagbundában megpárolták", majd a földbe vert karók között a kívánt görbületre hajlították. Domború részét megvasalták, végeit legömbölyítették, s itt került rögzítésre az istráng karikája. Az eszköz általában 50 cm hosszú, 6 cm széles, 2—3 cm vastag, dió-, körte-, éger- vagy nyárfából készült. Fontos volt az a párna, amely az iga belső oldalára került a homlok védelme érdekében. A homlokigát szíjjal vagy kötéllel kötötték fel a tehén homlokára, a szarvához, s a vonóállat istráng és hámfa segítségével vonta a terhet. Az állat rúd mellé volt fogva, amelyhez egy a nyakon vagy a hason lévő gurtnival kapcsolódott.[69]

2/a—c) A mar-egyesigák talán legegyszerűbb variánsát Magyarországon a Nyugat-Dunántúlon használták. A parasztember karvastagságnyi, kétfelé tartó faágból faragott vonószerszámot,s ezt helyezte a szarvasmarha nyakára. Alul kötéldarabbal, vagy szíjjal kötötte össze az ágak végét. A szárak közepére istrángot kötött, amivel a szarvasmarha a terhet húzta. A természetes faágat egyes helyeken kumetszerűen rongygyal kibélelték.[70] E formának még két változata használatos Eszak-Magyarországon. Egyiknél a fordított V-alak szárait alul deszka vagy vascső köti össze. A másik variáns formája annyiban tér el az előbbitől, hogy a szárak érintkezésénél egy, az alfához hasonló méretű, vele párhuzamos deszka is van. Funkciója az, hogy a párhuzamos fák végeihez, vagy a felső fához és a bélfa közepén lévő lyukba kötött kétvégű istráng a biztos tehervonást eredményezze. Befogásnál felülről teszik a szerszámot a vonó állat nyakába. Mindhárom forma csak kis számban van hazánkban elterjedve.

3/a) A másik variáns alakja négyszögletes. Formái közül az egyik bélfái párhuzamosak, a járomfej feletti részük egyenes, vagy kifelé hajló. Az alfa hosszúsága megegyezik a járomfej hosszúságával, vagy csak kevéssel rövidebb. A járomfej közepe díszesen faragott, két szélén egy-egy, vagy két-két lyuk

69. *Timaffy László* 1969. 197.; 1980. 102.
70. *Timaffy László* 1969. 198.

van, amelybe járomszeg illik. A többi lyukra azért volt szükség, hogy ezekkel szabályozhassák az egyesjáromhoz rögzítendő rudak egymástól való távolságát. Az összekapcsoló vas járomszeg néha olyan hosszú, hogy az alfa lyukjába is beleillik, máskor rövid. Ez a forma eredetileg úgy készült, hogy a régi kettősjármot alakították át egyesjárommá. A járomfejet és az alfát elvágták, a megmaradt féljárom felső fájába a széleken lyukakat fúrtak a szeg számára, vagy pedig vaskarikát, horgot csavaroztak bele. Mivel így nem elég erős a járom, a kettősjárom járomszege helyére a lyukakat kibővítve egy másik bélfát dugtak. Ebbe az egyesjáromba úgy fogta bele az ökröt a parasztember, hogy az egyik bélfát — előbb a fapöcköt kihúzva — lefelé mozgatva kiemelte. A jármot oldalról tette a szarvasmarha nyakába, majd a bélfát a helyére dugta. E variáns használata Magyarországnak a Dunától keletre fekvő felében gyakori.

3/b) A másik forma hasonlít az előbbire, de a két bélfa ennél mozgathatatlan. Szegekkel a járomfejhez van rögzítve. Itt az alfát kell lefelé húzni, hogy a járom kinyíljon. Felülről teszik a marha nyakába, majd visszahelyezik az alfát, alul pedig két faszeggel rögzítik.

3/c) A harmadik forma bélfái ívesen, vagy egyenesen szűkülnek az alfa felé. Az alfa itt rövid. A befogás az egyik bélfa lefelé mozgatásával történik.

3/d) A négyszögletes variáns negyedik formája ritkán fordul elő. A két bélfát tulajdonképpen két rögzítő deszka veszi közre. A járomfej és az alfa egyenlő hosszúságú, a két szélső deszka párhuzamos. Szerepük az, hogy az aljukon lévő lyukak és a rögzítő szegek segítségével szabályozzák a járomfej és az alfa távolságát. A két bélfa összetart, az alfába vájt lyukak biztosítják szilárdságát. Felszerszámozáskor az alfát leveszik és az egyesjármot felülről helyezik az ökör nyakába.

4/a) Ez a variáns ék alakú. Bélfái enyhén hajlítottak vagy egyenesek, végükön egymásba illeszkednek. Bélfái az utóbbi időben gyakran vascsőből vagy pálcából készültek, amelyek a járomfejen felül kifelé hajolnak. Végükön szeggel, vaskapocs-

csal, szíjjal vagy kötéllel rögzítődnek. Befogáskor a rögzítő szíjat, kapcsot, kötelet eltávolítják, s a bélfákat szétnyitva felülről teszik a szarvasmarha nyakába az egyesjármot. Mivel a bélfák jól simulnak a vonó állat nyakához, az egyik legjobb formának tartják a parasztgazdák. Nagy számban főként a Dunántúlon terjedt el.

4/b) A magyarországi német lakosság is e variáns egyik változatát alkalmazta. Mivel két szarvasmarhát fogtak egymás mellé a szekérbe, a Pest és Veszprém megyei sváboknak volt jobbos és balos egyesjármuk. Formára a kettő egyezett, csupán abban különböztek, hogy egyiknek a jobb oldali, másiknak a bal oldali bélfa szára volt megszakítva. A bélfát derekánál elvágták, s úgy képezték ki, hogy az alsó darab egy faszegen csuklóként mozoghasson. Az ék csúcsában a két szárat szintén vaskampóval rögzítették. A szarvasmarhák nyakát így oldalról csúsztathatták az egyesjáromba, ami lényegesen megkönnyítette a befogást.

5/a) Az egyesigák ötödik variánsa U-alakú, amely felül a járomfejjel van lezárva. Az U-alakú bélfát egyetlen darab fából hajlították és faragták, amelyet szegek tartanak a járomfejhez. A befogás olyan módon történt, hogy a görbe bélfát kiemelték a járomfej nyílásaiból, majd a szarvasmarha nyakára téve összeszerelték.

5/b) E variáns másik változata annyiban különbözik az előbbitől, hogy a görbe bélfa két helyen van megszakítva. 25—40 cm hasszúságú csukló mozog két szegen a bélfák végein. Csak az egyik rögzítő szeget húzzák ki befogásnál, s az egyesjármot felülről teszik a szarvasmarha nyakába. Ez a forma összefüggően a Dunántúl nyugati vidékén (Győr-Sopron, Vas és Zala megyékben) van elterjedve, ahová minden bizonnyal Burgenland területéről került a használata.[71]

6/a) Kevés számban használták a következő egyjárom variánst. Két természetes növésű, egymás mellé állított görbe fából áll, amelynek felső két végét bőrrel vagy kötéllel összekötik. Alul nyílik a járom, amit így felülről tesznek a marha

71. Vö.: *Bockhorn, O* 1969. 386., 410.

nyakába, s aztán alul is összekötik. Az egyesjármot belül rongygyal bélelik ki, hogy ne törje fel a vonójószág nyakát. Oldalán kívül két gombra szerelik az istrángot, amin a szarvasmarha húz.[72]

6/b) Enyhén hajlott, fordított V-alakot képező két lapos deszka alkotja a forma stabil vázát, amelyet a találkozási pontnál vaslapok és szögek fognak össze. A két szárat belülről vaskos afrikkal, kóccal tömött párnák bélelik, s azok a fához 2—4 ponton hevederekkel vannak rögzítve. Alul a két szárat egy vaskos párna íveli át, amelynek közepén egy lánc tölti be a merevítő szerepét.

6/c) Ugyanehhez a variánshoz sorolható egy harmadik forma, ahol az enyhén hajlott két igafa nem kapcsolódik szorosan egymáshoz, hanem mintegy 25—30 cm távolságban, megközelítően párhuzamosan helyezkedik el. Az eszköz felső, hegyesre faragott vége alatt széles szíj köti össze az igafákat, alul szintén szíj rögzíti a két elemet, a szíjon pedig egy bőrből vagy csontból lévő cső teszi könnyebbé a tehervontatást. A két fát ronggyal, kóccal kitömött bőrpárnák bélelik, s ezek fekszenek közvetlenül az igásállat vállára. A vonóerőt az igafákhoz szegezett karikák s az istráng közvetítik a szekér és az ekekapa felé.[73] Mindkét utóbbi formát alul nyitják szét, s fölülről helyezik a vonóállat nyakára.

7. A Nagy-Alföldön, Szolnok megyében kis számban használták az egyesjármok talán leginstabilabb típusát. Két hajlott és egy egyenes deszkából áll, amelyek egy háromszöget alkotnak. Mindhárom sarkukon fa szeggel vannak egymáshoz rögzítve, így mindegyik deszka szegen mozog. Az egyenes alsó deszka egyik végének kioldásával nyitják ki az egyesjármot, amelyet felülről tesznek a marha nyakába. Végül pedig az alsó deszkát helyére szerelik.

8. Ugyancsak kevés számban terjedt el a következő egyesjárom-variáns.[74] Nógrád megyében, azután a Vág és a Nyitra

72. *Kiss Lajos* 1937. 309—312.; *Bodó Sándor* 1966. 558—559.
73. Vö.: *Timaffy László* 1969. 201.
74. A variáns Piemontban (Olaszország) ismert. *Scheuermeier, P.* 1956. 178.

folyók menti magyar lakosú falvakban használtak egy olyan formájú egyesjármot, amelynek felső fájába két erős, párhuzamos állású vas, vagy deszka bélfát szereltek. Alul az egyesjárom nyitott, itt kötéllel, vagy lánccal zárták járomba a szarvasmarha nyakát.

9/a—b) Az első és második világháborúban részt vevő magyar parasztemberek közül sokan hoztak haza a harctérről korábban lószerszámként alkalmazott kumetet. Ezeket szorult helyzetben kis átalakítással szarvasmarhára is rátették. Az egész ország területén gyakori volt a kumet, jóllehet nagy számban mégsem terjedt el. Formájuk mindenütt ovális, a szarvasmarha nyakához alkalmazkodó, a nyitás helye azonban rendszertelenül változik. Egyes helyeken felül és alul is bőrből és láncból készült sarkok tartják össze a kumetet. A felső sarok zárva van, az alsó nyitható. Másutt pedig alsó részén van egy kb. 30 cm nagyságú csukló egy állandóan zárt és egy nyitható sarokkal. A kumet magyar terminusa — a németből való átvétel révén — *komet, kumét,*[75] *komat*, Borsod-Abaúj-Zemplén megye néhány falvában pedig *kaluba* (31. kép.)[76]

Az egyesjármok és a vontatandó gazdasági eszköz közötti kapcsolódásnak több változata alakult ki. A kapásnövények művelésénél alkalmazott ekekapához hámfát csatoltak. A hámfát és az egyesjármot kötél, vagy lánc istráng kapcsolta össze. A szekérnek egy szarvasmarhával húzatása két vagy egy szekérrúd között történt. A gyakoribb a két rúd használata volt. A rudak közvetlenül kapcsolódtak az egyesjáromhoz vagy pedig istrángon húzott ugyan a marha, de a biztos haladás érdekében két rúd közé fogták. A rudakat ilyen esetben lánccal az egyesjáromra akasztották. Egy rúd alkalmazásánál a rúd középen volt, az ökör mellette istrángot húzott. A szarvasmarhát arra az oldalra fogták, amelyhez szokva volt.[77] A Vas megyében élő németek és horvátok, a Pest és Veszprém megyei németek, valamint *Gunda Béla* és *Márkus Mihály* közlése szerint a Bars megyei magyar falvakban és az Ung megyei Alsónémetin a rúd mindkét oldalára fogtak egyesjáromba ökröket.[78] A teher-

75. *Márkus Mihály* 1941. 171.; *Timaffy László* 1980. 102.
76. *Márkus Mihály* 1941. 170.
77. Vö.: *Bodó Sándor* 1964. 455.; *Timaffy László* 1969. 200.
78. *Márkus Mihály* 1941. 170—171.

vonás istránggal történt, a rúd mellé odakötötték a két igavonót. Az egyesjárom a szekérrúdhoz vasszeggel rögzíthető. Ez a szeg néha olyan hosszú, hogy az alsó fába is beleér, máskor rövid, hogy éppen csak a felső fát és a rudat éri át. Előfordult, hogy a rúd végére kampót szereltek, s ez az egyesjárom vas karikájába kapcsolódott. Az istráng az egyesjárom felső fájába fúrt lyukba köthető, de általánosabb a vaskarikával, esetleg horoggal való összekötés. Hogy ne mozogjon az egyesjárom a szarvasmarha nyakában, gyakran két végződése van az istrángszárnak. Az egyik a járom felső fájához, a másik a bélfához vagy az alfához kapcsolható.

Szükségvonóeszközök

A paraszti termelő munka során a fogatokkal előfordult balesetek, valamint a szegénységnél a fogatoló szerszámok hiánya alkalmanként használt szükségvonóeszközöket eredményezett. Általánosságban előfordult, hogy mind a szekér, mind az ekekapa vontatására zsákból készült vonókészséget fabrikáltak. Összecsavartak egy hosszú vagy két rövid zsákot (10—15 cm szélesre), vékony kötéllel alul, vagy alul-felül összekötötték, s így a zsákokból kumet-szerű igázó eszközt formáltak. Mindkét oldalt középen istrángot fűztek a zsákba, amelyek végét szekerezéskor a ferhéchez, ekekapa és egyéb szántóföldi gép hámfájához kötöttek.[79] Hasonló céllal kötelet is használtak szükségvonóeszközként. Láttuk *Kiss Lajos* szabolcsi fejigaadatai között, hogy a fejen, a szarv körül megkötött kötelet többször is igénybe vették alkalmi fogatoló eszközként. Sajóládon pedig *rudaló kötél*ből csináltak istrángot, akárcsak a lónak, s úgy fogták az ökröt vagy a tehenet a kapálógép elé.[80]

A megszokott fogatolóeszköz hijján, vagy nagyobb igaerőt igénylő munkák esetén, amikor lovat és szarvasmarhát fogtak össze, alkalmilag országszerte a következő megoldással éltek: lóhámot tettek a tehén nyakára éppúgy, mint a lóra

79. Vö.: *Bodó Sándor* 1966. 559.; *Balassa Iván* 1960. 188.
80. *Balassa Iván* 1960. 188.

szokás, vagy pedig a hámot fordítva csatolták a jószágra, melynek során a szügyelőszíj a tehén marjára, a nyakszíj pedig a szügyére feküdt fel (33. kép). A *tehénhám* használatáról *Timaffy László* is közöl adatokat a Dunántúl nyugati területeiről, de hogy ez a gyakorlat nem előzmények nélküli, arról meggyőz bennünket *Ivánszky J.* 1860-as tudósítása. Véleménye szerint az ekekapálás munkáját „lehet egy ökörrel is ló helyett végbe vinni, mint magam is használtam a kukorica, krumpli mívelésnél, lóféle hámba fogva be az ökröt".[81]

Tinóoktatók, ökörszoktatók

A vonóállatok nevelésének, igába törésének fontos eszközei voltak a tinóoktatók, ökörszoktatók. A betanítás idején mindennapos dolog volt, hogy a fiatal jószág igyekezett megszabadulni az iga nyűgétől. Eközben rúdra, tézslára „feküdt", rányomta az igát a párjára, s nem haladt a fogat egyenletesen a nyomon. Máskor a tinó a bélfához nyomta a nyakát, ami által a terhet nagyobb erőkifejtéssel vonta, vagy pedig a járomszegre „fekve" húzott, s így az igabeli párját rontotta.

Ha *rudazik* vagy *tézslázik*,[82] *rúdrahúzó az ökör*,[83] akkor sündisznó bőrét *(szűrkutya, szűrdisznó, töviskes kutya, töviskes disznó bőrit)* kötötték vagy szögezték a rúdra, vagy pedig több szúrós facöveket, aprószöggel teleütött bőrdarabot vagy tompa vasszeget vertek az érintett felületre. Ha a rúd vagy tézsla „elverte" az állat oldalát, esetleg lábszárát, akkor a megfelelő helyre bundadarabot kötöttek a további sebesedés meggátlására.[84]

Amikor *bélfára húzott, bélfára feküdt, bélfázott, béldeszkára dógozott, a tövire dógozott* a vonómarha, akkor ide

81. *Ivánszky J.* 1860. 212.; Vö.: *Balassa Iván* 1960. 188.; *Timaffy László* 1969. 202.
82. Hajdúsági adat. *Bodó Sándor* 1966. 551.
83. *Madarassy László* 1932. 25.
84. Hajdúság — *Bodó Sándor* 1966. 551.; Kiskunság — *Tálasi István* 1935. 35.; 1936. 201.; Átány (Heves megye) — *Fél Edit—Hofer Tamás* 1961. 182.; Tiszacsege és környéke — *K. Kovács Péter* 1951. 386. — Szabolcs — *Kiss Lajos* 1937. 319.; *Dorogi Márton* 1969. 102.

ugyancsak sündisznóbőrt, fa *hegyet* erősítettek, szeget vertek, s azt hegyesre reszelték (Nádudvaron *kuszton* a szeg neve), másütt drótszegekkel televert hengeres fa*csigát* készítenek, s a bélfára ezt szögezik, vagy pedig egy néhány cm széles vaspántot a bélfa közepébe húztak, amiből az állat nyaka felé néhány szeg meredt, s elriasztotta az odadűlőt (Nádudvaron és Püspökladányban az eszközt *kusztonyozónak* nevezték). Kismarján a bélfára szúrós gallyat, kökényt, galagonya vesszőt kötöttek a helytelenül vonó állat ösztönzésére.[85]

A *járomszegező, szögrehúzó* ökör hibáját is korrigálták, mert a rendetlenül vonó állat — könnyebb lévén a terhe — hamar rátolta, rászegte az igát a párjára. Ilyen esetben is ismert széles körben az igaszegre, járomszegre tekert sündisznóbőr alkalmazása. A járomszegre húzható és a járomfejre akasztott, hosszabb-rövidebb fahengerből készült, oldalán fa- vagy vasszögekkel megtűzdelt szoktató eszközt *Bátky Zsigmond tinóoktatóként*, Madarassy László Kecskemétről *ökörszoktatóként*, *Fél Edit* és *Hofer Tamás* a hevesi Atányról *tinóoktatóként*, *Kiss Lajos* Szabolcs megyéből *járomszegszúrókaként* (Tiszaeszlárról a gúnyosan hangzó *nyakvédőként*) említi. Az eszköz Szamosszegről *kalárisként*, Egyekről *szúró görgőként*, Hajdúböszörményből (itt öklömnyi fagolyóból készült a szöges eszköz) *szegesdióként* ismert. Széles körben használták a csővasból kovács által készített szúró *bolhát*, *ösztönt*, *ösztörűt*, *súlymot*, *tüskét*, a vonóállatnak a járomszegtől való elriasztására, az egyenletes munkavégzés érdekében.[86] Az oktató eszközt mindenütt vékony kötéllel vagy zsineggel akasztották a járomfej végére, hogy a járomszeg derekán a kellő magasságban tudják rögzíteni. Volt a szúróalkalmasságok mellett a parasztgazdáknak más ellenszere is a járomszegre húzó ökrök rossz szokásának megváltoztatására. Az Alföldről széles körből ismerjük azt az eljárást, hogy a munkát kerülő ökör fejét kötéllel az ellenkező oldal bélfájához rövidre kötötték, ami megakadályozta a

85. *Kiss Lajos* 1937. 319.; *Varga Gyula* 1953. 27.; *Bodó Sándor* 1966. 550—551.; *Dorogi Márton* 1969. 102.; *Bencsik János* 1971. 143.
86. *Bátky Zsigmond* 1906. 90—91.; *Györffy István* é. n. 118., 142.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 468.; *Madarassy László* 1932. 24—25.; *Kiss Lajos* 1937. 318—319.; *Varga Gyula* 1953. 27.; 1961. 549—551.; 1971. 415—416.; *Bodó Sándor* 1966. 550—551.; *Dorogi Márton* 1969. 102.; *Bencsik János* 1971. 143—144.; Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma adatai.

járomból való kifelé húzását. A Kiskunságban olyan gyakorlat is élt, hogy a kifelé húzó tinó külső szarva hegyére egy köteg szalmacsóvát kötöttek.[87]

Erőkiegyenlítés a fogatban

A fogatbeli párokat mindig nagy gondossággal válogatták ki a parasztgazdák, s ugyanezt tették — nyilván nagyobb választékból párolva — az uradalmi béresek. Mégis előfordult, hogy a két igavonó között erőben vagy gyorsaságban különbség mutatkozott. Az erő kiegyenlítésére több eljárás élt egymás mellett a magyar parasztság körében. Az egyik megoldás az volt, hogy az erősebb tinó vagy ökör oldalán rövidebb rúdszárnyat hagytak, vagyis az iga középső lyukától az erősebb felé fúrtak egy másik lyukat, s a rudat vagy tézslát abba szögezték. A Hajdúság és a Nagykunság területén az ilyen igát *kettes lyukú* vagy *váltott jármo*nak nevezték. Az uradalmak is tartottak gazdaságukban néhány váltott jármot, ahol a középen lévő mellett jobbra és balra is fúrtak egy lyukat, s a fogatbeli ökrök erőviszonyai szerint használták. A megszokott középső lyuk mellettit a Kiskunságban *hazuglik*nak, *hamislik*nak, a Hajdúságban *hazuglyuk*nak vagy *ravaszlyuk*nak nevezték.[88]

A nem egyenlő erejű párok tehervonásai egyenetlenségét úgy is szabályozták, hogy az erősebb jószág oldalán lekötötték a jármot. A *tézsla-* vagy *rúdkarikától segítőlánc*ot vezettek a megfelelő oldal bélfájához, amelyet a járomfejjel együtt keresztbe átölelt a lánc, s azután visszacsatolták. A Nagykunságban a járomfejbe *saskörmöt* (horgas kampót) csavartak, s azt rögzítették a rúdhoz vagy tézslához. Így elérte a parasztgazda, hogy az erősebb vonóállat nem tudta *rászegni* a gyengébbre az igát, hanem olykor teljesen egyedül húzta a szekeret, a szánt vagy az ekét. Hasonló tehervontatási gondot igyekeztek a Hajdúságban és a Berettyó vidékén is megszüntetni azáltal, hogy az erősebb ökör fejkötelét, láncát kurtára kötötték, hogy járás

87. *Tálasi István* 1935. 35.; 1936. 201.; *K. Kovács Péter* 1951. 386.; *Bodó Sándor* 1966. 551.
88. *Tálasi István* 1935. 35.; 1936. 201.; *K. Kovács Péter* 1951. 386.; *Bodó Sándor* 1966. 546.; 1979. 6.; *Ikvai Nándor* 1977. 207.

közben feje ingatásával ne segítse erőkifejtését. A gyengébbik kötelét ugyanakkor lazán a bélfára tekerve hosszúra hagyták, hogy kifelé húzódva saját oldalán az erő karját meghosszabbíthassa, s feje szabad mozgatásával tehervonását megkönnyíthesse. Idővel aztán a pár egymáshoz szokott, s nem volt szükség sem a hazuglyuk, sem a segítőlánc alkalmazására, hogy egymás erejével és gyorsaságával megbírjanak.[89]

Az iga készítése

A földművelés fejlődése és térfoglalása következtében fokozatosan szaporodtak a kovács és a bognár (kerékgyártó) iparosok, akik készítményeikkel — a paraszti termelés legfontosabb munkaeszközeivel — ellátták az ország népét. Az iga készítői régtől fogva a fafaragás specialistái voltak. Minden településnek megvoltak a maga ügyes gazdái, akik a paraszti termelő munka mellett mezőgazdasági szerszámok készítésével és javításával is foglalkoztak. Ezek a *szászmester*ek, *ezermester*ek, *barkácsolók*[90] foglalkoztak leginkább az igák faragásával, bár az ügyesebb vagy szegényebb parasztgazdák házi munkaként maguk is elkészítették az egész igát, illetve egyes alkatrészeit. Az uradalmakban a *faragó béres* volt a fafaragás szakembere, a gazdasági eszközök; a kaszanyelek, villák, gereblyék, jármok stb. mestere.[91]

A nagyobb erdős területeken (a Bakonyban, a Börzsönyben, a Bükkben és a Székelyföldön) számos falu népe foglalkozott háziipari tevékenység keretében gazdasági eszközök termelésével. Híres eszközkészítő központ volt a XX. század elején a Bakonyban Bakonybél, Dudar, Szentgál, Pénzeskút és Herend, Baranyában Csánta, Szászvár és Hosszúhetény, a Börzsönyben Diósjenő, Abaújban Gönc és Telkibánya, Borsodban Cserépfalu és Borsodnádasd, Beregben Dercen, Nagyberek, Dobrony, Márok és Tarpa, Biharban Árpád és Tenke, Arad

89. *K. Kovács Péter* 1951. 386.; *Varga Gyula* 1971. 415.; *Dorogi Márton* 1969. 95.; *Bodó Sándor* 1972—74. 64—65.
90. Vö.: pl. *Bodó Sándor* 1966. 540.
91. *Vajkai Aurél* 1959a 26—27.; *Demeter Zsófia—Lukács László* 1980. 15—22.

megyében Csermő, Kolozs megyében Mákó, a Székelyföldön Telekfalva, Alsó- és Felsőfalva, Lövéte, Pálfalva és Siklód. Nagy mennyiségű faeszközt készítettek a Liptó, Nyitra, Trencsén, Nógrád, Hont vármegyei szlovákok, a Bereg, Ung, Máramaros vármegyei ukránok és a Hunyad, Krassó-Szörény, Szilágy, Kolozs, Bihar vármegyei románok is.[92] A háziiparos falvak a villa, a gereblye és számos más mezőgazdasági szerszám mellett jármot is készítettek. Igazolja ezt pl. egy olyan adat, amely szerint a Cserhát vidékén fekvő Fülekpüspökön Molnár Imrének 1796-ban száz darab eladásra szánt járma égett meg. Kifejezőbben mutatják azonban a háziiparos fafaragó falvak tevékenységét a bakonybéli termelésnek azok az adatai, amely szerint az első világháborút követő években átlagosan 5 ezer járomfejet készítettek évente, 40—50 ezer favilla, 15 ezer gereblye és egyebek mellett.[93]

A legjobb és legszebb jármot persze a kerékgyártók (bognárok) készítették, akik már az Árpád-kortól differenciálódó fafeldolgozó városi mesterségek közé tartoztak. A XVI. századtól sokasodó adatok mutatják a mesterség fontosságát, ezt egyebek mellett az a tény is jelzi, hogy az országban a XV. század közepétől — különösen a Felvidéken, Vas, Tolna, Moson, Sopron és Bihar vármegyékben, valamint Erdélyben[94] — a bognármestereknek közel százötven céhszervezete alakult. Az árlimitációk pedig sok esetben az igára vonatkozó adatot is tartalmaznak, mint pl. Sopron vármegyéé, ahol 1703-ban a bognárok limitációja szerint „Egy járomtul 25" denárt kérhetett a mester, ugyanakkor pl. a szíjgyártók terméke „Egy pár bőres hám magyar Taskaval edgyütt" 90 dénárba került.[95]

A vásárok és a vándorkereskedelem révén egy-egy mezőgazdasági faeszközkészítő centrum nagy területeket látott el szerszámokkal, így járommal is. Az Alföld középső részét a Mátra- és a Bükk-vidék, a keleti és déli területeit Erdély (különösen Dél-Bihar falvai), a Dunántúl jelentős tájegységeit elsősorban a Bakony és a Mecsek fafaragó falvaiból látták el jár-

92. MNL II. 1979. 47.
93. *Zólyomi József* é. n. 18.; *Vajkai Aurél* 1959a 30.; *Hegyi Imre* 1978. 91.
94. A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I. 1975. 281., 296.
95. *Domonkos Ottó* 1980. 37—38.

mokkal. (A sárköziek a „högyközi" német „járomcsináló mesterektől" vásároltak vonóeszközt.)[96]

A szerszámkészítő központok egyikében, a bükki Répáshután a következőképpen mondta el 1980-ban *Horvát Lajos* a járomkészítés menetét: „Kiválasztottunk az erdészettől két köbméter juharfát. Kitermeltem, hoztam haza. Elfűrészeltem 155 cm-re. Elhasítottam, de most már fűrészelem a szalagfűrészszel. Olyan fát kerestünk, ami négyfelé hasad, a járomfej negyedcikkbül a legjobb. A kétfelé hasított fábul nem lesz jó járomfej, mert középen benne van a vőgye, könnyen elpattanhat. Fejszével kinagyoltuk. A kapocskával szedtük ki a nyaka részét. Aztán kezdődött a fúrás, vésés. Vonószék nem volt (lyukasfa segítségével dolgozott), most van a gyalupad, abba fogom be. Díszítés csak a járomfej elejére, a nyakrészre készült, a cifrázóval ütöttem bele. Ha ráértem, a béldeszkára is csináltam recéket a kétnyelű késsel. A járomfej közepére előre írtam a nevét, akinek csináltam, meg az évszámot... Ha nem kérték a nevet, a magamét írtam bele." A járom egyes részeihez más-más fa alkalmas. A járomfej juharból, a két béldeszka kőrisfából, az aljdeszka bükkfából, a két járomszög somfából készült.[97] Az ugyancsak bükki Felsőtárkány egyik fafaragó dinasztiájának tagja *Farkas Ács Lajos* 1950-ben a következőket tartotta fontosnak a járomkészítéshez: „Járom tulajdonképpen a felső rész. Van szára vagy köze, dereka, nyaka, orra. 10×17 cm a kifaragott fa vastagsága. A kész járom orra 20 cm, nyakazata 25,5 cm, derékban 65 cm. A vastagsága a fától függ, meg hogy tinónak, tehénnek kell-e... Az aldeszka 5/4 collos deszka, 8 cm széles, a járommal egyenlő hosszú. A bélfa collos, 7 cm széles deszka, 70 cm hosszú. A végit kifaragom, de ha adnak hozzá a parasztok hajlott fát, akkor úgy hagyom. Fent 3 kis foga van, alul bunkója. A járomszög lehet fa vagy vas. Ha somfát talál a gazda, maga teszi bele... Ihar, jávor kell a járomhoz, kellett 3—4 nap is keresni az erdőn. Egyenesnek kell lenni, 28—30 cm vastagnak. A rönkből választják ki most már, nem a tövéről (mint régen), azért nehezebb jót találni. 10—12 járom jön ki

96. *Györffy István* 1915. 107—108.; *Lajos Árpád* 1963. 106.; Szolnok megye néprajzi atlasza, 1975. 184.; *Bodó Sándor* 1966. 541.; *Tálasi István* 1942a 167.; *Hegyi Imre* 1978. 83—86. 91.; *Malonyay Dezső* IV. 1912. 13.; *Vajkai Aurél* 1959. 273—274.; *Andrásfalvy Bertalan* 1975. 370.

97. Petercsák Tivadar é. n. (Répáshuta) 10—11.

egy köbméterből. A fát egy évig kell még szárítani. Nyersen nem jó, mert megrepedezik. Az udvaron szétrakjuk és már itt elromlik, ami rossz, szétpattan, a kérge lepattan. A kőris és a szilfa nem olyan jó, mert ha megázik feltáskásodik, a szálka meg belemegy... az állat nyakába. Ha a fa erős, másfél nap kell neki, míg elkészül egy járom. Hajnaltól estig, lámpánál is csinálom. Télen-nyáron egyformán készül, egyformán veszik, de állandóan nem csinálom, két-három elég, ha van itthon egyszerre.

Mikor egy év után kiszáradt a fa, akkor kezdem faragni. Az udvaron fekvő rönköt a fődön faragjuk ki nagyjából. Három kilós plankács kell hozzá. Horvátországból hozattuk ezt előbb, később Egerben voltak vásárusok, azoktól vettük. A nagyjából kifaragott fát meg kell mérni, csapózsinór kell hozzá, hogy egyenesbe álljon. Pontosan le kell mérni az egyes részek hosszát előbb collstokkal és ácsplajbásszal, a zsinór azután az egyenes vonalat jelzi meg. Ezután le kell vágni megfelelő hosszúságúra keresztfűrésszel a bakon. A nyakkiszedés a legfontosabb munka. Előbb a földön faragják, aztán a tőkére teszik. Ehhez háromféle baltát, kis faragó baltát vagy derékhúzót, tömpe faragót vagy nyakszedőt és kapocskát használnak. A nyakazatot alul és felül ezzel mélyítik, illetve domborítják. Az így kifaragott járomformát vonószéken kétnyelű késsel kicsit elegyengetik. Az orrát, amit láncakasztónak használnak, gömbölyű vésővel szedik ki.

Innentől kezdve a műhelyben folyik a munka. Tőkére fektetik a jármot, amiben szög van támasztónak. A járomszög számára való lyukat colos cigányfúróval fúrják, a bélfa számára való lyukat a fúrás után szögletesre fülesvésővel faragják, a vésőt bankóval ütik. A derék és a nyak pontos megfaragása ezután történik a vonófában. Ez a kerékgyártókéhoz hasonló oszlop, lent a padlóban, fent a gerendában erősítve, két lyukkal a közepén. A járom egyik végét a lábához, a másikat az oszlop lyukjába támasztja a mester, szilárdításra szolgál egy félhenger alakú, hosszú szöggel ellátott fadarab, amit a járom fölé, a lyuk szabadon maradt részébe dugnak. A faragásra kétnyelű kés szolgál. A jármot ki is kell egyensúlyozni, átfektetve az oszlop lyukján. Ugyanakkor az egyenességet is megvizsgálja a mester.

Legutoljára a pucolás következik, ami szintén a vonófába támasztva történik, pucolókéssel (ez kaszából készült). Utána

smirglivel és üvegdarabbal kell kifényesíteni a fát. A cifrázás kézben, ölben vagy gyalupadon történik (háromféle cifrázó van). Ha nyersen viszik el a jármot, használat előtt nyers olajjal, vagy nem ehető zsiradékkal kétszer-háromszor bekeni a gazda. Én nem kenem be, mert akkor nem látszik, hogy hibás-e. Ha hiba van rajta, megmondom és olcsóbban adom. Én a hibát igyekszem kivenni, de van úgy, hogy nem lehet.

Nincs minőségkülönbség a jármok között, csak én megmondom a gazdának, hogy melyik milyen talajhoz, milyen állathoz való. Könnyebb talajra gyengébb, nehézre erős kell. A fa kisvége (felső vége) mindig gyengébb, a nagyvégi erősebb, ezt Szalóknak, Tárkánynak hagyom, ahol az erdei fuvar nehezebb és erősebb járom kell. Ha valami van a jármon, a jószág megérzi, akkor visszahozzák, hogy javítsam ki, mégha babszem nagyságú is. Van úgy, hogy elhozzák a fát, amiből csináljam. Én is nevelek az udvaron kőrist meg szilt. Eljöttek sokszor érte még Rimaszombatbul is. Szabolcsból, Hevesből, Gömörből vásároltak."[98]

A Hajdúságban minden fának a *tüvét* használták fel járomkészítésre. A fának ez a része nehezen hasad, s itt görcs is ritkán található. A kerékgyártó, vagy a barkácsoló a fából először faragóval (baltával), majd szekercével kinagyolta a járomfejet, kimérte, kirajzolta a pontos formát, aztán gyaluval és kétnyelű késsel *(vonóval) puculta* nagyjából végleges formájúvá. A bélfa helyét vésővel, a járomszegek kerek nyílását fúróval munkálták meg. Hogy a jószág nyakát ki ne kezdje, üvegcseréppel tükörsimaságúvá csiszolták. A parasztgazdák a jármot egyszerűbb, a portán is megtalálható szerszámokkal készítették el. Baltával durván megvékonyították a járomnak kiszemelt hasábot, majd ezután *bicskával* vagy éles késsel *simogatták,* formálták ki a járomfejet. A bélfa és a járomszeg lyukát kivésték, ill. kifúrták, majd üvegcseréppel simára csiszolták. A bélfát és az alfát gyaluval és kétnyelű késsel, vagy baltával és késsel, vésővel és fúróval készítették el. Hogy a jármot letámasztva a járomfej le ne csússzon, a bélfa nyakszeg felé eső oldalán egy kiugró párkányt *(vállat)* hagytak, amelynek a szélessége tulajdonképpen megmarad végig a járomfej és az alfa között. Felül a bélfaszeg, alul egy vastagra hagyott *bunkó* védte a jármot a szétesőstől. A fa járomszeget — ha a kerékgyártó készítette — esz-

98. *Igaz Mária* 1950. 3—9.

tergálták, a végén egy gömböt hagytak, hogy a járomfejen lévő lyukon át ne csússzon. Kerékgyártóval csak a módosabb gazdák csináltattak járomszeget, egyszerre tízet, húszat is. A kisparasztok a fa járomszeget maguk csinálták. Vastag fából fűrészelték ki unalmukban télen, többet is, hogy az egész következő évre elég legyen. A télen erdei munkát végző, vagy nyáron a mezőn dolgozó parasztember, ha meglátott egy jó járomszegnek való ágat, vagy fiatal hajtást, levágta, hazavitte, esténként kifaragta. A fiatal hajtás tövét *kumpós*ra hagyták, kinn a mezőn kis szalmával tüzet gerjesztettek, az ágat bedugták a parázsba, *megfűtötték*, majd a földhöz verték, hogy a haja leessen. Alatta a fa „veres" maradt. Az ilyen járomszeg pontosan beleillett a járom lyukába, onnan a *kumpó* miatt nem csúszhatott le. Kőrisfa-, *fonos fücfa*ágat úgy vágtak járomszegnek, hogy a vége kétágú maradjon. A vessző héját lehúzták, így pontosan beleillett a járomfej és az alfa lyukába, tetején a szétálló ág pedig a veszszőt fenntartotta. A Hajdúságban tehát a fa járomszegnek két variánsát (gömbös, *kumpós* végűt és elágazót) ismerték és használták. A kerékgyártó, az ezermester és a gazda is bekente a kész jármot *sajtalan* (sótlan) zsírral, napraforgóolajjal, vagy sózatlan disznóhájjal. Gyakran a *hidlás*ba tették, hogy a járom tolója megpuhuljon, ne törje a marha nyakát, „hogy meg ne repeggyík", később a vizet magába ne szívja és a színe barnáspirosas legyen.[99]

A járomkészítés technikai műveletei országszerte kevés eltérést mutatnak. A Bakonyban legtöbbször *iharfá*ból faragtak jármot, a *főső fát* kicifrázták, s a tűznél kicsit megfüstölték. Az *igaszeg*et a gazda tette bele somfából vagy vasból. Nyugat-Dunántúlon diófából, körtefából, bükkfából, galagonyafából, ritkábban égerből vagy nyárból, Zalában szívós fákból, így *kokasfá*ból (juharból), bükkből, *lúdlábfá*ból, szilfából készítettek igát.[100]

A Hajdúság falvaiban a járomfejet leggyakrabban diófából készítették, mert igaz ugyan, hogy ezek a jármok kissé nehezek voltak, de jó erősek, ritkán repedtek meg, s a vésett, fúrt lyukak lassan koptak meg. Jónak tartották a kőrisfa, szilfa és az eperfa jármokat is, ritkán készült vadkörte-, körte-, fűz-, nyár-,

99. *Bodó Sándor* 1968. 543—544.
100. *Seemayer Vilmos* 1934. 89.; *Vajkai Aurél* 1959. 90., 274.; *Timaffy László* 1969. 195—198.

gyertyán-, meggy-, cseresznye-, szilva-, sőt az utóbbi időben akácfából is. Ezek a fák *szíjas*ok (sűrű, jól tapadó szálúak), könnyen faraghatók, nehezen törnek és időállóak. Az akácot csak nagy szükség esetén használták fel járomnak, mert ez a fa nehéz, ugyanakkor könnyen hasad, törik és nagyon *melegíti* az állat nyakát. Az Alföldön a dél-bihari igák könnyűségükről voltak híresek, szinte kizárólag fűzfából állították elő. A Kiskunságban a városi kerékgyártómesterek készítették a járomfejet kőrisből, fűzből, nyárból, de megfelelt *disznófűzfá*ból (ecetfából) is. A legfontosabb alkatrészt a gazdák vásáron vették meg, majd többnyire akácból maguk faragták meg a bélfákat és az alfát. Cegléden 1820-ban a városi tanács kénytelen a járomkészítéssel kapcsolatos határozatot hozni: „Számtalan panaszok adván elöl magukat az eránt, hogy a' Szöllő Hegyről a' leg szebb gyümölcs termő fákat és oltványokat ki vagdalván el lopják. Minthogy pedig a' gyakori tapasztalásokból tudatik az, hogy az *illyen tetemes károkat végben vitelére 's tételére, egyedül a' jurga Járom bélfák és czifra Tézsla fejeknek a' Jármokra léendő alkalmaztatása annyival is inkább el tiltasson mivel úgy is azoknak faragásával a' Béres tsak az időt vesztegeti, a' mikor hasznosabb dolgot tehetne, de különben is az ollyan szükségtelen nagyságú és nehézségű czifraságokkal a' szegény ártatlan igás Jószág nagyon terheltetik . . .*"[101]

A Tiszazugban a nyári és az őszi vásárokat Erdélyből és a „Felvidékről" hozott faeszközökkel látták el. Az *olá járom* és a *tót járom* erőssége miatt keresettebb volt a helyben készült akác vagy gyümölcsfa jármokkal szemben. A vásárban az árus *cigér*nek összeállított két-három igát, s a gazdák halomba rakott alkatrészekből válogathatták ki és szerelhették össze a nekik leginkább tetszőt. A messziről hozott vonóeszközökből az uradalmak fogatai számára is gyakran vásároltak. A Hór völgyéből az Alföldre szállított „gazdasági tárgyak közt határozottan a juhar-jávorból készült cifra jármok voltak a legkülönbek". *Lajos Árpád* egyik cserépfalusi adatközlője a következő szavakkal jellemezte a felhasznált fákat: „Letjobb a *juharjábor!* Könnyű is, kemény is. Jaó szívós fa. Szeép sima. Nem *goncsos*. Nincs rajta *gincs-göncs*. Ha meg jaól kiszárad, oljan akar a

101. Pest megyei Levéltár, Nagykőrösi Osztály. Cegléd város Tanácsa jegyzőkönyvei, 1820. március 24. Az adatért *Novák László*nak tartozom köszönettel.

csont. Akar a gyöngyház. Hát meég a szálai! Szeép fodrosak, habosak! Letmértékben ezt a fát használtuk. A bikkfa is jaól cifrázható. Csak az a baja, hogy nehez. Járomnak nem jaó. Nagyon töri a jaószág nyakát. A körtvefa kitűnő. Csak keves van belőüle. A szilfa, az mán *szálkás,* ha faragjuk meg csiszoljuk, sokat kell *vizelni* (vizezni). A diófa igen csinos, barna, csak van baja elég. Könnyen törik, meg sok a *parazsa.* Igen, a haja alatt mingyár olljan ritkás, olljan *parazsas,* könnyen *lesomzik* róla a cifrázás, vagyis könnyen leperdül róla a virág. A kőürisfa könnyű, tömör, szívesen dolgozzuk fel. A hársfa meg a nyárfa után a letkönnyebb. A hársfa viszont könnyen kopik és törik is. A *gyurtyánfát* (gyertyánfa) nem nagyon szeressük. Nehéz faragni, meégmeg könnyen reped. A tőügyfa nem jaó. Reped. Inkabb oszlopnak vagy esztergájnak való. Egyszóval no! A juharjábort egy se múlja felül."[102]

A hajdúnánási és egyeki gazdák *bikfajáromként* is emlegették a Bükk irányából hozott vonóeszközöket. Járomszegnek erős, hajlékony kökénygallyakat, galagonyát, kőrist, tölgyágat vagy *halyag mogyorót* használtak. Szabolcsban a XIX. században dió-, juhar-, eper-, vadkörte-, alma-, cseresznye-, szilva-, jávor- és hársfából készítették az igát, olyan nemes fákból, amelyek sűrű szálúak, tartósak, kidolgozva szépek. Újabban viszont bükk-, akác- és veres fűzfából faragták. A kerékgyártók a juharfát tartották a legjobbnak, merthogy szép fehér színű, a nép viszont általában a diófát, mert az helyben megterem, erős, simára lehet faragni, s így nem töri fel a jószág nyakát és szép barna színű. Az alkalmas fát a gazdák 10—15 évig is eltartogatták, hogy jól kiszáradjon, s csak aztán készíttettek belőle a kerékgyártóval jármot. Mivel a szép nemes fákat nem lehetett pénzért kapni, a kerékgyártó felében csinálta meg, ha a megrendelő adta a fát. A tordaiak, az aranyosszékiek szerint az igához *lágy* fa szükséges (juhar- vagy nyárfa), mert ez nem töri fel a marha nyakát. A székelyföldiek ugyanilyen okok miatt könnyű fából (nyár, nyír, juhar) szerették ökreik igáját. A csikiek a járomfejet juhar-, körte- vagy szilfából, ritkábban nyírfából faragták, mert ezeket simára lehet faragni, mint az üveg,

102. *Lajos Árpád* 1963. 108., 131.

s nem rontja fel a marha nyakát. A járompálcát ugyanakkor *cserefából* vagy mogyoróból készítették.[103]

A mezőgazdasági eszközök készítői tájanként ugyanazokból a faanyagokból és ugyanazon eszközökkel készítették az iga hosszabb és egyes változatait is. A kumetet a nyugati országrész néhány városában (Moson, Magyaróvár, Sopron, Szombathely, Kőszeg) kumetkészítők csinálták. *Timaffy László* leírása szerint csak megrendelésre és mindig méret után dolgoztak. Legelőbb a *kumetbőrt* szabták ki. „Vixos tehénbőrből" vagy vászonnal jól alábélelt disznóbőrből két formát vágtak ki s a varrószéken ezeket összevarták. A két bőr zsákszerűvé vált, amelyet erősszálú rozs zsupszalmával tömtek ki. A tömés után *rámára* verték, hogy a kívánt kumet-formát felvegye az eszköz. Ezután szárították, hogy a nedvesen betömött zsupszalma meg ne rohadjon. A formát még egyszer felverték a rámára, majd varrószéken ezeket összevarrták. A két bőr zsákszerűvé vált, szíjjal átöltötték, hogy a tömés el ne mozduljon benne. Az így elkészült kumetbőrt szíjjal kötötték rá a *kummetfára*, amit közben bognárokkal faragtattak meg szil- vagy kőrisfából. A görbeségét gőzöléssel adták meg neki, de voltak bognárok, akik külön neveltek kumetfát. A szil- vagy kőriscsemetét karók között meghajlították a kívánt görbületre, s a megfelelő méretre megnőve kivágták, megszárították, felhasználták. A kumetbőr felkötése után a kumetfa aljára csavarozták a *kumetlakat*ot, majd rászerelték a *csúcs*ot vagy *kumetspitz*et. Az eszközt réz gombokkal, veretekkel díszítették, szerelvényekkel látták el, majd végül a disznószőrrel tömött *vánkos*t vagy *párnát* készítették el és rögzítették a vonószerszámon.[104]

Az igákhoz felhasznált fafajták összességükben rámutatnak arra, hogy az egyes területek népe, lakóhelye saját fáit (pl. az Alföld a gyümölcsfáit) igyekezett alkalmazni a vonóeszközök készítésére. A jármot faragó háziiparos központok és a bognárok pedig figyelembe vették az általuk ellátott terület sajátos igényeit, a szántóföldek és utak minőségét, a fogatokkal telje-

103. *Bodó Sándor* 1966. 542.; 1977. 15—16.; 1979. 6—7.; *Bencsik János* 1971. 142.; *Kiss Lajos* 1937. 313—314.; *Jankó János* 1893. 137.; *Bátky Zsigmond* 1906. 54.; *Gönyey Sándor* 1942. 274.
104. *Timaffy László* 1967. 182—185.

sített munkák jellegét, az eszköz erőteljes vagy szolidabb igénybevételét.

Az igák árát mind a Dunántúlon, mind az Alföldön terményért igyekeztek a készítők cserélni. A dél-bihariak a járomfejért egy *erdelyi vika* (32 liter) búzát vagy annak az árát kérték el. A bükki fafaragók egy jármot 30—40 kg búzáért (ill. annak áráért) adták, de kukoricát is elfogadtak fizetség gyanánt. Láttuk a járom készítése kapcsán, hogy a faragó munkát faanyaggal válthatta meg a parasztgazda. Ismerünk példákat arra is — a Hajdúságból vagy a gömöri Szilicéről —, hogy a gazda a mesterembernek egy napi fogatos munkával (pl. fahordással vagy szántással) fizetett a járomért. Adtak fizetségként állatot, pl. 5—6 hónapos süldőt is. Ha pénzzel fizettek, akkor az első világháború előtti években 7—8 korona volt az ár, a két világháború közötti gazdasági stabilizáció idején 8—9 pengő. A második világháború utáni években a megfaragott járomért 100 forint járt, az 1950-es évek közepe óta pedig a legritkább esetben készítenek jármot.[105]

Az iga díszítése

A paraszti gazdaságok sokféle szerszámára, használati eszközére került faragott vagy festett díszítés. Ezek között vannak olyanok, amelyeknek díszítése csak egy körülhatárolható földrajzi területre szorítkozik, s vannak olyanok is, amelyeknek díszes példányai valamennyi nagy tájról ismeretesek. Ez utóbbiak közé tartozik az iga is, amelynek díszítése technikailag széles skálán mozog.

A díszítés, a szép forma olyan többlet, amely a tárgyat értékesebbé teszi. „Ha van mód válogatni — mondja Hofer Tamás és Fél Edit —, s dísztelennel szemben általában a díszeset, s pusztán célszerűvel szemben azt választják, ami ezen felül szép is. Van azonban egy olyan pont, amelytől kezdve a formálással kapcsolatos esztétikai igény, így a díszítés és a használ-

105. Saját gyűjtésem. Vö. még: *Lajos Árpád* 1963. 107.; *Bodó Sándor* 1966. 544.; *Petercsák Tivadar* 1982. 391.

hatóság mintegy szembefordul egymással... A díszítés és a praktikus használat ellentéte megmutatkozik abban is, hogy a tárgyak legtöbbjénél a díszítettség nem a használat közben érvényesül, hanem akkor, amikor a használatból kiemelve, mintegy ki vannak állítva."[106]

A parasztság tárgyi világának ez a gyakran megfigyelhető kettőződése mindenesetre nem mutatkozott meg a fogatolás egyik legfontosabb eszköze esetében. Ahogyan a gazda büszkeségének tartotta igavonó ökreit, úgy a munka alkalmával rájuk adott járom is az igényességet, a vagyoni állapotot tükrözte. Figyelmet keltően nyilatkozott a járomfaragó mester is a munkáiról. A felsőtárkányi Farkas Ács Lajos úgy vélekedett, hogy „a díszítés a jármon védjegy, arról ismerni meg, hogy én csináltam. Sok ember megnézi az én munkámat".[107]

Az egész ország területéről ismerjük az igák díszítésének gyakorlatát. Szokásos volt a XX. század első feléig a vonóeszközök festéssel és véséssel egyaránt ellátott ékesítése Erdély — különösen Kalotaszeg —, Békés, Szabolcs területéről, valamint a Bakony és a Kisalföld vidékéről. Hazánk többi tájáról az ékrovással és véséssel létrehozott geometrikus díszítés, valamint a növényi ornamentika maradt ránk — más szerszámokhoz és használati tárgyakhoz hasonlóan — az igákon is.

Az igakészítő mesterek a kialakult ízlés vagy a megrendelő gazdaember óhaja szerint díszítették az eszközt. Az elképzelést ceruzával rajzolták a fára, majd Szabolcsban és a Hajdúságban *betűvágó*val és kalapáccsal, késsel, bicskával végezték el a szépmíves munkát. Szabolcsban kovács készítette *ütővas*akkal is kiverték a járomgallért, amelyre az ütővasakkal félhold, kör, fogaskerék, lóhere, csillag alak került. A *járomgallér* két végét abban az esetben készítették kunkorgósra, ha azt külön megfizette a megrendelő. Ide pl. gyakran került *kutyafej* alakja. A borsodi Hór völgyén is többféle szerszámot alkalmaztak a cifrázásra. Legrégibb cifrázó eszközük a bicska és a *motoszkakés* volt. Az utóbbi egy elhasznált penge volt rövid nyélbe illesztve. A fa felületének apró díszítő szurkálására hegyes köveket is használtak. Az utóbbi évtizedben kovácsolt vésők, a *vonalvágó*, a mélyelő, *feelholdvéső* (félholdvéső), *lökdöső, levélvágó, szögecselő, csillagozó* voltak a díszítés szerszámai. A vésés toló,

106. MNL II. 1979. 8—12.; *Hofer Tamás—Fél Edit* 1975. 11—12.
107. *Igaz Mária* 1950. 9.

lökdöső mozdulatokkal történt. Ha azonban nagyobb ellenállásba ütköztek, *vaizsgatni* kellett. A vaizsgatás a véső markolata végének ütögetése, hogy jobban szaladjon a véső a fában. Az ütögetés eszköze a *bakolófa* volt, amely a somfa gumós gyökeréből és egy rövid szár-darabból állt.[108] A Rábaközből és Győr vidékéről a járom díszített bélfáinak faragásairól írja *Pálos Ede:* „... a tarka béfára büszke az a béres, aki a nyári estéken nyugodt perceiben, az istálló ajtajában ülve metéli bicskájával a béfát. Az ornamentika szabályai primitív, de helyes műérzékből fakadnak, mint a verselés szabályai a népdalköltő száján. Nincsenek előtte a falusi templomok barokk díszei, ... csakis a bérestársának igabéfája, melynél ő különbet akar metélni. ... Egy béfa élete legfeljebb 10—15 esztendeig tart, miközben még egy darabig használatlanul hever a béreslakás zugaiban, mert repedt vagy csonka az ökör szarvának ütődésétől. Körte, nyírfa, vörös fűzfából faragják, amely művészkedésnél az egyedüli eszköz a vörösnyelű bicska. ... A béfa díszei róva és vésve vannak és csak ritka esetben nélkülözi a tarka színeket. A szükséges olajfestéket régtől fogva a győri »Aranyhajónál« szerzi be a béres, hová nagyvásárkor ő is betér a városba."[109]

Az igák legállandóbb, s egyben leginkább szembetűnő alkatrészeit díszítették a faragó mesterek. Az ország egész területén cifrázták a járomfejet és a két bélfát. Békésben és a Rábaközben különös hangsúlyt kapott a bélfák díszítése, Erdélyben — leginkább Kalotaszegen — pedig kiemelkedő színvonalú volt az egész eszköz díszítése.

A széles körben használatos rovott, vésett díszítésnek három eltérő típusát különböztethetjük meg. A legegyszerűbb — s nyilván a legrégibb — cifrákat a vésőnyom-sorok, a hornyolások, bevésett vonalak, fűrészfogsorok, ék alakú bemetszések alkották (41—43. kép). A díszítménykincs legrégibb mintáihoz bizonyosan régi terminusok kapcsolódtak. Szabolcsban *csik*nak mondták a legegyszerűbb vonalakat, s a bevésett hullámvonal neve *ökörhugy* volt. A népi fafaragás igen gyakran élt a geometrikus díszítmények alkalmazásával. A rozettákkal, kör- és pontsorokkal, csillagokkal, a geometrikus alakzatok széles köre jelent meg a vonóeszköz felső fáján. Jellegzetessége volt e tí-

108. *Kiss Lajos* 1937. 314—315.; *Lajos Árpád* 1963. 112—113.
109. *Pálos Ede* 1911. 164—166.

pusnak az, hogy díszítések leginkább a járomfő toló részét borították be, s alig fordult elő cifra a két bélfa közötti szakaszon. Ugyancsak széles körben ismert volt az igák növényi ornamentikával való ékesítése. A növények-virágok igen különböző és hajlékony változatai a geometrikus díszektől eltérően teljesebben betöltik a díszíthető felületet. A vékony vonalat hagyó betűvágóval kígyózó levélmintákat, *oltott rózsás, cserjeágas, tulipános, rozmaringos, nefelejcses, búzakalászos* díszeket metszettek a járomfejre és a bélfa felső felére. Az igákon ritkán figurális díszek is előfordultak. Szabolcsban pl. *bikafej, egér, csuka,* Borsodban *ökörfej* motívummal díszes jármokat ismerünk. A háromféle díszítménycsoport elemei persze igen sok esetben keveredtek egymással, az egyik típus a másik csoportba tartozó főmotívum keretét képezte stb. A bélfák a vésett, rovott díszítés mellett zömmel csak a kontúrok cifra faragásával tűntek ki. Kevés bélfa kapott olyan jellegű vésett díszt, mint amilyen motívum a járomfejet jellemezte.

A kettős igák jellegzetessége az eszköz teljes szimmetriája. A szimmetrikus megformálási igény pedig az alakot éppúgy érintette, mint a díszítő motívumkincsnek a középső tengelytől tükrözött szerkesztettsége. Ez az igény különösen olyan esetben nyilatkozott meg, ha eltörött az iga egyik alkatrésze. Ilyen esetben ugyanis az alkalmi, szükségmegoldást gyorsan igyekeztek kiváltani, s pótolni az eredetivel lehetőség szerint mindenben megegyező új alkatrésszel. Az egyes igák a páros igákkal szemben jóval ritkábban díszítették, de a szimmetriára törekvés itt is megnyilatkozott a motívumok szerkesztésében.

Szabolcsból *Kiss Lajos* sárgarézzel kivert és cinkkel kiöntött jármokat is emleget. Nyírbogáti és máriapócsi adatokra hivatkozva utalt arra, hogy az ezermester a járomfejet az előre megrajzolt minták helyén rézszegekkel verte ki, illetve 2 cm széles rézrudat hajtogatott mintásra és verte be a járomba, a kilátszó széleket pedig gömbölyűre csiszolta és kifényesítette. A folyékony cinkkel a járom kivésett díszítő motívumait öntötték ki. Zalából a járombélfák spanyolviasszal beöntött virágdíszeiről van tudomásunk.

Békésben, a Bakonyban és a Kisalföld vidékén a bélfák rendkívüli díszítéséről vannak adataink. Erről az igen dekoratív igáról azt állapította meg *Pálos Ede,* hogy Győr környékén „... a béfa rendes körülmények között nem nyúlik magasra

a járom fölé, de az uraságnak négyes ökörfogatán, az első igán illendőnek tartja a béres, akire a négy czimeres ökör bízva van, hogy díszes legyen a járom ezen alkatrésze. És mikor ezek a négyes fogatok hosszú sorjában végigvonulnak... a város utczáin, búzát szállítani a gabonakereskedő vagy a vasút raktárához, érdekes látványt nyújtanak... a termetes magyar ökrök tarka bélfájukkal".[110] A díszes bélfák persze nem voltak csupán az uradalmi fogatok kiváltságai. A parasztgazdák is használták szürke magyar ökreik befogására. Békéscsaba környékéről mindössze egyetlen vonóeszköz maradt meg ebből a formából: a járomfej igen gondosan faragott, szép ívű darab, de semmiféle díszítés nem volt rajta. A lapos deszkányi alfán szintén semmi jele sincsen cifrázásnak. A két bélfa viszont mesteri faragóra utal. Hossza mintegy 130 cm, majdnem vetekszik az egész iga hosszával, szélessége 10—13 cm között mozog. A járomfej feletti szakasza festéssel és gazdag faragással ékes. A dísz alulról egy csillagból és egy dupla levélből indul, egy tulipánnal, majd egy forgó rózsával folytatódik. A legexponáltabb szakaszon a közép felé forduló nyalka béres figuráját fogalmazta meg a készítő. Az alak felső testét sűrű gombokkal díszes mente borítja, az arcot erőteljes orr uralja, a szem és a száj vésett és festett kialakítása mellett. A hátraomló hosszú hajat egy tulipán-süveg koronázza. Az egész felső szakaszt vörös festéknyomok ékesítik, a mélyített díszek más színűek voltak (23—24. kép).

A Bakony vidékén hasonlóképpen a bélfákat faragták rendkívül díszesre. A járomfej felett mintegy 10 cm széles, mindig erősen kifelé hajló, többnyire festett bélfákat használtak. A felső szakasz hossza 45—52 cm közötti, az egész hossz 100—120 cmnyi. A díszes szakaszon áttört vagy vésett minták találhatók. Többször fordult elő szív-, kereszt-, V-alakú, L és X formájú, geometrikus jellegű dísz, s mellette a virágok stilizált megfogalmazásai. A bélfa-végeket majdnem mindig csipkésre fűrészelték. A díszes szakasz általában piros és zöld színekkel festett. Időnként előfordult a bélfák tükörbetéttel történt ékesítése is, mint pl. a suri, vagy a Bakonyhoz közeli bőnyrétalapi igapéldányon. Az utóbbi *tükrös járom* keményfából készült, a bélfa járomfej feletti szakasza erősen kifelé dől és ráhajlik a járomfejre. Ezen a cifrán faragott szakaszon a *főfa* felett mélyített

110. *Pálos Ede* 1911. 164.

és okkersárgára mázolt stilizált virág, fölötte vésett, fehér, piros, sárga és kék színekkel festett tulipán díszlik. Ezt egy, a tükör befogására szolgáló korong alakú kivágás követi, amelyet apró virágok és levelek szegélyeznek. A tükör fölött egy fölfelé és lefelé forduló, piros és zöld színekkel kialakított tulipánpár van, amelyeket a bélfa végén erősen csipkézett vég-dísz zár le. A járom két bélfája egyformán kék alapszínűre festett, mintáik teljesen megegyezőek. A darabot Pákozdi István készítette 1890 körül. A készítőtől később Mészáros Mihály vette meg és 1959-ig használta. *Cifra járom*nak, *tükrös járom*nak nevezték. A bélfáknak a tükörrel díszített oldala nézett előre, míg a hátulsó oldal kék alapszínre festett szerényebb virágdíszeit a szekéren ülők csodálhatták. Az eredeti, Pákozdi-féle bélfák magasabbak voltak, amit Mészáros Mihály hivalkodónak talált, s levágott belőlük 20—25 cm-nyit. (A jármot szántásnál és szekérben egyaránt használták, az uradalmakban hasonló cifra jármot tettek a négyökrös fogatok első párjára.)

Hasonló cifra bélfa-darabokat ismerünk Győr környékéről is. Az alapszíneik általában vörös, de fehér és okkersárga példányok is voltak. Díszítésük túlnyomórészt virágmintás: dominált a cserépből kinövő leveles szár és tulipán motívum, emellett rózsa, nefelejcs és szekfű is előfordult. Gyakori azonban, hogy ezek szívvel, nappal, magyar címerrel, madárral, olykor geometrikus díszekkel (körökkel és pontsorokkal, geometrikusan megfogalmazott rózsákkal) voltak kombinálva. A végeket cakkozott, vagy karélyos formában zárták le, s előfordult, hogy ugyancsak karélyos forma díszítette a bélfák domború élét is. A mélyített díszek színezésénél a készítők általában vöröset, zöldet, kéket, fehéret és sárgát használtak (28. kép). A bélfapárt mindig azonos minták ékesítették egy-egy oldalon, de az előre néző és a hátul látszó díszek minden esetben különböztek.

Erdélyből Kalotaszegről és Székelyudvarhely (Odorhei, Románia) környékéről vannak adataink színezett igák használatáról. Kalotaszegen általában egységes kék alapszínt adtak a díszes járomnak. A hímek jellegzetessége, hogy vörös vagy sárga vonallal, pontsorral, szaggatott vésőnyomsorokkal keretezték az általánosan használt növényi ornamenseket. Itt is meghatározó a piros, zöld, sárga és fehér színekkel festett tulipán motívum, amely igen gyakran virágcserépből hajt ki. Mel-

lette rózsa, nefelejcs, illetve madár és magyar címer motívumok fordultak még elő. Különleges darab a Néprajzi Múzeumnak az a példánya, amely *Malonyay Dezső* 1904-es gyűjtéséből származik. A járomfej középső részét egy felirat uralja, amely szerint „VINCZE JÁNOS CSINÁLTA DAMOSI LAKOS 1904 BE". A mély hornyolásokkal szegélyezett feliraton túl a járom toló részét két szembenéző galambpár, középütt a Kossuth-címer, a járomfej végeit pedig visszahajló galambfej díszíti. A bélfapár legalul tulipán, középen egy-egy cserépből kinövő virág ornamentikát hordoz, a járomfejre teljesen ráboruló részen pedig két forgórózsát, amelyek a címert és újra egy galambot fognak közre. A karélyosra megformált domború oldal végül egy tulipán motívumban fejeződik be. A kalotaszegi díszes jármokhoz gyakran csatlakozott olyan rúd, illetve tézslafej, amelynek motívumkincse megegyezett a vonóeszközével (20—21. kép). A Szolnok-Doboka vármegyei Szamosújvárról *Bátky Zsigmond* által közölt igát nem kékre, hanem feketére mázolták, s a fekete alapba metszették hornyolókéssel és faragóbicskával a tulipán díszeket.[111]

Udvarhely megye ékes jármai különböznek valamelyest a kalotaszegitől. A szép formájú járomfejen, a bélfa és járompálca felső, faragással gazdagon tagolt szakaszán alig találunk vésővel, hornyolóval mélyített díszítést. Ezeket a vonóeszközöket a szabadon rajzolt színes motívumok: piros, zöld, kék és barna levelek, virágok, tulipánok, rozmaringágak, vonal- és pontsorok díszítik. Figyelmet érdemel az a formai jellegzetességük, hogy az erőteljesen díszített bélfa és járompálcavégek majdnem összeérnek. Az egész eszköz ezen a tájon nem kapott egyenletesen felfestett alapszínt, inkább egy-egy szakasz vagy rész összefüggő élekkel behatárolt festésére ismerünk példákat.[112]

A vonószerszámok festéssel történt díszítéséről Szabolcsból *Kiss Lajos* tudósít, aki szerint az 1860-as években Kéken és Beszterecen a faragott jármok virágait pirosra és zöldre ki is festették, Dögén és Tornyospálcán pedig még 1935 táján is élt a jármok virágainak piros, kék, zöld és barna színekkel való festésének szokása. Az utóbbi két településről Kiss Lajos külön

111. *Malonyay Dezső* 1907. 166—167.; *Bátky Zsigmond* 1906. 54—56.
112. *Malonyay Dezső* 1909. 224—226.

megjegyzi, hogy „Itt tehát nem a kivésett virágokat festik ki, hanem a járomgallérra ráfestik a virágdíszeket".[113]

A szabolcsi adatokon túl az Ózd környéki falvakból tudjuk, hogy a járom vésett tulipánjait, rozmaringjait és egyéb virágdíszeit piros, zöld színekkel festették, valamint a baranyai Mohácsról ismerünk egy igamodellt, amelyet pirossal teljesen lefestettek, s fekete színnel díszítettek.[114]

Arra természetesen nem gondolhatunk, hogy az igák festésének gyakorlata akár csak egy területen is teljes körben érvényesült volna. Nyilvánvaló, hogy egyazon időben és egymás mellett is alkalmaztak színes és nemesen egyszerű, olykor minden dísz nélküli vonóeszközöket. Cifra jármokkal viszont csak szép ökörpárokat fogatoltak. A festett igákra vonatkozó adatok térképre vitele azzal a tanulsággal szolgál, hogy a cifra jármok használatát csak olyan területekről volt módunk dokumentálni, ahol az utóbbi évszázadban a szarvasmarha maradt a domináns igavonó háziállat.

A vésett, mélyített technikával, a festéssel és véséssel, vagy a csak festéssel ékesített eszközök díszítő hagyománya több évszázados múltra utal. A vonószerszámok cifrái belesimulnak a magyar népművészet stíluskorszakairól eddig kialakult képbe. A XX. századig is továbbélt az igák geometrikus mustrákkal, rozettákkal történt díszítése, amely sokkal korábbi évszázadok hagyományát képviseli. Bár nem rendelkezünk a XVIII. századot ténylegesen bemutató darabbal, de minden bizonnyal már ekkor érvényesült az a XIX. századból jól ismert gyakorlat, hogy a díszítés fő témáját a virágornamentika adta. Ez a motívumkincs tulipánokban, szegfűkben, virágtő-, inda- és koszorúkompozíciókban jelent meg, s uralkodott a hímzésekben, a népi cserépedényekben, a festett bútorokon — s mint ezúttal láttuk — a mezőgazdasági eszközök egy sajátos csoportján.[115]

113. *Kiss Lajos* 1937. 315.
114. Saját gyűjtésem, ill. a NM közlekedésgyűjteménye, ltsz.: 60. 433.
115. Vö.: *Hofer Tamás—Fél Edit* 1975. 30.

Az iga gondozása

Tulajdonképpen már az iga elkészítésének végső mozzanata azt a célt szolgálta, hogy az eszközt különböző anyagok segítségével megóvják a szétszáradástól, az összerepedezéstől, a nedvesség beszívásától, s biztosítsák minél hosszabb élettartamát. Az eszközt később is, tavasszal és ősszel rendszeresen szükséges volt letisztogatni, majd lekezelni. A paraszti gazdaságokban természetesen maga a gazda végezte ezt a munkát, míg az uradalmakban a *béresgazda* felügyelete mellett a *béresek* gondozták a többi szerszámmal együtt a jármokat is.

Országszerte általános volt, hogy az igákat napraforgóolajjal, *sajtalan* (sótalan) *zsír*ral, sózatlan disznóhájjal dörzsölték be. A zsiradékoktól a fa egyúttal barnás-pirosas színt is kapott. A Bodrogközből, a Zempléni-hegyvidékről és Nógrádból olyan adatokat is ismerünk, amely szerint tehéntrágyával mázolták be a vonóeszközt, hogy ne repedezzen, majd egy nap után lepucolták s faggyúval erősen bekenték.[116]

116. Vö.: *Kiss Lajos* 1937. 318.; *Bodó Sándor* 1966. 544.

A paraszti gazdaságok általában saját maguk gondoskodtak az igaerő-utánpótlásról. Fiatal állatokat neveltek és elvégezték a betanítás nem könnyű munkáját. Szokás volt egyes vidékeken (pl. Biharban, a tiszacsegei szegények körében, a Hernád mentén, a Sárközben, vagy a Felvidéken), hogy nagyobb állatvásárokon fiatal szarvasmarhákat vettek meg, amelyeket azután járomba tanítva jóval magasabb áron adtak tovább. Kismarján ezt a gyakorlatot *tinózás*nak vagy *átalakítás*nak mondták. Az első világháború előtti évtizedekből az Alacsony-Tátra vidékéről ismerteti *Márkus Mihály* azt a szokást, amelyre Gömör északi falvaiban még az 1970-es évek közepén is emlékeztek, hogy a szlovák gazdák Rimaszombat környéki vásárokon az Alföldről felhajtott növendék állatokat összevásárolták, kiteleltették, a tél folyamán járomba törték azokat, majd a tavaszi vásárokon haszonnal adták vissza az alföldi gazdáknak. A szlovák parasztok a kezük alól kikerülő jármos ökröknek magyar nevet és állatterelőszavakat tanítottak meg. Az uradalmak nem szívesen bajlódtak a tinók igába tanításával, s így gyakran előfordult, hogy a gazdaság igaerejét vásáron vett vonópárokkal egészítették ki. Ebből fakadt, hogy egyes vidékeken (mint pl. Beregben és Szatmárban) a gazdák szarvasmarháikat szebbnek tartották, mint az uradalmit.[1]

Az uradalmak tinógulyáiból kora tavasszal vagy késő ősszel fogták ki a betanításra szánt állatokat. A tinófogáshoz karikára szedett *nagykötelet*, *pányvakötelet* (Kiskunság) használtak, vagy pedig *vëllásrudat* (rudas pányvakötelet — szlavóniai uradalmak),

1. *Varga Gyula* 1971. 411.; *K. Kovács Péter* 1951. 383.; 1956. 291.; *Márkus Mihály* 1964. 467—470.; *Andrásfalvy Bertalan* 1965. 25.; 1975. 370.; *Hoffmann Tamás* 1956. 547.; *Gunda Béla* 1984. 72.

pányvát és *pányvarud*at (Bodrogköz). A fogókötelet a kifogásra szánt tinó nyakába vagy szarva köré vetették, s fárasztás után istállóba, jászolhoz kötötték. Az is előfordult, hogy a tinót a fához, cölöphöz kötötték, s éheztették, hogy erejéből veszítve jámborabb legyen. A párokat már a gulyából történt kiszabadításkor kiszemelték, összepárolták. A párok kialakításánál mindenekelőtt ügyeltek arra, hogy a két állat ereje megközelítőleg egyforma legyen. Szerették, ha az állatok szőre, szarva, termete, járása egyforma volt, mert csak így szép a pár. (A szarvakat ugyan tudták formálni, egymáshoz igazítani.) Külön vigyáztak, hogy a tinók, ökrök nyaka egyforma vastag legyen — a járom miatt — s gondot fordítottak arra is, hogy a jószágok büszkén, fenn hordják a fejüket. Az uradalmakban a kifogás után adtak nevet a kialakított párok egyedeinek.[2]

A parasztgazdaságok általában jóval korábban megkezdték a tinók nevelését. A saját gazdaságból származó vagy a vásáron vett állatokból már az első évben összeállították a párokat. Az istállóban egymás mellé kötötték őket, nevet adtak nekik, s ettől kezdve mindig párosan foglalkoztak velük. A névadásban gyakran érvényesült az a szokás, hogy a nevek nem egyedül, hanem párban hagyományozódtak.

Tinó, tulok, ökör (a bikaborjak kasztrálása)

Egyéves korban tavasszal, általában nagypénteken történt a bikaborjak kiherélése. Ettől eltérő gyakorlatot a Bakonyból és a zempléni Hegyközből ismerünk, ahol a tavaszi ellésűt őszi gyenge időben herélték, de zordabb időjárás esetén tavaszig vártak vele — írta *Tálasi István*. A Hegyközben pedig ősszel és tavasszal egyaránt járták a falvakat a vándorherélők.[3]

A fellelhető adatok szinte kizárólag az éles késsel kimetsző herélésről szólnak, az archaikusabb eljárásra, a herék szétroncsolására mindössze *Györffy István* utalt az 1930-as években,

2. *Tálasi István* 1936. 198—199.; *Garay Ákos* 1935. 114—116.; *Madarassy László* 1932. 24—27.; *Bodó Sándor* 1972—74. 52.; 1975. 230—231.
3. *Tálasi István* 1942. 23.; Petercsák Tivadar 1973. 390.

amikor „a máramaros-vidéki rutének pedig még ma is két fadarab közé szorítva fakapával verik szét a fiatal bika heréjét".[4] Vélhetően ugyancsak archaikus eljárásra utal *Kitaibel Pál* 1805-ös leírása, aki tudósít a szegedi gulyások által elvégzett herélésről. Az egyik herét nagyon fiatalon vették ki a bikaborjúból, a másikat csak később. Második alkalommal a bikát trágyával elkerített helyre hajtották. Ez volt a *garád,* amelynek közepén kocsi állott (ez emberek védelmére). A gulyás kötelet vetett a bika lábára, egy másikat pedig a szarvaira. Ezekkel a földre terítették, két rúddal — egyikkel a nyaka, másikkal az ágyéka felett — erősen lenyomták, majd kivágták a másik heréjét is. A *bikabornyú herélését* egyébként — írja *Bálint Sándor* — döntve végezték. „Kötéllel megkötözték a lábait és *èdűtötték.* A jószág leroskadt, kisteleki gulyások nyelvén *lënyárjadt.* A tökét késsel vágták ki, olykor ... a *cserepcsík* is előkerült. Amikor a műtétet elvégezték, a herét babonából megköpdösték".[5] Orosházán állva a jászolhoz vagy az akol oldalához kötötték a bikaborjút, s vendégoldallal nekiszorították a falnak. A borjú farkát a két lába között előrevonták, s erőteljes húzásával elérték, hogy lábai szétfeszüljenek, s a *herílő (herülő)* hozzáférjen a herékhez. A herélő hátulról ragadta meg, s *lëfejte* a *tök*öt, kivágta a *zacskót,* majd kifejtette belőle a heréket. Egyetlen rántással szakította ki a *tökgyökeret.* A sebre semmit sem tettek, de egyik-másik herélő pásztor a *farkaszőribül* kis gombócot sodort, amit a sebnyílásba helyezett, hogy a *sárvíz* könnyebben kicsöpögjön.[6] A csíki (ditrói) székelyek szerint „... a bornyut lehuztuk és tiszta bicsokkal, rozsdamentes bicsokkal — azt előbb megsuroltam —, és akkor szeszbe mártottam, ... a kezemet tisztára szappannal megmostam, akkor fogtam, kivettem a heréjit, a hártyát visszafejtettem és az inat avval a bicsokkal addig vágtam így (mutatja hogyan: kaparta, mint húroláskor a disznó belét), amig szépen elvált. Abból ökröt neveltek."[7] A bihari Kismarján verőfényes februári, március eleji napon végezték el a herélést. A falu néhány gazdája értett a műtéthez, s általában őket hívták minden helyre. Munkájukért a herélés napján étellel-itallal vendégelték meg őket, külön fizetségük nem volt. „A borjú lefogását a szomszédok segítségével

4. *Györffy István* é. n. 137.
5. *Bálint Sándor* 1976. 469.
6. *Gulyás Mihály—Hajdú Mihály—Szabó Mihály* 1965. 222.
7. *Földes László* 1956. 208.

végezték — írta *Varga Gyula*. Az udvaron a kijelölt helyre szalmát hintettek, a borjút kivezették az ólból, első lábaira hurkot vetettek, majd a fejére kötött kötelet az első lábak között a hátsó lábakra vezették s ezzel földre döntötték, majd az első lábain lévő kötelet a hátsó láb horgasinán átvezetve a hátsó lábakat az elsőhöz kötözték, úgy, hogy a bal oldalán fekvő borjú felül eső, tehát jobb hátsó lábát szorosabbra húzták, ezáltal a herezacskója, a borjú *töke* a herélő számára feltárult. A herélő éles zsebkésével a borjú farához állt, felnyitotta a herezacskót, a bal kéz két ujjával a herét kinyomta, majd jobb kézzel a szabaddá vált herét kihúzta, az ondóvezetéket elvágta, az ereket pedig elszakította (állítólag így kisebb a vérzékenység). Ugyanígy távolították el a másik herét is. A sebet szabadon hagyták, semmiféle fertőtlenítőszert nem használtak." A borjút ezután szabadon engedték, „hadd mozogjon egy kicsit", s a seb egy hét múlva begyógyult.[8] Hasonló módon döntötték le a heréléshez a borjút a Hajdúságban, Szamárban és Beregben is (az utóbbi területeken állva is heréltek). Hajdúnánáson a herélő pásztor egy bojtárjával házsorjában végezte nagypénteken az ivartalanítást. A szalmára döntött bikaborjú herezacskóját testhosszában pásztorkéssel felvágták, a heréket kinyomták, s az ereket vigyázva elkaparták, nehogy *bikásnak* maradjon a tinó. Ha az erek egy része bent maradt, úgy viselkedett a herélt állat is, mint a bika. Ugrálta a többieket. A sebet *sáfrányteával* mosogatták, hogy csillapítsák a vérzést. A herélésért a pásztor nem kér fizetséget, a gazdaasszony azonban a here mellé tojásokat ajándékozott, a gazda pedig borral és egy darab szalonnával jutalmazta a pásztor fáradozásait.[9] Ugyancsak döntve heréltek az Eger melletti Szarvaskőn. A XX. század első évtizedeiben egy parasztasszony végezte a munkát, aki külön e célra való herélőkést használt, ami olyan volt, mint egy oltókés. A műtét után zsírral nyomta be a sebet.[10] Vásárhelyi-pusztán és a Hegyközben viszont álló helyzetben és hátulról végezték el a műtétet. A Bodrogköz vidékére Máramarosszigetből jártak *meskárok*. „Az esztendős bikabornyu nyakára pányvát tettek és ágoshoz kötötték. Csak kézzel fogták le, de tízen is fogták. Sokat le sem dütöttek, csak odament a meskár, a tököt megnyomta, a bicskát a szájában tar-

8. *Varga Gyula* 1971. 377—378.
9. *Bencsik János* 1974. 20—21.; *Csiszár Árpád* 1982. 137.
10. *Igaz Mária* 1964. 138.

totta. Alólról szorította, bicskával megvágta a tököt, s kinyomta belőle a herét. A hártyát végigvágta, s visszaengedte, az ondóvezetéket pedig kihúzta, míg el nem szakadt. Aztán jöhetett a másik. A meskárok pénzért dolgoztak. A két golyóról lenyúzták a bőrt, megabárolták, paprikás hagymás zsírban megsütötték. Olyan volt, mint a rántotta. Az a gulyás volt az első a tökhöz, akié a gulya volt. Annak a felesége készítette el, s meghívták a lakomára a segítőket, a meskárt is."[11] A Bakony területén szintén döntve végezték el a herélést, s csak újabban állva. Sárközben a pásztorok, Kocson a helyi kovácsmester értette a legjobban a bikaborjak kivágását. A szarvasmarhát nem bilincselték le úgy, mint a lovat, hanem „kézéllel elverték az inait, az ín-ér elzsibbadt, akkor kihúzta a herezacskót és kivágta".[12]

A herélés következtében a további szaporításból kimustrált növendékállat külsejére nézve más lesz, mint a hím. Ámbár a kismarjai gazdák úgy vélték, hogy azért került éves korában herélésre a bikaborjú, mert szerették, ha az ökrön a másodlagos ivarjelleg bizonyos jelei: a kormos szőr, a fejlettebb csök, az erős nyak megjelentek. A jószág a herélés következtében elveszítette szilajságát, igázhatóbb lett. A herélést követő éveket a tinók általában a kint háló ökörcsordán, ill. a telet akolban vagy istállóban töltötték.[13]

Nem volt általános gyakorlat, de előfordult, hogy későn, 4—5 éves korban herélték ki a bikát. Neve ekkor *cap* lett. Járomba tanítása — éppúgy, mint a bikáé — nehéz és veszélyes művelet volt, de a gazdák szerint mind a cap, mind a bika jobb munkás az ökörnél.[14]

Az igázás céljából herélt szarvasmarha-egyedek megjelölésében napjainkban is érvényesül egyfajta bizonytalanság, amelyeket az is mutat, hogy nem tudunk különbséget tenni *tinó* és a *tulok* szavunk jelentéstartama között. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint *tinó* a második tavasztól az *első-, másodfűre menő* herélt megjelölése, a *tulok* pedig az igavonó régies megnevezése. A TESZ mind a *tinóra,* mind a *tulok*ra vonatkozóan már a XIII. századtól ismertet adatokat, s a tinó jelentését bika-

11. Saját gyűjtésem. Vö.: *Györffy István* é. n. 138.; *Balogh István* 1938. 35.; *Nagy Gyula* 1968. 48.; *Petercsák Tivadar* 1973. 390.
12. *Tálasi István* 1939. 23.; *Andrásfalvy Bertalan* 1975. 370.; *Fél Edit* 1941. 61.
13. *Györffy István* é. n. 138.; *Varga Gyula* 1971. 412.
14. Pl. *Tálasi István* 1935. 35.; 1936. 202.

borjúként, ökörborjúként adja meg. A csuvasos jellegű ótörök jövevényszó csuvas, csagatáj, kirgiz, üzbég stb. párhuzamainál feltűnő, hogy mindenütt „kétéves tehenet, tinót" jelöl. A *tulkot* „fiatal ökörként" említi a TESZ. A szavak valódi jelentését azonban erdélyi és alföldi adatok világítják meg. *Földes László* közli a csíki ditrói állattartás jellegzetességeit bemutató tanulmányának egyik eredményét, amely szerint kétéves korig *tinó* a herélt szarvasmarha, hároméves kortól már *tulok*, s ötéves kortól jelölték *ökör*ként. Szegedről *Bálint Sándor* írja, hogy a herélt fiatal bikának *tinó, tinóbornyú, tinóökör, ökörtinó* lett a neve. A 4—5 éves heréltet ritkásan *tulok* néven is emlegették, később lett aztán *ökör* a végleges neve. A Nagykunságban 7 éves korára *dalmosodott* vagyis teljesen kifejlődött az ökör. „Tuloknak mongyák — írja Szegedről *Dugonics András* — azt a fiatal ökröt, mely még járomba nem fogattatott." Kecskeméten a *harmadfű tinót tulok*nak hívták. Még a hetedfű tinó is tulokszámba ment, míg járomba nem fogták.[15] A három terminus ezek szerint a kor és a „tanultság" alapján differenciálta a herélt szarvasmarha-állományt. A közbülső *tulok* terminus tartalma azonban előbb elhalványult, majd olyannyira kikopott a magyar paraszti nyelvhasználatból, hogy nyomát *tulok* vagy *tulak* formában csak Erdélyben és hazánk nyugati határszélén találhatjuk meg.[16]

A szarvasmarha igába tanítása

Az igavonó ökrök 8—10 évig is teljesítették egy-egy parasztgazdaság fogattal végzett feladatait. Kiöregedés után felhizlalták, majd a vásáron vagy egyebütt mészárosnak adták el. Az uradalmakban ősszel mustrálták az ökröket. Állapotukat a foguk döntötte el. A rossz fogú ökröket *sörébe* fogták. Ahol hagyományosan takarmányozták az igavonókat, ott „8 évig állta az ökör a helyét", ahol azonban savanyított (fojtott) takarmányt

15. MNL IV. 1981. 566.; TESZ III. 1976. 920—921., 1000.; *Földes László* 1956. 207.; *Dorogi Márton* 1969. 96.; *Bálint Sándor* 1976. 470.; *Dugonics András* 1820. 183.; *Szabó Kálmán* 1965. 51.
16. MNYA II. 1970. 330.

kapott, már 3—4 évre kimustrálták őket. Az abrakkal felhizlalt sőre azután a mészáros taglója alá került.[17]

A kimustrált öreg ökrök helyébe állított fiatalok igába tanítási munkáját a magyar parasztság körében tavasszal és őszszel végezték el. Általánosabb gyakorlat volt azonban a tavaszi betanítás. A téli időszak tinóoktatásra történő felhasználásáról a Felvidékről van tudósításunk, ahol a szlovák parasztgazdák piaci megfontolások alapján végezték a tél folyamán a járomba szoktatást. Kora tavasszal ugyanis magasabb árat kaptak a jó erőben lévő jármos ökrökért. A Pest megyei Monoron azzal indokolták a téli oktatást, hogy a tinó a tavaszi szántáshoz már mint kész ökör állhasson. A kiskun nagygazdák pedig olykor télen is tanítottak tinót szánkó előtt, ganéhordáskor.[18]

Az igás munkákra fogás ideje egyébként régebben általában a tulok ötéves (negyedfű) kora volt, ekkorra csontosodik, izmosodik ugyanis meg. Ez a kor a parasztság XIX—XX. századi elszegényesedésével párhuzamosan esetenként, majd egyre nagyobb tömegben is, alább szorult. Előfordult, hogy a herélt marhát már hároméves korában is tanítgatták, a tehén igázását pedig olykor már kétévesen is megkezdték.

A betanítás módjára érdekes adattal szolgál 1779-ből *Vanier Jakab* nyomán *Baróthi Szabó Dávid*, majd a Nemzeti Ujság 1820-as évfolyamában *Kultsár István*. *Baróthi Szabó* a „Paraszti majorság"-ban hosszadalmasan foglalkozik a tulkok betanításával, s hexaméterei alapos ismeretekről árulkodnak:

„A'bérlett járomba tehát mikor a' Tulok hagyja
Bé-záratni magát: szijból köteléket utánna
Tartani kell némellyeknek: ballagjon előre,
És ösztönt fogván, eggyütt jártassa Tanitó:
Gyenge tehert vontasson elébb a' Mester, homokban.
Vagy ki-mivelt földben metszvén apróra barázdát,
Hogy ne-talán mindjárt eleint' el-ijeszsze tudatlant;
Vagy meg-eröltessék még gyengébb tagja dologtól.

A' déltzeg Tulok a' mikoron gamatol-fel ekével
Szántó-földet, azon zagyválván öszve tekergös,

17. *Dorogi Márton* 1969. 90.
18. *Márkus Mihály* 1964. 468.; *Madarassy László* 1932. 26.; *Tálasi István* 1936. 201.

Görbe barázdákot: már a' munkára tanitott,
'S izmos ökör mellé fogd azt: a' régi nem hagyja
Lépni sebesebben: unszolja, ha lusta: tanitja,
Mint kelljen más' lábaival mozditani lábát;
'S járni parantsolatin, szavain a' béres Inasnak:
Bár fúván emez orrából a' mérget, akár-mint
Hányja magát, 's mesterkedjék meg-rontani jármat.

Nem lévén az eröszak foganatja, ha fordul
Álnokságra; 's magát meg-kötvén dől-le határban;
Lángot alája ne gyujts: hátát ne tsigázzad; hanem kösd
Lábait öszve, hogy a' földről fel-kelni ne tudjon,
Vagy pedig enni; 's mivel kárán a' tsába tanól-meg:
Munka között másszor nem fog le-fekünni, meg-intvén,
A' melly gyomrában morgott minap, ötet az éhség.
Más mesterséghez nyul még a' Béres: ekébe
Eggyütt három ökröt fog-bé: két régi között huz
A' szilaj; és nem sok nap alatt a'rája parantsoltt
Dolgot meg-veretés nélkül végezni tanólja.

Légyen igába fogott két Tulok eggyes erősben
És egy füre menő: meg-ront gyengébbet erősebb
(Vagy valamint indulatjok barmoknak is hajlik:
Rosszra) le-fog szoktatni serényt a' lomha dologtól.

Fenn-tartván fejeket, szebben hogy járjanak ökrök
Szántáskor, ,s hantot könnyebben szeljenek, őket
Kösse-meg hét-rétű gyeplővel Béres igához,
Öltvén ebbe nyakok'; szarvok de kötözve ne-légyen:
Mert nyakokon sokkal több terhet győznek el-huzni,
Mint fejeken, és szarvaikon. Igy tellyes erővel
A' föld' gyomra felé törekednek: előre nyakokkal
Nem nyulnak; 's illy-képp' fáradtság annyi nem éri.
Egybe potyoltt, 's tör'tt bőreiket ne felejtse kezével
Hütteni-meg Béres, vonván a jármat előre,
'S hátra; ne-hogy meg-fültt nyakokat var emészteni kezdje.

Ökreiről tévén Béres dellestkor igát-le,
Töllök tiltson italt, ételt, szakadoz-le veritték
A' mikoron róllok: nyakokat surollja-le, fogván
Szalma-tekerts'-t, és óldalokat dörgölje-le kézzel.

Együtt dolgozván egy-máshoz szoknak az ökrök."[19]

Kultsár István 1820-as tudósítása arról számolt be, hogy mekkora álmélkodást keltett a kecskeméti puszták pásztorainak az a mutatványa, amikor a Rákos mezején összegyűlt fejedelmi és városi vendégsereg előtt a felhajtott gulyából két tinót szőrkötelekkel kifogtak és „nagy vesződséggel járomba tétetvén, két tanult ökörrel szekeret vontatni kényszerittettek."[20] Mint a két híradásból is kiderül, igen messzenyúló gyökere van az igába törésnél a tapasztalt, öreg ökrök és a tanulatlan fiatalok összefogásának. *Györffy István* a következő mozzanatokat emeli ki az igába törés munkamenetéből: „A vad jószágot a tanya közelében lévő *sanyarú jászol*hoz terelik. Ez két végén nyitott, széles és erős, jó magas faalkotmány. Kívül szalmával vastagon körülalmozzák. Belsejébe is vetnek annyi szalmát, hogy a kötöző béresek a jászol magas peremét felérjék. A jászol peremében minden tinó részére három fúrott lyuk van a kötelek áthúzására. ... a tinót ... nagy nehezen a jászolhoz (unszolják). A vezetőkötél a jászol peremének középső lyukába kerül, s ha benne van, addig húzzák vele a tinót, míg a feje a jászolhoz nem feszül. Ekkor a három kötöző béres ... két istrángot vet a tinó szarva körül, s azzal egész rövidre leköti. ... aztán ott hagyják a megvadult tinót, hadd rúgjon-vágjon egy éjszakán át. Másnap ... takarmányt vetnek a lába elé, majd két összefonott istrángból készült *kalárissal* egy erős, vén ökör nyakához kötik, de a fogókötelet is a szarvára vetik s így megitatják.

Másod- vagy harmadnap, mikor az állat már megtört, kezdődik az igába törés. A tinót egy öreg ökör nyakához kötve, az előre felkészített hatökrös szekér középső *tézslájához* vezetik. Az első és hátulsó *tézslá*hoz megelőzőleg egy-egy pár ökröt fognak. Most egy béres a tézslára tűzött jármot a *hajszás* tinó nyakának megfelelő magasságra emeli s a tinót, jobbjával annak pártás kötelét fogva, a járomba vonja ... a járomszeget bedugják és lekötik. Ezután a tinó fején lévő 3 kötelet rendezi el a béres. Az egyik kötél végét a tézsla *főkarikájába* fűzve a hurokhoz vezeti vissza s úgy köti meg, hogy a tinó a fejét szabadon mozgathassa. A másikat az állat külső szarvhegyére hurkolja,

19. *Baróthi Szabó Dávid* 1779. 71—73.
20. *Kultsár István* 1820. 27. sz.; Vö.: *Madarassy László* 1932. 24.

azután a belső szarvtöve körül csavarintva, végével szintén a tézsla főkarikájához erősíti. A 3. kötelet összehajtogatva és körülcsavargatva, mint tartalékkötelet a tinó fején hagyja. Most még egy másik szilaj tinót fognak hasonló módon az állat mellé, azután a fogókötelet leveszik, a szekeret kissé megterhelik, hátsó kerekét megkötik s az ökröket elindítják. A tinók eleinte mindenképpen menekülni iparkodnak, de végre is megtörnek s — elibük és mögéjük fogott társaik módjára — nekifeküsznek a járomnak."[21] *Madarassy László* is általánosan igyekszik megfogalmazni a tinóoktatás műveletét: „A tinó oktatása ... avval a nappal kezdődik, amelyiken a szabadból az istállóba, a jászol elé kötik. Kócos szőrét megfésülik, nevet adnak neki és azon kezdik szólogatni. Mikor a tinó úgy ahogy, megszokja környezetét, elkezdik koplaltatni, hogy könnyebben *betörhessék*. A betörés pedig úgy indul, hogy jármot tesznek a nyakába, s azt napokig rajta hagyják. Azután tapasztalt, öreg ökör mellé, nehéz teherrel megrakott szekérbe többízben befogják. Ilyenkor öreg ökör párjával együtt vezetik a járomhoz, amikor is az öreg ökör ifjú társát a fölemelt járomba valósággal beletolja. Kecskeméten a szilaj tinónak hosszú kötelet kötöznek fejére, hogy az istállóból való kivezetéskor kissé kiszaladgálhassa, kitombolhassa magát. Ha a járomban rakoncátlankodik, fejét lánccal a csikoltószeghez kötözik."[22] A Kiskunságból az igába törést Györffyhez hasonlóan írja le *Tálasi István*. Itt a jármozást szekér, borona, eke vagy vontató előtt tanulták a tinók öreg ökrök segítségével. A szekeret megrakták gabonával, vagy megkötötték kerekeit, esetleg keresztfát dugtak a küllőkön keresztül. A fogat elejére *rudas*nak két öreg ökröt, hátra szintén két öreg *tudóst* fogtak. A két tinó itt is a középső tézslához került. Az engedetlen tinót befogott orral igazították a járomba, majd a fogatot elindították. Ha a tinók csökönyösen ellenszegültek, egy csapat heverőmarhát hajtottak el mellettük, mire a tinók megindultak. Egy hét múlva valamennyire beletörődtek, s napról napra könnyebb lett az oktatásuk. A tinóoktatás lassú munka volt és állandó gyakorlást követelt. A szilaj jószágoknak először nehéz munkát adtak, mert így hamarabb megtörtek. Kis-

21. *Györffy István* é. n. 141—142. A hatosban történő betanítást javasolta 1841-ben a Magyar Gazda cikkírója is. Magyar Gazda 1841. okt. 14. 511. hasáb.
22. *Madarassy László* 1932. 25.

kunhalason és környékén ugyancsak nehéz mezőgazdasági munkákkal kapcsolták össze az oktatást, *vontató* elé fogással, *hordással*, *keveréssel*.[23] A Pest megyei Monoron szintén párosával történt az oktatás. Ha négyökrös volt az iga, akkor a két tinót *rudas*nak, a két tanult ökröt *tézslás*nak fogták. Hatökrös igánál egy-egy pár hátra és előre került, középen a tinók húztak. A tinóoktatás a hatökrös igánál történt leggyorsabban és legsikeresebben. A béres *hőj-na* biztató szavára az állatok megindultak. Ha jobb felé akarta a béres *csavarintani* az igát, akkor a baloldali tinó nevét is mondva, ostorával balról jól a hasa alá csapva, *cselő*-t kiáltott, mire az természetszerűleg jobb felé tartott. Megfordítva: bal felé kormányozásnál *hóajsz*-kiáltás kíséretében kapta a jobboldali tinó jobbról a hasára mért ostorcsapást. Az oktatás három-négy hétig tartott.[24] Hasonlóképpen történt a betanítás a Tiszazugban is. Az utóbbi száz évben különbözött azonban az uradalmak és a parasztgazdák gyakorlata. Az uradalmi béresek mindig hatosfogatban, a parasztgazdaságok általában négyesfogatban végezték az iskolázást. A szegényebbek között előfordult, hogy *cimborá*ban tanítottak be a szomszéd vagy rokon tanult ökör- vagy tehénpárjával. (A vonni nem akaró állatnak a farkát tekerték meg vagy a farka alá forró sült krumplit tettek.)[25] Négyesfogatban történt a *betörés* vagy *jármozás* Szeged környékén is.[26] A Hajdúságban a tanítást megelőző egész télen át „kezelték" a tinókat (néha éheztetve is), hogy gyengüljenek s emberhez szokjanak. Majd tavasszal, a nagy gazdasági munkák (leginkább a ganéhordás) idején törték be őket. Ritkán ősszel is oktattak, ha erre a sok munka miatt szükség volt. A fiatal üszők, tehenek járomba tanításának — mint ahogyan ez az újabb keletű szokásból következik is — már korántsem volt hagyományos ideje. Betanításuk sokkal könnyebb, mint a tinóké. A tehenek már az első napon hozzászoktak a teher vonásához, amelyet azután napról napra növeltek. Az oktatás módja mindig függött a gazda anyagi körülményeitől. Annak megfelelően történt a tanítás hatos, négyes, ritkán kettes fogatban. A munka menete az előzőekben ismertetettekkel egyezett meg. A négyes fogatban történt betanításnál azonban a hátra kötött tinókat néhány nap után megcserél-

23. *Tálasi István* 1936. 200—201.
24. *Madarassy László* 1932. 26.
25. *Bodó Sándor* 1977. 6—7.
26. *Bálint Sándor* 1976. 470.

ték az elöl járókkal, ott ugyanis jobban lehetett a fiatal állatokat a pontos megállásra szoktatni. A tinók és tehenek kettesben való oktatásának két módját ismerik a Hajdúságban. A gyakoribb az, hogy a két tanulatlan szarvasmarha nyakára a gazda az udvaron, a kertjében, az utcán vagy kinn a határban (az *ugallás*ban) jármot erőltetett, s a tézsla végéhez 2—3 m hosszú, vastag fatörzset láncolt. Ezt húzogatták a tinók néhány napon át rövidebb-hosszabb ideig, míg meg nem szokták a jármot. Később szekér elé fogták őket s egy-két alkalommal öreg ökörpárt akasztottak eléjük, hogy azok „egyenesre húzzák" a tinókat. Kevésbé alkalmazták a másik befogási módot, amikor egy tanult állat mellé fogták a tanulatlant. Inkább összefogott szomszéd vagy barát, s egy-egy tinójukat, üszőjüket együtt oktatták négyesben. A szekérbe történt betanítás után a tinókat külön a szántásra is oktatni kellett, mert nehezen szokták meg a barázdában járást.[27] A kettes fogatban történt könnyű teherrel, ill. *tuskóhúzatás*sal végzett betanításról a Berettyó vidékéről, a Hajdúság, a Nagykunság területéről, Tótkomlósról és Hódmezővásárhely környékéről is tudunk. A Kiskunságban a tinók tézslájának végére tuskót vagy vályút ragasztottak, s azt húzatták a „járáson", de a csikó hámba tanítását is tuskóhúzatással végezték.[28] A kettesben történt iskolázásnak a legutóbbi időben egy olyan gyakorlata is élt, hogy a tanult ökör vagy tehén mellé fogták a tanulatlan tinót vagy üszőt. Ilyen esetben sokáig vezetgették az állatokat, míg a fiatal beletanult a teher vonásába. Gyakran kellett lekötni az erősebb, öreg állat oldalán a jármot, mert előfordult, hogy *rászegte* a tanulatlan tinóra, s az iskolázás elhúzódott.[29] A dunántúli Sárköz egyik parasztgazdája szerint „ugy szoktuk, mikor a borju elég erős, befogtuk. Ami már be volt törve, az idős ökröt előre, a tézslára, a tanulót meg a rúdra, még a fejüket is összekötöttük. Nem tudtak fölágaskodni. Megraktuk trágyával, a kerekeket is lekötöttük. Mind a négy kereket. Mikor látták, hogy megadja magát, egy-egy kereket elengedtek. Amelyik nagyobb, azt szoktuk hajszá-

27. *Bodó Sándor* 1966b 67—70.; 1972—74. 63—64.; Vö.: *K. Kovács Péter* 1951. 381—387.; *Bencsik János* 1971. 141.
28. *Varga Gyula* 1961. 551.; *Dorogi Márton* 1969. 56., 94.; *Nagy Gyula* 1968. 48.; *Tálasi István* 1935. 32.; 1936. 197., 201.; *Tábori György* 1974. 281.
29. Vö.: pl. *Varga Gyula* 1971. 415.

ról fogni."[30] A bakonyi Szentgálról *Vajkai Aurél* azt írja, hogy „már kis *tinót* is befogtak, *abbú van jó járó,* amelyiket fiatal korában befognak. Ki előbb, ki utóbb, két-négy-ötéves korában fogta be, a szegényebb hamarébb. ... Igábaszoktatáskor a szekérbe először két tanulatlant fogtak be, eléjük pedig két jó *jármos*at. Fejüket összekötötték, nehogy széjjel menjenek, valaki pedig hátul kötötte a kereket." *Hegyi Imre* szerint a Bakony észak-keleti vidékén már 2—3 éves korában befogták a tinókat, a négyéves ökör pedig már a leghasznosabb járomállat volt. A teheneket viszont az első borja után kezdték igázni, de a szegényebb gazdák már előhasi korában befogták. A *járomba tanítás* munkáját már csupán az állatok vezetgetéseként írja le, ami közben a fenyítés a szarvasmarhák kényes orrának pálcázása volt.[31]

A Hajdúságból és a Nagykunságból olyan tudósításunk van, hogy a betanult jószágot szagokkal is kezesítették. A macskabőrből készült dohányzacskó szagával pl. járomba tudták csalogatni a tinót. A csizmából kivett *pállott szalma* is csalogatta a marhát, a betyártörténetek szerint legalábbis ugyanezzel szakították ki a marhatolvajok a gulyából az állatokat.[32]

A felsorakoztatott adatokból tehát kiviláglik, hogy az igába törés nagy hagyományú metódusa a hatosfogatban középütt, illetve négyesfogatban hátul, majd elöl történt befogás és oktatás volt. Igen fontos részlet volt a vezényszavak és a fordulás betanítása. A kettesben történt iskolázásnak is több módját ismerték, amelyek közül a tuskóhúzatás gyakorlata tűnik archaikusnak. Ahogyan közeledtünk azonban a XX. század közepe felé, egyre inkább elvesztek a betanítás régi feltételei és módjai, s egyénivé, egyedivé váltak a fogatos szarvasmarha iskolázásának módszerei, amelyeket különösen az ökrök és tehenek egyes fogatba történt tanításának gyakorlata is példáz.

A páros fogat egységének változásai

Mint a tanulmány korábbi fejezetében kitűnt, a magyar parasztság a XIV—XV. században általában 8—10 ökörből álló fo-

30. *Andrásfalvy Bertalan* 1975. 370.
31. *Vajkai Aurél* 1959. 90.; *Hegyi Imre* 1978. 135.; *Fél Edit* 1941. 62.
32. *Dorogi Márton* 1969. 96.

gatokkal végezte a szántás munkáját. A teherszállítást ugyanabban az időben négyökrös fogatokkal teljesítették, de nehéz vasalt szekerek elé, gabonaneműek vagy több hordó bor vontatására 6-os, 8-as fogatokat alkalmaztak. A XVI—XVII. századtól általánosságban a négyes ökörfogatok használatával számolhatunk, ami a XIX. század végére a nagy tömeget tekintve lassú váltással kettős fogatra csökkent, hiszen a népesség — a paraszti gazdaságok számának — növekedése és az igavonó szarvasmarha-állománynak a gazdaságokhoz viszonyított számaránya ellentétes mozgást mutatott.

A paraszti gazdaságokkal szemben az uradalmak majorságainál nem figyelhető meg a fogatok ingaerejének nagymérvű lecsökkenése. A szántó és szekerező munkákra országszerte általában 6-os és 4-es fogatokat alkalmaztak. Az egyik tiszazugi uradalom hajdani bérese pl. a következőképpen világította meg a fogatok igaerejét: „a bérlőnek négy fogata volt, vagyis huszonnégy ökre.[33]

Különbséget kell persze tennünk az ország egyes területei — nagy tájai — között, mert míg pl. a Dunántúlon, különösen a dominánsan szarvasmarha igavonó jellemezte nyugati vidékeken a XIX. század közepe óta a könnyebb szántóföldi talajokat zömmel kettős ökör- és tehénfogatokkal művelték meg, s még egyes uradalmakban (pl. a várongiban) 1890 táján a nagy szántási időszakban a négyes ökörfogatokat is kettőbe vették, s mindegyik után akasztottak egy-egy ekét,[34] addig az Alföldön — a domináns igavonó ló területén — a nehezebb talajok miatt mind az uradalmak, mind a parasztgazdaságok kezelésében jobban megmaradtak a négyes és hatos fogatok. 1914 után kezdtek terjedni a vegyes fogatok. A világháború alatt és után megfelelő igaerő hiányában a parasztember szántásnál teheneit is kénytelen volt befogni. Ekkor még szégyen volt két jószággal végezni a munkát, inkább szántottak két ökörrel és két tehénnel vagy négy tehénnel. Ha csak két tehene volt a gazdának, a szomszédét hívta segítségül. Nádudvaron és környékén mindenesetre a parasztgazdák körében a két világháború között az a mondás járta az ökrökkel való szántásról, hogy *„Négy tisztessig, hat kínyessig”*.[35]

33. *Bodó Sándor* 1977. 5.
34. *Takács Lajos* 1976. 91.
35. *Bodó Sándor* 1972—74. 54.

A fogatot egyébként általában igának, a Kiskunságban emellett *szer*-nek, s nyilván a katonáskodás hatásának tudható be, széles körben *cukk*-nak, *cug*-nak is nevezték.[36]

A fogatbeli állatokat helyzetük szerint jelölte a paraszti terminológia. Hatos vagy négyes fogat esetén a szekér rúdja mellett húzó ökrök *rudas*ok, a tézsla mellett vonók *tézslás*ok (hatos fogatnál *középső tézslás* és *első tézslás ökrök)* voltak. A jobboldali igavonó megnevezése országszerte a *hajszás, hajszos, hojszás* terminussal történt, de elszórtan előfordult a *belső*, Erdélyben, valamint a Tolnába, Baranyába telepített székelyek körében a *hizbali, hizbeli, hódzbali* kifejezés is. A Felföldön, valamint Nyugat-Magyarországon és Burgenland magyarlakta falvaiban a *barázdás, brázdás* megjelölés is előfordult, nyilvánvalóan a vonóállatnak a szántásnál elfoglalt helyzete szerint. A fogat baloldali ökrét országszerte *csás*ként jelölték. Emellett a *csábali, csábeli* Erdélyben (Tolna és Baranya székelyek lakta falvaiban) fordul elő, a Dunántúl északi felében gyakori a *csális,* Szolnok, Heves, Nógrád, Borsod megyékben ismert a *cselős,* a Hajdúság keleti részén s Erdély nyugati részén az *embertülső,* Szabolcsban, a Hajdúság északi vidékén, a Felföldön, s az ország nyugati határvidékén és Burgenlandban — tehát a peremterületeken — a *kezes, kéztülső* és nyelvi variánsai találhatók meg.[37]

Az oldal szerinti elnevezés két kulcsterminusának a *csás* és a *hajszos* tűnik, ami egyértelműen arra utal, hogy azok a vonóállatok terelőszavaiból képződtek. Ezek mellett másodlagosan kialakultnak látszanak azok a szép számú variánsban előforduló megjelölések, amelyek az állatokat hajtó embernek a szántás és a szekerezés során elfoglalt helyzetét tükrözik, ill. ahhoz viszonyítva fejezik ki az igavonók fogatbeli helyét. A két eltérő módon képződött terminusok egyébként a legtöbb esetben egymás mellett éltek és élnek.[38]

36. *Bodó Sándor* 1979. 4.; *Fél Edit* 1941. 61.
37. MNYA II. 1970. 331., 332. térkép. Vö.: pl. *Tálasi István* 1936. 199.; *Ikvai Nándor* 1967. 59.; *Bodó Sándor* 1972—74. 52—53.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 95., 168. stb.
38. A lovaknak a szántás gyakorlatából eredő „tüled-hozzád" iránymegjelölését — oldal szerinti elnevezését — *Takács Lajos* a XVIII. századból idézi. *Takács Lajos* 1980. 249—251.

Fogatok páratlan vonóállattal

A hagyományos páros vontatási elv mellett a szükség, illetve egy új termelési technika a XIX. század végétől, különösen a két világháború alatt és az azokat követő időben új fogatolási módokat hozott létre. Országszerte ismernek példákat a három ökörrel vagy tehénnel végzett munkára. A Hortobágy vidékén vagy a Kiskunságban pl. ha a kötött talajban nem bírta húzni két ökör az ekét, akkor egy harmadikat is melléjük fogtak. A teher vonására ilyenkor két módszert is alkalmaztak. A három jószágot egy végbe fogták *hármasfa* segítségével. Ez egy 1,3—1,5 m hosszú, csuklóvastagságnyi megvasalt rúd, amely 5 cm-enként ki van lyuggatva. A lyukakba két kampót szereltek. A három igavonó befogásakor a jobboldali kampóra akasztották a tézslát, amelyen a két ökör húzott. Balra pedig az egyesjárommal, istránggal, hámfával vonó állatot fogták. Ez utóbbi kampóját addig próbálgatták a lyukakba, míg az erő kiegyenlítődött, míg „az egy meg nem bírt a kettővel". A másik mód szerint az eke elé két tehenet fogtak, s a kettő elé egyet egyesjáromban. Az ekétől láncot vezettek előre a két tehén között, s a hámfa a lánc végéhez kapcsolódott. Az első tehenet persze vezetni kellett, hogy félre ne menjen. Ilyen módon olykor két ökörrel és egy lóval is szántottak. Szűkös esztendőkben a nehéz teher szekerezéséhez is alkalmazták a három állatból álló fogatot. Itt is kettőt fogtak a rúd mellé, s egy eléjük került a szekérrúd végéhez csatolt hámfával, istránggal, egyesjárommal vonva. Máskor egyvonalban húzott a három szarvasmarha. Utóbbinál a szekér hátulsó tengelye közepéhez és a hátsó *ferhéc*hez lánccal vagy kötéllel *lógófát,* egy csuklóvastagságú, végén horoggal ellátott, megvasalt fadorongot erősítettek. Más esetekben az ugyanilyen vonalon rögzített *lógólánc*ot használták. Mindkettőt a jobb első lőcsnél a *lógókötőlánc*cal a szekéroldalhoz kötötték. A *lógófa* vagy *lógólánc* horgához hámfa kapcsolódott, s az igásállat istrángon egyesjárommal, néha lóhámmal, kumettel vagy zsákból készült vonóeszközzel húzott. Hogy a lógós el ne bitangoljon, kötelét a rúd mellett jobb oldalt haladó szarvasmarha járomszegéhez kötötték.[39]

39. *Bodó Sándor* 1972—74. 54—56.; 1979. 4.; A hármas tehénfogat alkalmazását Szlovákia területéről is ismerjük. *Podolák, J.* 1966. 32.; 1969. 214.

Az ökrök vagy tehenek egyedüli fogatolásának gyakorlata hazánkban összekapcsolódott a kapásnövények műveléséhez a XIX. század folyamán elterjedt *lókapa, ekekapa* használatba vételével. Az eredetileg lóval végzett kapálást egy ökörrel is végbe lehetett vinni „lófélе hámba fogva be az ökröt" — írta *Ivánszky János* 1860-ban. Később aztán széles körben elterjedt az egyesjárom, s már nem csupán szántóföldön használták, hanem szekereztek is vele. A szekér vagy talyiga előtt a szarvasmarha általában két rúd között haladt olymódon, hogy a középső rudat a helyén hagyva a *ferhéc* jobb oldali széléhez csatoltak egy vékony rudat, vagy pedig kivették a középső, vastagabb rudat, két vékonyat kapcsoltak a *ferhéc*hez, igazodva a középütt haladó tehén oldalszélességéhez. A rudakhoz rögzítették is az egyesjármot, s ez a rúd közvetítette a vonóerőt. Olykor azonban előfordult, hogy a rudaknak az igára akasztva csak iránymutató szerepük volt, s az egyesiga segítségével istrángon és hámfával vont az igásállat. Olyan megoldást is alkalmaztak ezek mellett, amely szerint a középső merev kocsirúdhoz nyaklóval, kötéllel vagy lánccal volt hozzákapcsolva az igavonó, s a kocsit kötél vagy láncistránggal és hámfa segítségével húzta a szarvasmarha. Balmazújvároson az egyes vontatású könnyű teherszállítást *csüllőzés*nek mondják, ami bizonyára összefüggésben van az egyszerű szerkezetű, könnyű *csilleszekér* használatával.[40]

Vegyes fogatok

A tanulmány korábbi fejezetéből több helyütt kitűnt, hogy szarvasmarhát és lovat igen régóta fogatoltak együtt a szükséges igaerő hiányának vagy különlegesen nagy teher vontatásának okából. Láttuk, hogy a magyar középkorban szántás munkájához használták a vegyes fogatokat. Később elsősorban a katonai szállítások idézték elő a két állatfajta összefogását.[41]

Györffy István megemlíti „A magyarság néprajzá"-ban, hogy „Szükség esetén régebben az ökröt és a lovat összefogták. Ebben az esetben a lovak az ökrök elé kerültek." Az 1840-es

40. *Balassa Iván* 1960. 188.; *Bodó Sándor* 1972—74. 57.
41. Vö.: pl. *Szabó István* 1975. 24.

évekből *Ecsedi István* is ír arról, hogy a Hortobágyon négy lóval és hat ökörrel vontatott szekerek is jártak. Nem lehettek fehér holló ritkaságúak a szántásnál alkalmazott vegyes igák sem, amit a Vasárnapi Ujság egyik 1865-ös képe is alátámaszt. A nyomat egy ökörpár és egy ló összefogását ábrázolja, amint a szántás eszközeivel hazafelé ballagnak. Ugyanilyen összetételű vegyes fogattal még a második világháborút követő években is szántottak a Tiszazug falvaiban. Hátulra az ökröket állították, a tézsla végére akasztott kisefán pedig a ló vontatta az ekét. A Tiszazugból emellett arra is van adatunk, hogy *garéttal* vetettek két ökör és két ló együttes fogatolásával. A ló és ökör egymás mögé állítása, speciális esetekben — pl. a kátyúba ragadt szekér kihúzásánál, cséplőgép vontatásánál — még az 1950-es években is előfordult. *Madarassy László* pedig (*Borzsák Endre* nyomán) arról ad hírt a Pest megyei Monorról, de ez a gyakorlat jóval szélesebb körben ismert volt, hogy volt a faluban olyan gazda, aki tinóit ökrei híján lovakkal volt kénytelen betörni. Ilyenkor a tinókat a rúd mellé fogták, a lovakat pedig a rúd elejére akasztotta kisefára és hámfára. Az oktatás ugyanúgy történt, mintha ökrökkel végezték volna, szükség volt azonban külön egy emberre, aki a lovakat vezette, „mert a ló bizony sem a *cselőt*, sem a *hajszot* nem értette."[42]

A két világháború alatti és utáni évek igaerőhiánya rákényszerítette a parasztembereket arra, hogy egy lovat és egy ökröt vagy tehenet állítsanak fogatba. Ezek a vegyes igák persze csak akkor jöttek létre, ha mindkét állat egy gazdáé volt. Teherszállításnál ilyen esetekben *lúszekérbe*, kocsiba fogták az igás jószágokat. Meghagyták a *lúrudat*, s a két oldalára történt a befogás. Az ökör vagy a tehén nyakára is *nyaklót* tettek, éppúgy, mint a lónak, s begyeplűzték. Másik fogatoló mód szerint a ló két rúd között haladt, az ökröt vagy tehenet pedig jobb oldalra *lógóra* fogták. A szarvasmarhát minden esetben *lúhámmal*, olykor zsákból készült vonóeszközzel szerszámozták fel.[43]

A gyűjtőmunka során számos adatközlő említette, hogy „a jószág csak a maga fajtáját szívelte", ezért a gazdának nagyon vigyázni kellett a közös munka során. A vegyes fogatoknál az

42. *Györffy István* é. n. 205., 270.; *Ecsedi István* 1911. 42.; *Balassa Iván* 1973. 455.; *Bodó Sándor* 1977. 11.; *Madarassy László* 1932. 26—27.; *Kiss Lajos* é. n. 71.
43. *Bodó Sándor* 1972—74. 56—57.; 1977. 11.; 1979. 4.; *Kiss Lajos* 1937. 311.

volt a hajtó legnagyobb gondja, hogy a lovakat és a szarvasmarhákat nagyjából egyforma haladási sebességre szorítsa. Mindig vezetni is kellett őket, csak a terelőszavakra a gazda nem hagyatkozhatott. Igen nehéz volt őket egyszerre megállítani is. A ló egy szóra megállt, s az ökrök a sarkát taposták. Így azután óvatosan hógatott a hajtó egy darabig, amíg csendesen megálltak.[44]

Erdélyben ritkán az is előfordult, hogy bivalyos előfogatot alkalmaztak a magyar ökrökkel végzett szántás során. A tagosításkor vagy a földosztáskor az egykori községi vagy földesúri tulajdont képező legelőket, *nehezen számló földet* törtek fel nagy igaerejű ökör-bivaly vegyes fogatokkal.[45]

44. *Bodó Sándor* 1977. 11—12.
45. *Kós Károly* 1980. 244.

SZÁNTÓFÖLDI TEHERHORDÓ MUNKÁK

A szarvasmarhafogatok részvétele a paraszti termelő tevékenységben természetszerűleg igen jelentős volt. Alig akadt olyan mezőgazdasági munka, amelynél szerepe ne lett volna az igavonó állatoknak. A fogatokkal végzett robotos munka végigkísérte a magyar parasztság történetét évszázadokon keresztül. Az urbáriumok előírták a jobbágyok szántási robotkötelezettségét, olykor külön őszi és tavaszi szántást is. Az esetek zömében az évi szántási robotnapokat vagy a felszántandó föld terjedelmét jelölték meg. A földesúri földeket a XV. századtól kétszer vagy háromszor kellett évente felszántani. A Vas megyei egervári uradalomban a XVI. században a jobbágyokat kétszeri szántás terhelte, tavasszal György-napkor, ősszel pedig Mihály-napkor kellett megszántani a majorsági földet.[1] *Balassa Iván* véleménye szerint már a középkorban kialakult a háromfordulós rendszeren belül az ősziek alá való háromszori és a tavasziaknak az egyszeri szántás.[2] E korszakban egyébként a szántás mellett a bor- és élelemfuvarozás érintette a jobbágyság fogatállományát. Az egésztelkes jobbágy a XVIII. században is 52 nap igásrobottal tartozott földesurának, amit szántáskor 4, egyéb munkánál 2 igásállattal kellett leszolgálni helybeli vagy szomszédos majorsági földön. *Hosszú fuvart* évente egyszer, négy egészteleknek összefogva kellett teljesíteni, legfeljebb kétnapi járóföld távolságra.[3] A jobbágyfelszabadítást követően az uradalmaknak végzett fogatos munka részben bérmunka lett, részben a meg-

1. *Szabó István* 1975. 25—26.
2. *Balassa Iván* 1973. 471—472.
3. *Bán Péter* 1980. 804—807.

művelésre felesben átadott földek révén biztosították a parasztgazdák fogattal teljesített ledolgozását.[4]

Az igavonó szarvasmarhákkal mindig férfiak bántak. Minden velük kapcsolatos munkát a parasztgazda és idősebb fiai végeztek el. Az asszonyok csak a XX. század ínségesebb éveiben szántottak és szekereztek ökrökkel és tehenekkel. A szántó nő a Zempléni hegyvidéken nagy becsületet vívott ki faluja népe előtt, de tettével egyúttal meg is szégyenítette rokonait, akik nem nyújtottak neki segítséget. Így azután az utóbbi időben a rokonság még azokat az asszonyokat is kisegítette, akiknek férje városi, erdőgazdasági — távoli — munkahelyen dolgozott.[5]

Szántóföldi fogatos munkák

A szarvasmarha igénybevétele a gazdasági évben, főként a tavaszi és az őszi hónapokra szorítkozott. Nyáron kevesebbszer, télen pedig ritkán — akkor is szánkóba — jármolták az ökröket, teheneket, s főként azért, hogy a nyaka ne szokjon el az igától.

A mezőgazdasági munkák csúcsidőiben az igásállatok — s a velük dolgozók — napról napra igen kemény munkát végeztek. A mezei munka megkezdésének nem volt meghatározott napja. A szántás megkezdésénél „Az üdő a gazda, ahogy az üdő kiengedi az ekét" — vélték a hajdúböszörményiek.[6] *Szántáskor* (a júniusi *ugarolás*kor, az aratás utáni *forgatás*kor és a szeptemberi *vetés alá való szántás*kor, vagy pedig a tavaszi szántáskor),[7] de minden szántóföldi fogatos munka alkalmával „Régen a naphoz mentünk" — fejezte ki egy tiszazugi parasztgazda a lényeget. Ha *cimborá*val dolgozott, előző este a következő szavakkal váltak el: „Hónap napfelkeltére ott (ti. a szántóföldön) legyél!"[8] A korai felkelés, etetés, a trágya kihordása, az ökrök megtisztítása, itatás után a hajnal már a határban találta a gazdákat, akik ekelovon vagy szekérrel szállították ki a munkaeszközöket.[9] A Sárközben a XIX.

4. *Balassa Iván* 1960. 384.
5. *Bodó Sándor* 1972—74. 62.; *Szabó László* 1965. 139.
6. *Hofer Tamás* 1956. 486.
7. *Balassa Iván* 1973. 470—482.
8. Saját gyűjtésem.
9. Vö.: *Balassa Iván* 1973. 446.

század közepéig az ökrök munkavégzés idején nem istállóban töltötték az éjszakát, hanem a gazda a falu alatt tanyázó ökörcsordába csapta, majd reggel onnan vitte el azokat a munkához.[10] Nyilván hasonló okokból a gömöri területen az ökörcsorda éjjel is legelt.[11] A lerakodást, elhelyezkedést követően rögtön munkához fogtak, s általában 8-ig szántottak. 8-tól 9-ig früstököltek, 9-től délig dolgoztak, 12-től 2-ig ebédeltek és pihentek, majd pedig napszálltáig megszakítás nélkül újra szántottak. Néhol a munkanapot kettéosztották, s reggeltől 11—12-ig, majd 1—2-től estig, naplementéig egyvégtében dolgoztak. A hosszabb fordulók után persze megálltak szusszanásnyi időre.[12] Munka közben általában „vetett takarmányt" adtak a járomból kifogott, s a szekérhez kötött jószágoknak, éjszaka pedig legeltették, egyes területeken, mint pl. a Sárközben azonban sem délben, sem este nem etették őket, hanem a szántókat keretező gyepen, illetve a falut övező páskomban legeltették.[13] A mezei munka közben mind a gazdák, mind az állatok gyakran kint aludtak a szántóföldön, hogy megnyerjék a munka számára az otthon és a szántóföld közötti közlekedés idejét.[14]

A szántást követően, ha nagyon rögös lett a föld, tövisboronával vagy fogasboronával simították el. Ugyancsak megboronálták a földet vetést követően is, hogy a magot betakarják. A *boronálást* — könnyű munka lévén — mindig csupán két ökörrel végezték. Hasonlóan könnyűnek számított a XIX. század közepétől *hengerrel* vagy *görgővel* végzett munka is. Célja az volt, hogy vetés után a talaj rögeit összetörje, s a földet lesimítsa, lenyomtassa. Ha a XIX. század végén és a XX. században géppel vetettek, a szántó lesimítására általában szükség volt.[15] A boronálást tézsla, a hengerelést az eszközre szerelt rúd segítségével végezték el a parasztgazdák s a béresek.

10. *Andrásfalvy Bertalan* 1965. 37.
11. *Paládi-Kovács Attila* 1977. 395.
12. *Gönyey Sándor* 1942. 243.; *Bodó Sándor* 1972—74. 62.
13. *Andrásfalvy Bertalan* 1965. 8.
14. Pl. *Hoffmann Tamás* 1956. 551.
15. Pl. *Györffy István* é. n. 207—208.; *Nagy Gyula* 1965. 125.; *Ikvai Nándor* 1967. 63—64.; *Varga Gyula* 1965. 281. 341—344.;MNL 1979. 523—524.

Az újabb keletű szántóföldi fogatos munkák közé tartoztak a kapásnövények, különösen a kukorica termesztéséhez kapcsolódó igás feladatok. Az éppen csak kikelt kukoricát a legtöbb területen fogas boronával megfogasolták. E munkánál a megszokott igát alkalmazták, míg a növény fejlődése során később — s a többi sorba vetett kapásnövény esetén is — páros fogatnál széles igával, egyes fogatnál természetesen egyesjárommal igázott ökrökkel vontatták a kapáló ekét, s végezték el a növények ápolását.[16] A munka rendje a szántásnál megismert időbeosztású volt, de annál összehasonlíthatatlanul könnyebbnek tartották.

Teherszállítás — fuvarozás

A szántó munkánál mind a fogatbeli állatok, mind az ember szempontjából lényegesen könnyebbnek ítélték a parasztgazdák a szekerezést. E tevékenység változatosabb volt, s legalábbis a település határán belül, mind az igavonók, mind a gazda számára a munka természetéből következően pihenők gyakrabban tarkították. A munkaidőt itt is a „látástól vakulásig" kifejezés jellemezte, de a munka folyamata jobban lehetővé tette az idő racionálisabb kihasználását. Az étkezés és pihenés ideje ugyanis igazodott a szekér vagy szánkó állásához és mozgásához. Míg rakták a szekeret, az ökröket etették és pihentették, s fordítva, a haladó szekérre felülve a gazda pihenhetett és táplálkozhatott. Együttes rövid munkaszünetet általában csak ebédidőben tartottak.

Bár lehetetlenség számba venni az ökörfogattal végzett szállítások teljes körét, mégis igyekszem a parasztgazdaságok és a földesúri majorságok évi legfontosabb igás teherhordó munkaalkalmait felsorakoztatni.

A szállító-szekerező munkák között a paraszti hétköznapok legünnepibb eseménye a gabonaneműek hordása volt. Erre az alkalomra alaposan letisztogatták az ökröket, egyes vidékeken a szarvuk hegyére piros bojtban végződő bőr tokot húztak, hogy az ünnepi alkalom külsőségekben is megmutatkozzék.

16. Vö.: *Balassa Iván* 1960. 178—190.

A learatott kepéket, kalangyákat, kereszteket csak rövid ideig hagyhatták a tarlón. Amint a gyom megszáradt a keresztekben, szekerekre rakták és a beltelkekre vagy a szérüskertbe hordták. Az alföldi tanyásgazdaságok üzemtechnikájával együtt járt a gabonafélék kötetlen kezelése, s a boglyák „tüskénbokron keresztül" történt vontatása a tanyai szérüre. Igen érzékletesen szólt erről a Nemzeti Gazda egyik írója 1816-ban: „Az érett gabonát kaszálják. Ha megszárad; nagy szekérterhénnyi tsomókra gerebjélik. Akkor, a' már összetömött gabonarakást (vontatót) egy vastag kötéllel (a' rudallóval) körül keritik, egy lántzal megszoritják, és elébe fognak 8-12 ökröt, mellyek a' tsomót ... az egész mezőn keresztül, az alsó részek magva' vesztével, a' tanyára tzepelik."[17] A boglyákat tehát kötéllel vagy lánccal alul körülkötötték, hozzáragasztották az egy vagy a boglya tömegéhez, súlyához mérten több pár ökrösfogatot, s éjszaka vagy hajnalban végezték a vontatást. A harmatos füvön (talajon) jobban csúszott a boglya, s ugyanakkor nem volt száraz a szalma, nem pergett úgy a szem. A kötetlen gabonaneműeket az ország keleti felében lombos faágra is hányták s ennek segítségével, vagy pedig az ún. *vontató, ördögszekér* vagy *bolondkocsi* igénybevételével szállították a nyomtatás színhelyére.[18]

A hordást követő nyomtatás munkájában a szarvasmarhának a ló mögött csak másodlagos szerepe volt. *Györffy István* ugyan azt jegyezte meg, hogy „Az alföldi magyar nem szívesen nyomtat ökörrel, ennek az ökör lassúságán kívül az is oka, hogy az ökör az ágyást összepiszkítja, a kinyomtatott szem szennyes lesz s őrlés előtt meg kell mosni. ... Az ökörrel való nyomtatás leginkább a Nyírségen s itt-ott a Hajdúságon volt elterjedve. Szeged-Halas vidékén az ökröt az ágyás letöretésére használták, mert jobban tiport, mint a ló. Az ökörrel nyomtatásnak legősibb módja Halason divatozott. Itt 30-40 marhát ráhajtottak az ágyásra, s aki csak épkézláb ember volt a tanyában, az ágyást körülállotta, hogy a marha el ne széledjen. Egy-két kisbéres hajszolta az ökröket, s ha azok egyszer megindultak, szépen körbe-körbe haladtak. ... Halason, Szegeden jármos ökrökkel is nyomtattak. Három pár ökör

17. Nemzeti Gazda 1816/I. 157—158. Vö.: *Hoffmann Tamás* 1963. 120—121.
18. Vö. átfogóan: *Györffy István* é. n. 259.; *Hoffmann Tamás* 1963. 96—122.

keringett egymásután haladva az ágyáson. A Nyírségen az egész nyomtatást ökör végezte s hogy az ágyásba ne piszkítson, a farka tövére abrakos tarisznyát kötöttek. A Bánságban szintén ökörrel nyomtattak. Az ökröt járomba fogták s az, mint a ló — a szarva tövére kötött kötelénél fogva — a szérü közepébe leásott oszlopra tekerőzik."[19] *Györffy* adatait *Hoffmann Tamás* egészítette ki, aki megállapította, hogy a szarvasmarha nyomtatómunkájának halvány emlékeit a nyomtatás egész elterjedési területén fellelte hazánkban. Idézi a „Magyar Simplicissimus" XVII. századi híradását, aki szerint valószínűleg a Nyírségre lokalizálhatóan „befognak négy vagy hat lovat vagy inkább ökröt, s ezeket a gabonán körbe hajtják, hogy kitapodják a termést. Ezt nevezik nyomtatásnak. Sok szem bent marad, az ökrök is bekapnak egy-egy falásnyit és jól lakoznak az ilyen cséplésnél. ... Ha a jószág — bocsánat a szóért — ganajozni akar, akkor a hajtóember a nála levő kivájt lapátot tartja oda és így fogja fel a csúnyaságot."[20] A leírás és *Hoffmann Tamás* kutatásai is azt igazolják, hogy járom nélkül hajtották a nyomtatásnál az ökröket. A szarvtőre erősített fejkötelékükkel viszont egymáshoz erősítették a párokat. A szarvasmarhák alkalmazása a nyomtatótechnika valamennyi változatánál (a gyűrű alakú ágyason, az oszlopos szérün, a csigavonal irányú, valamint a körkörös technikánál, s a szekér segítségével végzett szemnyerésnél) kimutatható.[21]

A szénamunkáknál a gabonafélékhez hasonló módon történt a szállítás. *Paládi-Kovács Attila* monográfiájában alaposan foglalkozik a szénaszállítás módozataival. Megállapítja, hogy a vontatás legkezdetlegesebb módja a *fenékvontatás*, amellyel a rakodás elkerülése révén jelentős időt, munkaerőt és költséget takarítottak meg, de ez a módszer ugyanakkor több igásállatot igényelt, mint a kerekes járművekkel vagy csúszóeszközökkel végzett szállítás. A boglya vontatásának gyakorlatát főként az Alföldről ismerjük, s nagy igaerőigénye miatt inkább az uradalmak éltek vele. A Kisalföld paraszti gazdaságaiban az egyetlen lóval vagy ökörrel végzett fenékvontatást alkalmazták, de ezzel az eljárással csupán apró petrencéket szállítottak. Kisebb vonóerőt kívánt a szénaboglyák

19. *Györffy István* é. n. 224.
20. *Magyar Simplicissimus* 1956. 204—205.
21. *Hoffmann Tamás* 1963. 186—228.

rudas vontatása, amely az Alföldön, a Dunántúlon, a Felföldön és Erdélyben is előfordult a paraszti gazdaságok gyakorlatában. A boglyát a rudakhoz kötötték, s az egy-két ökörpár a nyárs kampós végéhez ragasztott tézslával húzta a terhet. Az Alföld területén pedig több formája (és elnevezése) ismeretes a négykerekű vontatószekérnek, amely megkönnyítette a szénaszállítást, s azonos igaerő mellett az előbbi szállítási módszerhez képest közel kétszeres terhet tudtak a jármolt állatokkal elvontatni. A széna és a termesztett takarmányok szállítását azonban általánosan a más és más módon felszerelt, más és más formájú, ökrök vagy lovak által vont szekerekkel és szánokkal végezték az egész magyar nyelvterületen. Szekerekkel szállították a mezőről a településre, s a kisebb-nagyobb távolságra fekvő városok piacaira, vásáraira.[22]

Az őszi betakarítási munkák idején rendkívül sok szállítási feladat hárult a fogatokra. A termékek legnagyobb részét a betakarítás egyéb teendőihez igazítva szekérrel teljesítették. Különösen sok fogatfordulót kívánt a kukorica, a burgonya, a répa, a szőlő, a kerti növények, a gyümölcsök, a kender stb. betakarítása, esetenként piacra, vásárra szállítása és a feldolgozó helyekre vitele.

Ökör vonta szánokkal a paraszti gazdaságok ritkán végeztek fogatos munkákat. Ilyen alkalmakkor általában fát és trágyát hordtak. Az uradalmakban viszont gyakrabban fogtak be télen is, s ökörigák teljesítették a belső majorsági szállításokat. A parasztgazdák véleménye szerint az ökör jobb szánhúzó, mint a ló, mert míg a 2 egyszerre lépő ökörpár (mindig csak egyet fogtak a jármű elé) egyenletesen és simán, addig a rendszertelenül lépegető lovak ide-oda fordítva, rángatva vonták a szánkót.[23] A trágyát persze igen gyakran szállították kora tavasszal szekereken is a határba. A Bodrogközben addig rakták négy ökörnek a *ganéjt* a szekérre, amíg a jó erőben lévő férfiember a szekér hátsó tengelyének egyik oldalát meg bírta emelni. Ha már sikertelenül feszült neki, indították a fogatot.[24]

22. Összegzően tárgyalja: *Paládi-Kovács Attila* 1979. 319—365. Véleménye szerint a széna vontatózása Magyarországon a középkorba nyúlik vissza, s mintául szolgált a gabona vontatózásához.
23. Vö.: *Györffy István* é. n. 199.; *Bodó Sándor* 1972—74. 58.; *Nagy Gyula* 1965. 114.
24. Saját gyűjtésem.

Jelentős fogaterőt kötött le az egyes vidékek speciális termékeivel folytatott fuvarozó kereskedelem az ország valamennyi nagy táján. Említést érdemel pl. a Felföld és Erdély területéről, a Bakony vidékéről az ország középső részei felé irányuló szállítás pl. vasárukkal, sóval, égetett mésszel és szénnel (47. kép), faragott faeszközökkel, vágott fával, vászonnal, a kézműves iparosok vásári és faluzó vándorkereskedő szállításai, a borvidékről a többi táj felé irányuló bor- és gyümölcskereskedelem.[25]

A kettős iga széles változatával — mint láttuk — Magyarország dél-nyugati csücskében a talaj-előkészítés során és a vetésnél végeztek boronálást, míg ugyanezt az igát az ország egész területén alkalmazták az ekekapával együtt egyes kapásnövények megművelésénél. Az egyes fogatok munkában való részvételét ugyancsak a kapásnövények termesztési gyakorlata, s emellett a parasztgazdaság termékeinek fuvarozó szükséglete hívta létre és tartotta életben. E fogatos tevékenység időbeosztása, munkarendje nem tért el a páros fogatokkal teljesített feladatok mindennapi ritmusától.

A szarvasmarhafogatok szerepe a paraszti társadalom ünnepi alkalmaikor

A gondos parasztgazda minden alkalommal ügyelt arra, hogy az udvaráról fogattal kilépő ökrei ápoltak, gondozottak legyenek. Természetszerűleg fokozottan érvényesült ez ünnepi alkalmakkor. Hazánknak azokon a tájain, ahol még a XX. században is jelentős szerepe volt az igás szarvasmarhának, a hámos lovak nem tudták kiszorítani az ökröket a paraszti élet ünnepi alkalmai során igénybe vett fogatokból.

Lakodalmak idején korábban minden bizonnyal széleskörűen alkalmaztak ökörfogatok vonta szekereket, adataink azonban csak Erdélyből és Mezőkövesdről maradtak fenn. Erdélyben Szolnok-Doboka, Kolozs megyékben, a Kis-Küküllő vidékén feldíszített ökrösszekéren vagy szánon, felcsetenyé-

25. Pl. *Morvay Judit* 1960. 139.; *Viga Gyula* 1980. 252—258.; *Bodó Sándor* 1979. 485.; *Kós Károly* 1976.

zett ökrökkel szállították a menyasszony ágyát. Az ágyvitelnél *cifrajárom*ba fogták az ökröket, s általános szokás volt a járom feldíszítése. Zöld ágakat pl. fenyőt, vagy csokorba fogott zöld gallyakat tűztek az iga bélfájához, a járomvégekhez. Az ökrök szarvára piros bojtokat, nyakába csengőt is kötöttek (48. kép). Mezőkövesden négyökrös szekérrel is szállították lakodalomkor a násznépet. A szekeret zöld galyakkal díszítették fel, a villásszarvú magyar ökörpárok külső szarvhegyére színes bojtot húztak, az ökrök nyakába pedig egymással összehangolt, egymásnak felelgető „szavú" csengőket kötöttek. Az elöl haladó ökörpár jármát virágokkal, zöld gallyakkal ékesítették. Szabolcsban piros bojt, csengő, díszes járom került lakodalom alkalmával az ökörpár szarvára és nyakára, a jármot mezei virágokkal, zöld ágakkal bokrétázták fel, a külső szarvak végére még színes kendőket is kötöttek. Az ökörpárokkal mindenütt egy-egy ünneplőbe öltözött gazda foglalkozott.[26] Ha több igája volt egy gazdának, a cifrát tette ökrei nyakába vásárba, kaláka munkába menet és egyéb ünnepibb alkalmakkor.

Erdélyben, az egykori Kolozs megyében a temetési menetben is szerepe volt az ökörfogatoknak. Magyarszovátán négyes fogat vitte a temetési menet idős nőtagjait és a gyerekeket a temetőbe és vissza. A fogat persze az alkalomhoz illően mentes volt minden dísztől.[27]

Ünnepi alkalmai voltak egy-egy faluközösségnek, amikor templomtornyaiba új harangok kerültek. A drága és mindig nagy terhet jelentő harangot az öntőhelyről, vagy később a legközelebbi vasútállomásról ünnepi kíséret mellett általában ökrös szekérrel szállították a templomhoz. *Kiss Lajos* leírása szerint kimagaslóan díszes *tornyos járom*ba fogott ökrök szállították az 1930-as években a kékcsei református templom harangját a faluba a kisvárdai vasútállomásról. A jószágokat alaposan letisztogatták, szarvaikat kőporral (budai földdel) súrolták, üvegdarabbal megkaparták, majd langyos meleg vízzel megmosták, hogy a szarvuk tövén láthatóak legyenek a barnapiros *vérkarikák*, majd szalonnával kizsírozták vagy nap-

26. Vö.: *Balassa Iván—Ortutay Gyula* 1979. 581—583.; *Kós—Szentimrei—Nagy* 1978. 164., 167. kép.; *Kiss Lajos* 1937. 320.; *Hofer Tamás—Fél Edit* 1975. 492. kép.; *Kós Károly* 1976. 363., 1980. 237—238.
27. *Balassa—Ortutay* 1979. 599.

raforgóolajjal bekenték. Rendkívüli alkalmakkor szokás volt a bodza érett bogyójával bekenni, hogy pirosas legyen, az ökrök külső szarvára piros bojtos kötelet kötni, nyakára pedig rézzel kivert sallangos, széles szíjjal csengőt csatolni.[28] Szabolcsban éppúgy, mint Eger környékén (pl. Felnémeten) zöld ágakkal és virágokkal is feldíszítették a jármokat, valamint az ökrök testét harang szállításakor.

Ugyancsak rendkívüli eseménynek számított a falvak nagyméretű *határbarázdáló ekéjének* használata. A kérdésre *Györffy István* irányította a figyelmet, amikor megjegyezte, hogy az évenkénti határjárás és földosztás alkalmával használták azokat, amikor a község határát közerővel körbebarázdálták, megelőzendő a határvillongásokat.[29] A *falueke*, a *falu ekéje* használatáról azután *Kós Károly* írt az erdélyi adatok számbavételével. Megállapításait a körösfői emlékek kapcsán konkretizálta: „A falu alatt a Körös patak mentén elterülő községi rét árkait rendszerint két-három évenként barázdálták a faluekével, mivel azok a hóolvadások után, a tavaszi vizektől, esőktől beiszapolódtak, betömődtek, s a rétet az elmocsarasodás fenyegette. Május első szombatján vagy hétfőjén a bíró kidoboltatta, hogy azok, akiknek jó erős pár jármos ökrük vagy — az első világháború óta — bivalyuk van, 10 órára jelenjenek meg velük járomba fogva és ténzsulával a falu Rétkert nevű helyén. ... Amikor aztán összegyűlt a szükséges 8 pár ökör (bivaly), gazdáik felügyelete alatt, és ott volt még egy tartalék ténzsula is, kihozták a hatalmas faluekét, amelynek geredelyét erős kovácsoltvas szekérlánc *patinggal* egy *szekérelő*höz kötötték. Az eketaligát helyettesítő szekérelő rúdjához fogták a legerősebb pár ökröt, majd a többieket ez elé, sorban. Legelöl ment a bíró, mutatva a helyes irányt, majd mindenik pár ökör mellett balról a gazdájuk, valamint rajtuk kívül még vagy 8—10 férfi, hogy szükség esetén segítségül legyenek." Végül a *sáncolás* befejezése után „áldomásoztak, beszélgettek, még énekeltek is. Az egész falu részvétele, a közreműködők viselete, majd a munkavégzést követően közös mulatozás az alkalom sajátos agrárünnep jellegére utalnak.[30]

28. Vö.: *Kiss Lajos* 1937. 316—320.; *Gunda Béla* 1984. 74.
29. *Györffy István* é. n. 198., 204.
30 *Kós Károly* 1977. 266—267.; 180. 187—194.; *Balassa Iván* 1973. 326.

Befogás és hajtás

A szántóföldi vagy szekerező munkák végzésére indulva mindig párosan vezették az ökröket, teheneket a szekér elé. Ezt a munkát mindenütt a gazda végezte, esetleg idősebb fiával jármoltatta a szarvasmarhákat. Előbb mindig a szekeret készítették elő. Kihúzták a szekérszínből a megszokott befogó helyre, amely általában az udvar magasabb pontján volt, hogy eső esetén se legyen nagy sár, de ugyanakkor vigyáztak arra is, hogy a gazdasági udvar forgalmát se akadályozzák. Gyakorta a trágyadomb közelében volt a befogóhely, mivel trágyahordáskor itt fogták a megrakott szekér elé a szarvasmarhákat. A szekér előkészítéséhez az is hozzátartozott, hogy a rúd két ága közé a nyakszeggel rögzítették a jármot, s ha több párt fogtak be, a helyükre kerültek a tézslák és a többi járom is. Az igát egyébként a szekérszínben fal mellé állítva, a szekérderékban hagyva vagy az istálló, a szekérszín oldalába az eresz alá vert két kampós faszegen tartották. A reggeli harmattól vagy esőtől vizes igát birkabőrdarabbal, ronggyal gondosan letörölték, hogy a vonóeszköz — tapadva — fel ne törje az állatok nyakát. Egy igába általában mindig ugyanazt az ökörpárt fogták. A szarvasmarhák nyaka ugyanis nagyon változó vastagságú, s jókora különbség van a kifejlett (dalmos) ökör és a fiatal tinó nyakvastagsága között is. A járomfej és az alfa távolságát minden párnál pontosan beállították, hogy a járom a marhák nyakára jól feküdjön. Ha e célra a bélfák lyukai elégtelennek mutatkoztak, széna- vagy szalmacsomót, kenderből vagy fűzvesszőből készült gúzst tekertek a bélfa végére az alfa alatt, s így emelték a kívánt magasságba az ökörnyakat alul bezáró deszkát. Az iga pontatlan beállításánál csúszkált a vonóeszköz, s akadályozta az állatok teljes erőkifejtését.

A befogást végző férfi több pár esetén hátulról előre haladva vezette ki — többnyire az istállóból — a vonóállatokat. A párt a kútnál megitatta, majd kötelüket, láncukat fogva jobb felől került a szekérrúd vagy tézsla mellé. A baloldali ökröt átléptette a rúdon, s a jobboldalsót a rúd mellé *faroltatta*. Az állatok így megszokott oldalukra jutottak. A befogó a szarvasmarhák kötelét, újabban láncát a járomhoz vagy a rúdkari-

kához kötötte. Ezt követően jobb kézzel felemelte a rudat, vele együtt az igát is, kiemelte a járomszeget, aztán a hajszás (jobboldali) állat kötelét fogva az igát az ökör nyakára tette. Közben terelőszavakkal biztatta a marhát a nyaka járomba tételére, majd helyére dugta a járomszeget. A „tanultabb" vonómarhák a nyakukat már biztatás nélkül is bevágták az igába. A befogó bal kezébe vette át a rúd végét, feljebb emelte, hogy az iga vízszintes helyzetbe jusson, majd a bal oldali ökör nyakát is járomba igazította. Ezután sorban a tézslások befogása következett. Szükség szerint felszerelték az igát ökörszoktatókkal. Utána megoldották a köteleket, s az ökrök szarvaira kötötték. E köteleket arra is használták, hogy igazítsák velük az ökrök járás- vagy tehervonási hibáit (a fej lógatása, az erősebb ökör mozgásának korlátozása stb.). A fogatból történt kifogáskor minden mozzanat fordítva történt. Előbb a baloldalit, majd a jobboldalit, előbb a tézslásokat, majd a rudasokat fogták ki. A kifogásnál szintén használtak terelőszót.[31]

Hajtás közben a parasztember vagy a béres általában nem ült fel a szekérre. A közmondás szerint a „bérest az Isten az útfélre teremtette". A XIX. század végéig a szarvasmarhákat bal oldalról terelték, a hajtó több pár esetén a hátulsó pár ökör derékvonalával egyvonalban ballagott. Széles körben előfordult, hogy a fogatot a hajtó nem oldalról, hanem az állatok előtt menve irányította. Szántásnál mindig az első ökörpárt vezették balról kötélen, de „az vót az ember, aki egyedül szántott". Ha a teher kicsi volt, vagy hosszabb úton pihentetőül felült a hajtó a szekérre. Mindig az ülés jobb oldalán foglalt helyet, hogy a mellette ülőtől jobb keze az ostorral szabadon mozoghasson. Akadály esetén balfelé ugrott le a hajtó a szekérről, s a baloldali ökörhöz ment. A jobboldali ökör valósággal megrettent, ha melléje léptek, annyira nem szokta meg az ember közellétét.[32]

A hajtásnál mindenütt hosszúnyelű ostort használtak. A több párból álló fogatokhoz az Alföldön a béresek s a parasztemberek mogyoró-, fűz-, kőris-, tölgy-, *veresgyürő*-, eperfahusángot „fűtöttek meg" szalmalángon ostornyélnek. Hasz-

31. Vö.: *Bodó Sándor* 1972—74. 65—69.
32. Saját gyűjtésem. Vö.: *Takács Lajos* 1980. 249—251.; *Kós Károly* 1980. 237. stb.

náltak vásárban vett *lengenád-* (bambusz-) nyeleket is. Méretét, Petőfi után, úgy jellemezték a Bodrogközben, hogy „két öles a nyele, 3 a kötele". A nyélhez szíj *telek*kel kapcsolódott a kenderből vagy szíjból font *kötél* vagy *ostor*. Az utóbbit leggyakrabban nyolc ágúra, hüvelykvastagságúra, kígyóhátasra fonták a készítő pásztorok. A kötél vége többnyire egy lapos szíjban, a *csapó*ban folytatódott, s a végső szakaszt a tehénfarokból vagy ló serényéből, újabban raffiából font *sudár* vagy *sugár* alkotta. Pattintáskor a sudár volt az, ami nagyot *csergetett*. Ezt az ostortípust a Bodrogközben *restellő*nek, az Alföld területén, a Kiskunságban, Észak-Cserhát falvaiban *bérösustor*nak, *ökörhajtóustor*nak, *nígyellő*nek, *négyellő*nek, Kunszentmiklóson, Halason *lágyellő*nek nevezték. Kiskunhalasi szabály szerint két ökörhöz 1, négyhez másfél, hat ökörhöz 2 öl hosszú nyélre volt szükség. A Hajdúság és a Nagykunság területén a *négyelő* ostorát ujjnyi széles hasiból 4—8 ágúra fonták, ugyanúgy kígyóderekúra, mint a karikást. A *telek* másfél sukkos hosszúságú, nadrágszíj szélességű, amely *kígyófej*re volt bekötve az ostorderékhoz. A *sugárt* kutya- vagy macskabőrből ék alakúra szabták, s a keskenyebb végével kötötték a csapóhoz. Ez a kétujjnyi széles bőrcsapó nagyot szólt, de nem csapta úgy ki az állat bőrét, mint a szőrcsapó.[33] A bakonyi Szentgálon *hosszi vetett ostort, ökörhajtó ostort, korbácsostort* kenderből fontak a négy fogatbeli ökör hajtásához. A nyélnek olyan ágat vágtak, amelynek a szár végén több elágazása volt, hogy ha útközben eltört, lejjebb az ostort újra a nyélhez köthessék. A nyél hossza egyébként 180 cm, az ostoré 120 cm volt. A két részt a *telenk* kapcsolta össze, a kötél felső végén *sallang*, s alsó végén *sudár* volt.[34] Ezzel az ostortípussal két kézzel dolgoztak a béresek és a parasztemberek. A XX. században egyre több gazda használt olyan egyszerű ostorokat, amelyek egyágú szíjból készültek, s amelyre 10 cm-enként görcsöket kötöttek.

33. Saját gyűjtésem, ill. *Györffy István* é. n. 123.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 465.; *Tálasi István* 1936. 49—50., 190.; *Zólyomi József* é. n. 19.; *Dorogi Márton* 1969. 101.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; MNL III. 1980. 698.; IV. 1981. 117.; Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma ostoradatai.
34. *Vajkai Aurél* 1959. 123—125.

A Zempléni-hegység területén a szarvasmarhákat az *ösztökével* is biztatták, vagy földdarabbal dobták meg a gyorsabb halaldás érdekében.[35]

A szántóföldi munkák végzése alkalmával mindennapos gond volt, hogy az állatok kapkodtak a fű, széna, s minden ehető táplálék után. A folyamatos munkát rakoncátlan viselkedésük nagyban gátolta, s ezért a gazdák igyekeztek szájkosárral megakadályozni ide-oda kapkodásukat. A szájkosár használata az egész országra jellemző. Az eszköz neve általában *szájkosár, ökörszájkosár,* a Hajdú-Bihar megyei Konyáron *kosár*ként, a Zempléni-hegység középső részén *háló*ként, Zala megyében *ökörkosár*ként, a Veszprém megyei Szentgálon *ökör orrára való kosár*ként ismerik, merthogy „csak kutyának van szájkosara".[36]

Az általában 20 cm átmérőjű és ugyanolyan magas ökörkosár régen iszalagból, hántolt vagy hántolatlan vesszőből, bőrből, kenderkötélből, újabban vas abroncsból vagy drótból készült. Kúpos formájú, kosár alakú eszköz, amelyet az igavonó állat orrára-szájára húzva két szalaggal erősítettek a fejére. Általában ügyesebb parasztemberek, béresek, vagy a falusi kovácsmester kötötte vagy kovácsolta. Az eszköz archaikusabb példányait Somogy, Vas, Zala megyékből ismerjük, ahol erdőn szedett iszalagból kötötték és fonták. A somogyi Karádon kör alakú keretet kötöttek hársfaháncsból, ehhez négy darab félkörbe hajlított, egymást metsző háncsívet rögzítettek. Másutt a vidéken ezt a vázat hársfahánccsal is behálózták. Hasonló szerkezeteket készítettek Vas megyében hántolt vagy hántolatlan vesszőkötegekből, s az ország egész területén vas abroncsból, sodronyból, drótból, elhasznált kötőfékből, spárgából, utóbbiakból csigavonalban fűzve vagy hálószerűen kötve. Komáromból egy bőrből készített darabot ismerünk, amelyet a XIX. század második felében varrhattak, s több helyütt kilyuggattak — nyilvánvalóan azért ,hogy az ökör légzését az eszköz ne gátolja. A Békési Múzeum őriz egy olyan ökörkosarat is, amelyet a tarhosi uradalom kovácsmű-

35. *Ikvai Nándor* 1967. 61.
36. *Vajkai Aurél* 1959. 72.; MNL IV. 1981. 529—530.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 468.; *Ikvai Nándor* 1967. 59.; *Imre Samu* 1941. 13.; Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívum szájkosáradatai.

helyében az ökrök patkolása alkalmával használtak.[37] Az eszközt egyébként általában az igával együtt tárolták.

A vonóállatokkal végzett munka közben alkalmaztak hazánk nyugati vidékein egy *ökörkalap* nevű eszközt. Kizárólag Vas megyéből vannak adataink használatára, ahol hasított fűzfavesszőből vagy szalmából és fűzfahánccsból fonták, alakja egy ellipszis formájú tálcára hasonlítható, egyik végén fülszerű végződéssel, másik végén kisebb lyukkal. Az eszköz arra szolgált, hogy — *Kárpáti Kelemen szerint* — esős időben az ökrök nyakát az eső okozta feltörés ellen megvédjék. *Györffy István* úgy tudja, hogy „a tűző napfény ellen az igás ökrök fejét a Dunántúlon szalmával vagy gyékényből font kalappal védik. Úgy látszik, német hatás".[38] Az ökörkalapot természetesen párosan használták, a szélesebb, nagyobb lyuk segítségével a bélfára húzták, a kisebb nyílás révén pedig az igaszeg rögzítette a járomfej fölé.[39]

A nyak feltörése, s általában a fogatolás során előadódott sérülések sok gondot okoztak a parasztgazdáknak, béreseknek. Esőben — a népi tapasztalat szerint, s az uradalmi belső utasítások értelmében is — nem volt szabad dolgozni a fogatokkal. Míg az eső el nem állt, ki kellett a vonóállatokat az igából fogni. Az eső után szalmacsóvával letörölték az állatok nyakát, s a jármot is és a munka csak ezután folytatódhatott.

Az ökrök nyakának megóvása érdekében 1832-ben azt javasolja gazdasági munkájában *Leibitzer János*, hogy a parasztgazda „mossa meg néha-néha nyakokat szappanyos pályinkával, vagy csupán hájjal kenyje be; akkor az időjárás keveset fog nekiek ártani."[40]

Amikor főként tavasszal, a téli pihenés utáni első befogás alkalmával mégis megsérült, megkeményedett, megrepedezett, túrosodott az ökör, s különösen a betörés alatt lévő tinó nyaka, a feltört sebet a gazda vagy a béres gyógyította. A sebet olymódon orvosolta a hajtó, hogy az úton megállva a markába *hugyozott*, s azzal dörzsölte be a sérült nyakat, az istállóban *megpeselte* a fekvő állat nyakát, s a vizeletet jól bedörzsölte. Hajdúböszörményben a feltört nyakrészt *ten-*

37. Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívuma.
38. *Kárpáti Kelemen* 1903. 149.; *Györffy István* é. n. 141.
39. L. a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívumát.
40. *Leibitzer János* 1832. 40.

geri üszöggel kenték be, s két-három napig nem fogták be a jószágot. Az üszög hamar „beszárította" a törést. De általánosan gyógyították a túrosodott nyakat *sajtalan zsírral* (Hajdúság), sózatlan juh- vagy marhafaggyúval, sertéshájjal, kerékagyból kiszorult szekérkenőccsel is. Máskor vizes ruhával borogatták a tört nyakat, vagy *farkasalmalevelet* főztek, bele timsót *igettek*, s a sebet ezzel mosogatták, míg meggyógyult.[41]

Nehéz, hegyes terepen, köves talajon régóta szokás az ökrök körmének patkolása. Sík területen viszont általában a XX. század elejétől a műutak elterjedésével járt együtt a patkó alkalmazása. Ismereteink szerint mindenütt csak az ökör két első lábát, olykor csak a külső körmeit patkolták, nyáron *sima*, télen *éles* patkóval. A vasalást mindenütt a település kovácsa végezte szabadon vagy egy *vasaló* nevű állványban. Kötelet kötöttek az ökrök, tehenek csülkére, s ketten fogták, míg a mester körülvágta, leápolta a páros patát. A kovács ezt követően mindkét ujjra külön-külön, ritka kivételként (pl. Kisvárdáról, Tiszafüredről, Nyíregyházáról, Átányról ismerünk ilyen adatot) egybefoglalva a két ujjat, rászögezte az előre elkészített, majd kiigazított patkót. (A vasat újabban boltban is lehetett vásárolni.) A patákat teljesen betakarta a vaslemez, amelynek nyúlványait (ez a *káf)* a körömre hajlítgatták és szegekkel megerősítették. A patkolást néha úgy is végezték, hogy ledöntötték az ökröt éppúgy, mint a heréléshez, a hátára ültek, s még a szarvát is lekötötték. Széles körben találhat a kutató még napjainkban is a kovácsműhelyek körül *kalodát* (Erdély), vagy *vasalót*, egy olyan fa állványt, amelybe *vasaláskor* bezárták az ökröket, teheneket. Két szíjjal körülkötötték az állat derekát, s azt a szerkezettel szükség esetén fel is lehetett emelni. A patkolandó lábat egy vízszintes rúdhoz kötötték, s úgy verték rá a vasat. Előfordult olykor, hogy a patkószeg *elevenbe* ment, s megsebezte a patát, de néha patkó nélkül is meggyűlt a szarvasmarha lába. Ezeket a betegségeket a kovácsmester gyógyította. Kitisztította a beteg, meggyűlt patát, faggyút csorgatott rá. Ha vasat is vertek a beteg patára, a patkó alá kalapdarab került. Erdélyben tüzes vassal kiégették a körömház beteg részét, s a nyílásba *kékköves* (rézgálicos) hájat vagy terpentint öntve, be-

41. *Bodó Sándor* 1972—74. 64—65.; *Bencsik János* 1971. 143.; valamint saját gyűjtésem.

kötötték. Ha lesántult a jószág, a Hajdúságban és a Nagykunságon *szőrös kötéllel kihúzták* a beteg láb *körme közét*, s aztán zsíros kékkővel kiégették, majd *fédervájsszal* kevert timsóval beszórták, ami a sebet kiszárította.[42]

A páros és persze később az egyes fogatban haladó ökrök és tehenek begyeplűzésére már a XIX. század elejéről van adatunk. *Pethe Ferenc* 1814-ben azt írja, hogy „A szarv tsak ollyan az ökrön, a' munkára nézve, mint a' német nadrágon a' sinór; némely tájékokon van haszna, mert a' kötelet a' hegyire hurkolják, 's az által a' járásban igazgattják; vagy legalább az egyenlő járásra kénszerítik".[43] Használata azonban a magyarság körében mindenütt csak szórványos volt, valószínűleg a német telepesek hatására. A XIX. században általában a színes szarvasmarhák fogatolásához alkalmazták. A Hortobágy környékén úgy vélték, hogy a gyeplűzést a falvakból Dunántúlra dolgozni járt emberek vezették be. A *gyeplűt, madzaggyeplűt* mindenütt az állatok befogását követően kötötték a helyére. A hajtószár általában hat méter hosszú, közepes vastagságú kötél, amelyet az ökör vagy tehén szarván, láncán, orrán vagy az orrában rögzítettek. A hajtószár kötelét az üres vagy megrakott szekéren ülő hajtó tartotta kézben, vagy pedig a lőcsfőre akasztották. A gyeplő egy-egy szárát a két vonóállat külső szarva tövére (a Hernád menti falvakban a belső szarvakra), a szarvkötélhez vagy lánca külső *filkarikájába* (Hortobágy vidéke) kötötték. Más mód szerint a kovács által készített *órkarikát, órvasat, orodzót* csiptették fel az ökrök, tehenek orrába, s ehhez erősítették a gyeplőszárak kétágú végeit. Olykor a járomra is szereltek egy-egy karikát, amelyen a hajtószárat átvezették. A hajtószárnak a fordulási iránnyal megegyező ágát rántották meg a megfelelő pillanatban, miközben szóval is terelték az igás jószágokat.[44]

42. *Györffy István* é. n. 272.; MNL IV. 1981. 219.; *Igaz Mária* 1964. 137—139.; *Kós Károly* 1980. 262.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 451.; *Dorogi Márton* 1969. 102—103.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 98.; *Bodó Sándor* 1972—74. 73.; a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívuma ökörpatkóra vonatkozó adatai, valamint saját gyűjtésem.
43. *Pethe Ferenc* 1814. 13.
44. *Varga Gyula* 1961. 551.; 1971. 415.; *Dorogi Márton* 1969. 99—100.; *Ikvai Nándor* 1967. 59.; *Bodó Sándor* 1966a 82.; 1972—74. 70.

Az ökörfogatokkal hajdan dolgozott béresek és a parasztgazdák úgy vélik, hogy menet közben a vonóállatokhoz mindig beszélni kellett. Ha nem szóltak hozzájuk, megálltak. A terelőszavakat az ökrös emberek általában elnyújtva, énekelve mondták ki, s mindig hozzátették a megszólított állat tulajdonnevét is. *Balogh Lajos* és *Király Lajos* a somogyi gyűjteményükben a témára vonatkozó megállapításaikat úgy összegzik, hogy a terelőszavak önmagukban, intonáció nélkül csak szavak és nem mondatok, teljes értékű közlést nem tartalmaznak. A terelőszavak csak a megfelelő szituáció és az intonáció segítségével válnak mondatértékű közlésekké. Véleményük szerint „az akaratközlés során a nyelvi lexémáknak csak másodlagos szerepük van az információ közvetítésében, az állat inkább a dallamra figyel, elsősorban annak alapján reagál az ember utasítására".[45]

Az igába történt befogásnál az ország középső részén, a Kiskunságban, a Tiszazugban s északon a Cserhát falvaiban a *terhő, terhő no!* terelőszót használták. *Kör be, kör ide, kör ne!* kifejezésekkel éltek a Barkóság falvaiban, Gömörben, Eger környékén, a Hajdúságban, a Nagykunságban és a Berettyó mellékén. *Kürbe* volt az irányító szó Szeged környékén, Kalotaszegen pedig a *kür, kürj!* szavak kíséretében történt a befogás. A Bodrogközben és a zempléni Hegyközben, Szatmárban és Beregben a *tür be, türr be!* befogó szavakat alkalmazták. A kifogásnál mindenütt ugyanazt az alapszót használták fel: *kör ki, türr ki* stb. alakban.[46]

A befogás során időnként gondot okozott, hogy az ökör nem állt a rúd vagy a tézsla mellé. Ilyen esetekben a befogó rászólt a vonóállatra: *farta!, farta te!, farto nee!* (Kalotaszeg, Szeged környéke, Hortobágy melléke, Szatmár, Bereg, Bod-

45. *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 73—75.
46. *Tálasi István* 1936. 200.; *Zólyomi József* é. n. 19.; *Bodó Sándor* 1972—74. 68.; *Kós Károly* 1980. 241.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 78.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Bálint Sándor* 1976. 470.; *Dorogi Márton* 1969. 93.; *Igaz Mária* 1964. 139.; *Varga Gyula* 1961. 550.; *Csiszár* Árpád 1982. 142.; valamint saját gyűjtésem.

rogköz, Hegyköz). Szarvaskőn a *kör mellé!* terelőszót használták.[47]

A fogat elindításánál szerepet játszott az a tényező, hogy a párok összeválogatásánál országszerte jobb oldalra állították a párjától valamivel erősebb, *mohosabb* ökröt. Indításnál gyakorlat volt, hogy a *hajszás*hoz (a jobboldalihoz) szóltak előbb, az megindult, s a baloldali csak néhány pillanattal később feszült a járomnak. A tiszacsegei Simon Mátyás az 1960-as években a következőképpen indította el a fogatát: *Ne, Folyó! Hó! Csálé Forrás!* A *hajszos* ökröt (Folyó) *elindította*, megeresztette hangjával, a *hó*-val visszafogta a *csálést* (Forrás), majd kis szünetet tartva, *csálé Forrás!* kifejezéssel egyenesbe húzatta a kissé félrefordult fogatot.[48] Somogyban szintén gyakran a jobbra-balra terelőszavakkal indították a fogatot. Az egyik a *csás*nak, a másik a *hajszás*nak szólt, s együttesen az előre való mozgásra buzdított.[49] Az indítás szava egyébként általában a *no, na, ne, nye, nahát.* Kalotaszegről a *hi, hi-ne!*, a Kiskunságból a *hőj-no!*, a Börzsöny vidékéről a *hajje no!*, Monorról a *hőj-na!*, a bakonyi Szentgálról a *haj el azon!, haj na!*, Göcsej és Hetés vidékéről a *hej no!* kifejezéseket ismerjük. Orosházán az általános nógatás mellett használták a *rrrrr!* (berregtem nekik, mondta a parasztgazda), *brrr, tehe!* terelőszavakat is.[50]

A hátrálás előidézésére széles körben gyakorlat volt, hogy a hajtó az állatok elé állt, megfogta a rúd végét, ostorát fenyegetően emelte az állatok orra elé, olykor az ostor nyelével még az orrukra is vert. Közben persze terelőszóval is biztatták az igavonókat. Az ország majd teljes területén a *hők, hőkk, hők te, hőkk meg!* szavakat ismerték, a Börzsöny vidé-

47. *Kós Károly* 1980. 241.; *Bálint Sándor* 1976. 470.; *Bodó Sándor* 1972—74. 68.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Igaz Mária* 1964. 139.; *Csiszár Árpád* 1982. 142.
48. *Bodó Sándor* 1972—74. 64.
49. *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 98.
50. *Kós Károly* 1980. 241.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; 1977. 208.; *Tálasi István* 1936. 201.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 78.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Gönczi Ferenc* 1914. 598.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 97—98.; *Vajkai Aurél* 1959. 90.; *Varga Gyula* 1961. 550.; 1971. 414.; *K. Kovács Péter* 1951. 387.; *Gulyás Mihály—Hajdú Mihány—Szabó Mihály* 1965. 230.; *Timaffy László* 1980. 102.; *Bodó Sándor* 1969. 190.; 1972—74. 71.; *Madarassy László* 1932. 26.; *Igaz Mária* 1964. 139.; *Zólyomi József* é. n. 19.

kén a *hükmek!*, Göcsej és Hetés területén a *humëk, hejkmëg, csiée ne, hamisz!*, Somogyban a *hű, hű vissza!* kifejezéseket alkalmazták.[51] Az utóbbi évtizedekben szórványosan elterjedt a lovak fogatoló gyakorlatából átvett *curikk*. Több pár befogása esetén csak a hátulsó ökörpárokat *hőköltették*, s az húzta magával az előtte állókat is. Hátráláskor a járom az ökör szarva tövére ugrott, s a hirtelen mozdulattól gyakran letört egy-egy szarv. Ez volt az oka annak, hogy régen sok félszarvú volt a hátulsó igavonó ökrök között.

A fogatok haladása közben a jobbra- és balrafordulást változatos terelőszavak segítségével érték el a béresek és a parasztgazdák. A jobbra fordulás szavai a Dunától keletre eső területen a *csá, csálé, cselő!*, amelyek elterjedését nem lehet egymástól elkülöníteni. A Dunántúl jelentős részén is a *csálé, csali, csáli, cseli!* kifejezések éltek, s ezektől eltérőt Göcsejben és Hetésben *(hikk!)*, valamint a velük érintkező Somogy nyugati felében *(hi, hű!)* alkalmaztak.

A balra fordulás terelőszava valamelyest egységesebb, hiszen legnagyobbrészt a *hajsz, hojsz, hajc!* kifejezéseket használták. Ettől eltérőt az észak-keleti vidékekről (Szatmár, Bereg, Bodrogköz, Hegyköz, a Zempléni-hegység középső része, Abaúj és Borsod északi része, Gömör) ismerünk, ahol a *prrr, prukk, prokk!*, Kalotaszegről, ahol a *ha, ha bé!*, valamint Gö-

51. *Gönczi Ferenc* 1914. 598.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; 1977. 208.; *Varga Gyula* 1961. 550.; 1971. 414.; *Bodó Sándor* 1969. 190.; 1972—74. 71.; *Madai György* 1909. 28.; *Kós Károly* 1980. 241.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 78.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 99., 173.; *Bencsik János* 1971. 143.; *Igaz Mária* 1964. 140.

csejből, Hetésből és Somogy nyugati feléből, ahol a *hakk, hakk ide!* illetve *ha!* terelőszavakat használták.[52]

A fogat haladása közben gyorsabb járásra a *nee, nye!* szócskával ösztönözték az igavonó ökröket, s a biztatást legtöbbször ostorcsapás vagy pattintás kísérte, a lassúbb haladást pedig általában a *hó, hóha, hóhe!* terelőszavakkal érték el.[53]

A rendelkezésünkre álló nagyszámú adat azt igazolja, hogy a szarvasmarhafogatok megállítása terén lényegében egyazon terelőszót alkalmaztak az egész magyar nyelvterületen. Majd mindenütt a *hó, hóha!* kifejezés élt, ezzel egyidejűleg Kalotaszegen a *hahó!*, Somogyban, Göcsejben és Hetésben a *hóhe!*, Szentgálon a *ha-he!*, Orosházán és a Börzsöny vidékén a *hopp!*, a Berettyó mellékén a *hadájjík* kifejezéseket is használták.[54]

Szántásnál, mezei munkáknál ugyanazokat a terelőszavakat alkalmazták, mint a szekerezésnél (s e téren az egyesigá-

52. *Gunda Béla* 1984. 76—77.; *Kós Károly* 1980. 241.; *Csiszár Árpád* 1982. 143.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; 1977. 208.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 78.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 172.; *Vajkai Aurél* 1959. 90.; *Fél Edit—Hofer Tamás* 1974. 129.; *Bencsik János* 1971. 143.; *Bodó Sándor* 1969. 190.; 1972—74. 71.; *Bálint Sándor* 1976. 524.; *K. Kovács Péter* 1951. 387.; *Gulyás Mihály—Hajdú Mihály—Szabó Mihály* 1965. 229.; *Timaffy László* 1980. 102.; *Varga Gyula* 1961. 550.; 1971. 414.; *Balassa Iván* 1940. 66.; *Madarassy László* 1932. 26.; *Dorogi Márton* 1969. 93.; *Igaz Mária* 1964. 139.; *Zólyomi József* é. n. 18—19.; *Szabó Kálmán* 1965. 64., 116.; *Gönczy Ferenc* 1914. 598.; valamint saját gyűjtésem. A Kiskunságból a terelőszavak — nyilván elírás eredményeként — fordítva jelentek meg. *Tálasi István* 1936. 201. Az országban élő nemzetiségek fogatoló gyakorlatukban magyar terelőszavakat alkalmaztak. Vö.: *Fél Edit* 1935. 45.; *Tábori György* 1974. 281.

53. *Kós Károly* 1980. 241.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 98—99.; *Varga Gyula* 1961. 550.; 1971. 414.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; *Bodó Sándor* 1969. 190.; 1972—74. 71.; *Igaz Mária* 1964. 140.; valamint saját gyűjtés.

54. *Kós Károly* 1980. 241.; *Ikvai Nándor* 1967. 61.; 1977. 208.; *Tálasi István* 1936. 201.; *Paládi-Kovács Attila* 1982. 78.; *Petercsák Tivadar* 1973. 392.; *Balogh Lajos—Király Lajos* 1976. 100.; *Vajkai Aurél* 1959. 90.; *K. Kovács Péter* 1951. 387.; *Gulyás Mihály—Hajdú Mihály—Szabó Mihály* 1965. 230.; *Timaffy László* 1980. 102.; *Varga Gyula* 1961. 550.; 1971. 414.; *Bodó Sándor* 1969. 190.; 1972—74. 72.; *Igaz Mária* 1964. 140.; *Zólyomi József* é. n. 19.; *Gönczi Ferenc* 1914. 598.; valamint saját gyűjtésem. Hasonló adatokat közöl az ökörfogatok terelőszavairól *Herman Ottó* 1914. 123—125.

ban való fogatolás sem volt kivétel), de ha a szekér hajtásakor szabály az, hogy mindig beszélni kell az állathoz, úgy a szántás alkalmával ez még fontosabb szabály.

A terelőszavak vizsgálatakor szükséges megjegyezni, hogy az indítás és a fogat gyorsabb járásra ösztönzése, valamint a lassúbb haladás és a megállás terelőszava lényegében egy és ugyanaz.

A magyar parasztember mindig nagy megbecsüléssel vette körül a termelő munkáját igaerejével segítő vonóállatokat. Az ökröket általában éppúgy becsülte, mint a lovakat. Széles körben azt tartották róluk, hogy mindkettő tartásának megvannak a maga előnyei. Az ökör lassúbb ugyan, de jóval igénytelenebb, mint a gyorsabb, de a tartási körülményeire és táplálására igényesebb ló.

Az utóbbiakkal kapcsolatban még a népmeséink is azt őrzik, hogy átok nyomán a lovak mindig esznek, de sohasem laknak jól.[1] Ugyanezt a gondolatot őrzi az a közmondás is, hogy „Messzebb lehet menni a szalmás ökrön, mint a szénás lovon abrak nélkül", vagyis kifizetődőbb ökröt tartani, mint lovat, mert az ökör nem igényes.[2] A dominánsan szarvasmarhatartó területen (pl. Zalában) a gazdák általában többre becsülték a marhát a lónál. A lótartás ugyanis drága. „A ló bizony csak akkor szép, meg jó, ha „a rostát gyakran a fejiho vagdallák", vagyis „abrakolják" — írja *Gönczi Ferenc.*[3]

Az átányi parasztember vélekedése szerint „Kiadósabb vót ökörrel dolgozni és gazdálkodni. Kisebb koszttal megvan, mint a lótartás. Nyári időbe legelt, télidőbe silány takarmányon megvót... Háborús időbe sokan lórul ökörre tértek, (mert) az ökröket nem hívták be..." Egyesek úgy vélik — írja *Fél Edit* és *Hofer Tamás* —, hogy az „ökör könnyebb szántó, mint a ló, mert vállal dolgozik, többet bír". „Ökörszekéren mindent vittek, ami csak létezik." „Akinek lova is vót hozzá, az ökröt job-

1. *Berze Nagy János* 1957. II. 350.
2. *O. Nagy Gábor* 1966. 527.
3. *Gönczi Ferenc* 1914. 591.

ban a nehezebb igára használta: szántani járt vele, trágyát hordott, fődet hordott tőtisre, erősebb takarításokat hordásba. Mán vásárra menni vagy hetipiacra, vagy kapálni lóval ment vagy csikóval."[4] Egy hajdúböszörményi gazda pedig a következő szavakkal foglalta össze az ökörfogatok erényeit: „Szántásra nincs párja az ökörnek. Az ökör szaladni nem tud, nem is szeret, de odaér, ahová a ló." „A szép ökörpár egyszerre lépett, mint a bakák... (s persze) Valamire való gazda nem tartott mindenfajta gicses-gacsos szarvú ökröket."[5]

Az ökrök után — nagyobb teherbírásuk miatt — általában erőteljesebb igás szerszámokat (pl. ekét, boronát, szekeret stb.) kötöttek.[6]

A munkalovak ökrökkel szembeni megkülönböztetett megbecsülése minden valószínűség szerint a legutóbbi két évszázadban alakult ki, s összefüggésbe hozható az igavonó ló létszámának megnövekedésével és egyes területeken az ökörhöz viszonyítva kialakult számbeli fölényével. Olyan vidéken, ahol már a XIX. század végén zömmel a lovat alkalmazták igavonó jószágként, hamarabb kialakult a szarvasmarhával gazdálkodó parasztok csúfnevekben (pl. *Ökrös)* is kifejeződő lebecsülése. A parasztember általában mindenütt büszke volt a jól táplált és gondozott igáslovaira, mint ahogyan „a szép ökörfogatnak, ökörhajtásnak is megvolt a maga büszke, mutatós formája és módja. Szép, nagy szarvú, fehér ökrök, szépen csengő ökörnevek, hangos ostorpattogás tartozott hozzá: „Csali Vitéz, Bátor hó!" — írja a Sárközből *Andrásfalvy Bertalan.* Az egyik első ökörre szokás volt nagy, mély hangú, öblös harangot is akasztani."[7] Közmondásaink is számon tartják a gazdagság, a jó mód kifejezését azzal a szólással, hogy „Hat ökör jár ki az udvarából."[8]

A parasztság körében a közhit a lóval szemben az ökröt buta, ostoba állatnak vélte. „Olyan buta, mint a belső ökre", vagy „Olyan okos, hogy tizenkét ökör sem tudná kigondolni az eszét", vagyis „Tizenkét ökör fel nem érne eszével."[9] Ennek megfelelően a paraszti termelés gyakorlatában az igavonó

4. *Fél Edit—Hofer Tamás* 1961. 180—181.
5. *Bencsik János* 1971. 140—141.
6. *Fél Edit—Hofer Tamás* 1961. 181.
7. *Andrásfalvy Bertalan* 1965. 24.; 1975. 371.
8. *O. Nagy Gábor* 1966. 526.
9. *O. Nagy Gábor* 1966. 526.

szarvasmarhákkal (különösen a betanítás időszakában) a hajtók általában keményen, ridegen bántak. Ugyanezt fejezi ki az „olyan vagy, mint béres az ökrihez" szólás is.[10]

A szólások és közmondások olykor az igázott állatok tartási módjára, a velük végzett tevékenységre, s az ember hozzájuk fűződő viszonyára utalnak. Az álmosságtól, fáradságtól „Akkorákat pislog, mint egy urasági ökör". A vég nélküli sok munkára utal az „Annyit ért hozzá, mint az ökör a vasárnaphoz" — szólás. A kapzsi, haszonleső emberre mondták, hogy „Az ökör alatt is borjút keres". Világosan és kifejezően utal egy szólás a szarvasmarha egyik előnyös tulajdonságára: „Erős, mint az ökör." A magában gazdálkodó parasztemberre mondták: „Maga keni az ökör szarvát". A szerencsés embernek „Még az ökre is borjadzik." A munkájával, az evéssel nem haladó emberre mondják: „Nyámmog, mint az ökör a sásos szénán", vagy „Nyeli, mint az ökör a jó szénát". Az egymástól nem különböző emberekre mondják rosszallólag, hogy „Összeillenek, mint csálés ökör a hajszással." Aki pedig hozzászokott valamihez, „Rászokott, mint ökör a béres szavára". A topogó ember „Toporog, mint a sörfőző ökör". Aki nagyon szomorú, „Búsul, mint kinek hat ökrét szekeréből ellopták". Az ostoba embertől származó rossz példamutatásra azt mondták, hogy „Ökörtől lópélda", vagy a tanács „Ökörtől lótanács".

Számos közmondás hivatkozik a munkát végző szarvasmarhára. Ezek közül idézni érdemes a következőket: „A fáradt ökör erősebben rakogatja a lábát" (idősebb ember olykor többet bír, mint a fiatal), „A szomjú ökörnek zavaros víz is jó", „Az idegen ökör is hazafelé bőg", „Az ökröt a talpáról fejik" (vagyis nem kell az ökröt a munkától kímélni), „Előbb legyen ökröd, s aztán csinálj jármot", „Ha tudná erejét ökör, nem törnék fel a nyaka", „Heverő ökörnek nem vetnek holdat" (a lusta ember nem éri el a célját), „Könnyű a hat ökör után tolni az ekét" (könnyű a más munkájával dicsekedni, vagy a gazdagnak boldogulni), „Ökörnek az iga kemény nyakcsiga", „Ökör szántja az abrakot, s a ló eszi meg" (szegény ember csak dolgozik, de munkája gyümölcsét az urak élvezik), „Sok ökör terhet mozdít."[11]

10. *Dorogi Márton.* 1969. 95—96.
11. *O. Nagy Gábor* 1966. 526—528.

A magyar népmesék világában jószerével csak a nyergelt lovak poroszkálnak vagy száguldoznak, a hintóba fogott igás lovak és szekér elé járomlt ökrök jóval ritkábban közlekednek. A mesevilág lovai a Jó és a Rossz segítőtársaiként egyaránt szerepelnek, a csodás tulajdonságokkal és képességekkel rendelkező ökrök azonban mindig a jót segítik. A találós mesék közül egy Szatmár megyei adat a következőkről szól: „Emelem ágas... járom; taszítom szőrös... ökörnyak; allóbelebütykös... járomszeg."[12]

A szokások és hiedelmek köréből meglehetősen kevés emlékanyagot sikerül felmutatni, ami persze nem jelenti azt, hogy hajdan a fogatolás, a paraszti termelés igaerejének gyakorlatát ne szőtték volna át az eredményes munkavégzést előidézni óhajtó babonás cselekedetek, analógián alapuló szokások. A néprajzi gyűjtés azonban csak mutatóba rögzített — jórészt a Dunántúlról származó — néhány adatot. *Vajkai Aurél* a Balaton-mellékről idézi azt a XIX. századi szokást, hogy lakodalom alkalmával az új pár a *héjba* (a padlásra) ment fel, s ott egy jármon hált először, hogy ugyanúgy összehúzóak legyenek, mint az ökrök. Olykor a pásztorok is felhasználták a járom egy alkatrészét — a járomszeget — irracionális cselekedeteik során. „Tudós" gulyások a legelő négy sarkába leszúrt lopott járomszeggel kötötték helyhez a megriasztott állatcsapatukat.[13]

Göcsej és Hetés vidékéről *Gönczi Ferenc* idéz olyan elemeket, amelyek bepillantást engednek a fogatolás egykor gazdag szokásvilágába. Borjúherélés alkalmával Göcsejben hajdan ezt mondták: száz forint lëgyën a farka alla!" A kivágott herét a háztetőre dobták, nehogy a kutyák hozzáférkőzhessenek, mert azoktól nagyon mérgesek lettek volna. Onnan azután a madarak vitték el. Annak a tinónak, amelyet még nem járomltak, első befogáskor a hátát vánkossal „lehúzták", s a vánkost a háztetőre dobták, ahol addig hagyták, míg a fogatolt szarvasmarha az udvarra vissza nem tért. A tinó első befogásakor „fehérnép" tette helyére az igaszeget, hogy a jószág szelídebb

12. Vö.: *Berze Nagy János* 1957. I. 642—644.; II. 118—144.; A német mondaanyagban a ló kizárólag mint a „Rossz" igásállata jelenik meg, ill. mint a gazdagoké, ezzel szemben az ökör a szentek és a jámbor férfiak igásállata. *Jacobeit, W.* 1957. 143.; *Herman Ottó* 1914. 120.

13. *Vajkai Aurél* 1964. 194.

legyen. Tavasszal, első szántás első fogatásakor megálltak, s a fölhasított föld göröngyével megkenték az ökör nyakát, hogy nyáron — kivált a legnagyobb dologidőben — a nyakuk föl ne törjön, föl de dagadjon. A vásárokkal összefüggő számos varázsló cselekedet közül *Gönczi Ferenc* azt említi, hogy vásárra indulás előtt az eladandó ökröket disznóvályún vezetik keresztül, hogy a helyettük veendő marhák is úgy igyekezzenek a házhoz, mint ahogyan a sertések szoktak a vályúhoz futni. A megvásárolt szarvasmarhát olyan istállótalpon vezették keresztül, amelyre kötőláncot és egy jól megtömött vánkost tettek, hogy az ökrök olyan erősek és kövérek legyenek, mint a két tárgy. Göcsejben egész kenyeret nyújtottak az ökröknek az udvarajtóban, s ha beleharaptak, ha meg tudták a kenyeret kezdeni, jó szántók lettek.[14]

14. *Gönczi Ferenc* 1914. 562—563., 602—604.

A domináns igaerő Európa tájain

A mezőgazdasági munkákhoz alkalmazott állati igaerő hasznosítása, s annak történeti változásai terén bizonyos eltérések mutatkoznak Európa keleti és nyugati területei között. Nyugat-Európában, elsősorban Franciaországban *Haudricourt* és *Delamarre* szerint az tapasztalható, hogy a IX. században még az ökör a mezőgazdaság vonóállata, s a lovakat jórészt csak személyszállításra alkalmazták. A ló a későbbi századok során fokozatosan került fölénybe, s a XV. században már csak elvétve említették az ökröt, mint igavonó jószágot. Franciaország egyes területein persze az ökröt még a XIX. század elején is használták a paraszti gazdaságokban. *Parain Ch.* pedig azt is kimutatta, hogy az ökrök lóval történt helyettesítése a közlekedés és az árucsere terén gyorsabban ment végbe, mint a szántóföldi munkáknál.[1] Angliában ez a váltás az igavonó állatok körében nem azonos időszakban történt. Amint a régészeti és történeti adatok azt igazolják — írja *Fenton A.* — a prehisztorikus időszakokban az ökör iga reprezentálta a paraszti termelés igaerejét. Ez a korszak a XI. századig tartott, amelytől fogva fokozatosan hódított teret az igásló. A XVIII. század végén még viszonylagos egyensúly volt a két igavonó jószágállomány között, míg a XX. század elején már csak sporadikusan mutathatók ki az igásökrök Anglia egyes tájain.[2]

Németország és Skandinávia területén már a bronzkortól ökörvontatással számolhatunk — mondja *Jacobeit W.* Kocsi elé fogtak lovat is, de teljes bizonyossággal akkor tekinthetjük munkaállatnak a lovat, amikor először jelenik meg eke elé fog-

1. *Haudricourt, A. G.—Delamarre M. J-B.* 1955. 179.
2. *Fenton, A.* 1969. 17., 47—49.

va. A germán kultúrterület mondáiban régen ökrökkel szántottak, pl. a termékenység istennőjéről, Gefjonról szóló monda szerint is ökörfogattal szántották fel Seeland szigetét, de az ökör volt az az állat, amely kultikus cselekmények során legyőzte a lovat. Az egész német nyelvterületen tehát az ökörfogat volt az uralkodó, s a lovat a Német Középhegységtől északra fekvő területen csak a IX. századtól alkalmazták igásállatként. A déli elterjedési területen azonban a mezőgazdaság munkaállata változatlanul a szarvasmarha maradt. *Jacobeit W.* az észak-német területek IX. századi munkállat-váltásával kapcsolatban azt tételezi fel, hogy a lóbefogás együtt járt egy új és jobb eke bevezetésével. Szerinte a váltóeke, eketaliga és az igásló az északi német vidékeken összetartoztak. Hozzájárult a ló alkalmazásához északon az, hogy ott a gazdasági egységek között uralkodóak voltak a nagy földesúri latifundiumok és a nagyparaszti üzemek. A dél-német kis- és középparaszt számára a ló túlságosan költséges munkatárs volt, s ezért még a közelmúltban is általánosan ökör- és tehénfogatokat alkalmazott.[3]

Svédország déli harmadában és Finnország délnyugati karélyában ugyancsak nagy hagyományai voltak az ökörigázásnak. A ló fokozatos előretörését mutatta viszont, hogy a XVI—XVII. században az igásökör Svédország több körzetében a vonóállatok mennyiségének csupán 10—20 százaléka maradt. Ugyanezt a folyamatot jelzi az a tény is, amely szerint a svédek a XVIII. században hivatalos propagandát folytattak annak érdekében, hogy az ökröket minél szélesebb körben használják tehervontatásra. Az ökröket, mint igásállatokat egyébként a XVI. századtól fokozatosan felváltották a tehenek, amely váltás érdekében — valószínűleg a német gyakorlat hatására — 1890 körül szorgos agitációt is folytattak. Finnország közel teljes területén a lófogatolás ősi emlékei maradtak fenn. Az igásökröt csak az ország délnyugati csücskében, a szántóföldi művelés legősibb területén használták. Ez az elterjedési terület ismereteink szerint a középkor óta azonos maradt, s csak a XIX. század végén a nehéz vasekék és a mezőgazdasági gépek alkalmazásának hatására cserélték ezen a kis

3. *Jacobeit, W.* 1957. 137—143.
4. *Granlund, J.* 1969. 100., 108—110., 115.; *Hagar, H.* 1957. 33.; *Haudricourt, A. G.—Delamarre, M. J-B.* 1955. 180.; *Berg, G.* 1935.; *Vilkuna, K.* 1936. 55—98.; 1976. 62—63., 142—143.

területen is lóra az igásökröket. A mezőgazdaságot persze Skandináviában is — éppúgy, mint másutt — a XX. században motorizálták, s az 1960-as években a parasztok ökör- és lófogata már csupán látványosságnak számított.

Csehország és Morvaország területén ugyancsak az ökör volt a nyugati szlávok igavonó állata. A ló mezőgazdasági hasznosításáról a XI. század második feléből származnak az első említések. Bár a középkorban még a szarvasmarha volt túlsúlyban az igaerő terén, a ló fokozatosan hódított teret a keletről jött „modern befogási mód" (szügyhám, istráng és hámfa) segítségével. *Kramařik J.* úgy véli, hogy Csehországban már a XVI. században túlnyomórészt a lovakat alkalmazták a mezei munkáknál, s azok az igásökröket egyes területeken már teljesen kiszorították. Ugyanakkor Dél-Csehország vidékein a XVI—XVII. század fordulóján még mind az uradalmakban, mind a paraszti gazdaságokban használtak ökörfogatokat.[5] Ausztria területén a XVIII. század közepétől kezdődött a lóvontatás előretörése a szarvasmarha-fogatolás rovására.[6] Jugoszlávia népeinél ősidőktől fogva a szarvasmarha biztosította a paraszti munka igaerő-szükségletét, miközben a lótartásnak alig volt jelentősége. Ez a helyzet — bár a XIX. században nőtt a lovak száma — még a XX. században is csekély mértékben változott.[7] Hasonlóan a szarvasmarha meghatározó szerepe jellemezte Románia és Szlovákia területén az igaerő történetét. Szlovákiában az első világháborút követően jutott jelentősebb szerephez az igásló.[8]

Kelet-Európát a paraszti termelés igaerejét illetően más kép jellemezte. Bizánci források szerint a szlávok az i. u. I. évezred közepétől földműveléssel és állattartással rendelkező nép volt. A lakosok ekés gazdálkodását már ettől az időtől igazolják régészeti leletek, amelyek sokasodnak a VIII. és X. század közötti korszakból.[9] Bár a terület egy részén régóta alkalmazták az igavonó ökröket, a kijevi Oroszország igásállata mindenekelőtt a ló volt, amelyet a gazdálkodásban és a közlekedésnél egyaránt igénybe vettek. A ló vonószerszáma fokozatosan tökéletesedett, ami megfigyelhető a kumet méretének kisebbé válásában és a görbe fa, a *duga* alkalmazásában.

5. *Kramařik, J.* 1966. 322., 327., 331.
6. *Pferschy, G.* 1976. 38.
7. *Novak, V.* 1961. 657—660.
8. *Podolák, J.* 1969. 217—218.; 1972. 38.
9. *Tretjakov, P. N.* 1959. 37—38.

A Dnyeper középső folyása mentén mindenesetre korán kialakult egy ekés — és főleg a ló vonóerejét igénybe vevő — földművelő kultúra. A csontleletek alapján a Csernyahov kultúra Dnyepertől nyugatra fekvő erdős-szteppes területén élt törzsei voltak az elsők, akik Kelet-Európában a II—IV. században következetesen a lovat fogatolták az ökrök helyett. Ez a gyakorlat azután széles vidékekre terjedt, elsősorban a mai Szovjetunió területén.[12] Szórványosan persze megmaradt az ökör fogatolása Ukrajna, Bjelorusszia területén, s a Szaratov környékén lakó *csumák*ok különösen nagy távolságú és terhű *mázsa* szekéren teljesített szállításaikkal tették nevezetessé magukat.[11] Észt és litván területeken mind az ökör, mind a ló ősi vonóállat volt. A XVIII—XIX. századig az ökröket használták mindenekelőtt a szántásnál és a rövid távú transzportnál. Egyéb munkákhoz lovat fogatoltak. Észtország délkeleti részében viszont — éppúgy, mint orosz szomszédaiknál, s a letteknél is — a mezőgazdaságban nem alkalmazták a szarvasmarha vonóerejét.[12]

Lengyelország területén a szarvasmarha és a ló is nagy hagyományokkal rendelkező vonóállatnak számít. Igazolják ezt a jószágok ősi és változatokban gazdag vonókészségei is, amelyeket *Moszynski K.* és a lengyel néprajzi atlasz térképlapjai is bemutatnak.[13]

Ide kívánkozik még — a keleti kapcsolatok miatt — a bolgárok állati igaerőkészletének rövid áttekintése. Bulgária ősi igásállatai között mind az ökröt, mind a lovat ott találjuk. Közmondásaik igen érdekesen utalnak az igázás kultúrájának gyökereire („Nem ló, hogy egyedül vonja a terhet", „Az ökör valami más, az egy angyal" — vagyis jó tulajdonságokkal rendelkezik). A közelmúlt két legfontosabb vonóállata tehát a középkorból hagyományozódott. A hosszú oszmán uralom (1393—

10. *Calkin, V. I.* 1962. 70—71.; 1966. 79—81., 92.; *Tretjakov, P. N.* 1959. 37—38, 46.; *Voronin, N. N.* 1959. 283—284.; *Voronin, N. N.—Karger, M. K.—Tihanova, M. A.* 1948. 68—69.; *Bezskovics, A.* 1969. 139—147.; *Bezskovics, A. Sz.—Zsegalova, Sz. K.—Lebenyeva—Proszvirkina, Sz. K.* 1959. 228.; *Viires, A.* 1971. 439.; *Haudricourt, A. G.—Delamarre, M. J-B.* 1955. 182—183.
11. Pl. *Akimova, T. M.* 1936.; *Szlabejev, I. Sz.* 1958. Vö.: *Domanovszky Sándor* 1917. 37—74.
12. *Moora, H.—Viires, A.* 1964. 122.; *Vires, A.* 1969. 121—130.
13. *Moszyński, K.* 1958. 102—103.; 107—110.; 1967. 658—674.; Polski atlas etnograficzny, IV. 1971. Karta CXIII—CXVII.

1878) alatt a bolgárok a nehéz terhű forspontok miatt elsősorban ökröket és bivalyokat tartottak. A ló igavonó szerepe pedig a XX. századig fokozatosan visszaszorult.[14]

Hol is helyezhető el az európai népeknek az igaerő szempontjából tarka összképében a magyar gyakorlat? Mindenekelőtt említendő, hogy a paraszti gazdaságunk igaerőkészletében a történeti források kezdeteitől, a XI. századtól fogva megtaláljuk egymás mellett a szarvasmarhát és a lovat. A szántóföldi munkák során ugyan vitathatatlanul az ököré a jelentős számbeli fölény, de a fogatokkal végzett tevékenység egészében jelentős szerepe volt a lónak is. Figyelmet érdemel, hogy a mezőgazdasági kisüzemek lóra vonatkozó adatai között többször is találkozhatunk a XIII—XV. században eke elé fogott 3, illetve több eke esetén páratlan számban felszerszámozott lóval. Ennek alapján pedig utalnunk kell arra, hogy a kijevi orosz, s általában a keleti szláv lófogatoló metódus a honfoglalást követően egy ideig még tovább élhetett a magyarság Kárpát-medencei gyakorlatában. Az előzőekben bőven idézett számszerű adatok azt is igazolják, hogy az igásló évszázadokon át fokozatosan tört előre, s egyes területeken (pl. az Alföld déli részén) már a XVIII. században elérte a fogatolt szarvasmarha számát, de az ország egészében ez csak a XIX. század végére történt meg.

Időközben persze az átlagos adottságú, *primigenius* és *brachyceros* fajtákhoz tartozó szarvasmarha-állományból kialakult egy olyan magyar marhafajta, amely tartási jellemzőit, küllemét és igaerejét tekintve méltán emelkedett ki az európai szarvasmarhatartó kultúrák vonóállatai közül.

A magyar parasztság mezőgazdasági termelését kiszolgáló állati igaerőről tehát az mondható el, hogy a Kárpát-medencebeli története kezdeteitől fogva két fontos fogatolt állata volt: az ökör és a ló. A szarvasmarha igázásának hagyományai az i. u. I. évezred közepetájára datálható bolgár—török kapcsolatokra és hatásokra utalnak, a ló fogatolására nézve pedig finnugor és különösen az I. évezred második felére tehető szláv hatásokkal számolhatunk.

14. *Vakarelski, Chr.* 1969. 133—135.; *Marinow, V.* 1969. 163—164.

Számos mű foglalkozik igen részletes alapossággal az európai népek szarvasmarha igázási gyakorlatának történetével. Ehelyütt az állatok vontatási elve felől közelítve mégis csak röviden, a hangsúlyt az eszköz általános típus- és variáns-gazdagságára irányítva igyekszem áttekintést nyújtani az európai igaformákról. A körkép segítségével jellemezni kívánom a magyarság fogatoló szerszámának helyét a tágabb környezet mezőgazdasági és közlekedési kultúráiban.

Az európai néprajzi szakirodalom *fogalombőségben* szenved az igák formáit illetően. Vannak ugyanis többek között nyakjármok (Halsjoche), dorongjármok (Prügeljoche), tarkó- (Nacken-) és szarvjármok (Hornjoche), mar- (Widerrist-) és nyakszirtjármok (Genickjoche). Ezen a téren *Jacobeit W.* teremtett rendet, aki a járomformákat aszerint osztályozta, hogy az iga a vonóállat mely testrészéről nyeri az igaerőt. Ilyen alapon 1957-ben *Jacobeit W.* a marjármok *(Widerristjoche)* és a *fejvonóeszközök (Kopfzuggeschirre)* csoportjába sorolta a változatos formájú igákat. Terminusait azóta széleskörűen használja a nemzetközi szakirodalom.[15]

Franciaországban — bár az utóbbi évszázadokban csekély jelentősége volt a szarvasmarhák fogatolásának — a marjármok kettős és egyes formáit alkalmazták.[16] Spanyolországot és Portugália legnagyobb részét is egy egyszerű szerkezetű mariga használata jellemzi. Portugália északi részén azonban változatokban és díszítésben rendkívül gazdag páros fejvonóeszközt alkalmaznak.[17] Svájc területén háromféle szarvasmarha-vonóeszköz honos. Az ország nyugati felében a ló eszközéhez hasonló marhakumetet, a keleti felén egy marigát és Graubünden vidékén fejvonóeszközt (Hornjoch-ot) használnak.[18] Ez a fejvonóeszköz-övezet folytatódik Olaszország északi részén. A délebbre fekvő területeket azonban a páros marjámok igen változatos típusai uralják. Egyesjármot is használnak néhány területen, s kiemelésre érdemes, hogy Calab-

15. *Jacobeit, W.* 1957. 120.
16. *Haudricourt—Delamarre* 1955. 181.
17. *Veiga de Oliveira, E.—Galhano, F.—Pereira, B.* 1969. 55—76.; 1973.
18. Atlas der Schweizerischen Volkskunde 1958. 68. térkép.

riában, Lucaniában és Szicíliában ismernek egy két rúd segítségével vontató hármas ökörigát.[19]

A fejvonóeszközök legfontosabb alkalmazási körzete a mai Német Szövetségi Köztársaság déli felére, Ausztria jelentős részére és Csehország délnyugati határvidékeire terjedt ki. Emellett azonban az északi német területeken a mariga és a kummet számos változatát használták, Ausztria stájerországi, mühlvierteli, burgenlandi területein és a Bécsi Medencében szintén marigát alkalmaztak.[20]

Jugoszlávia ugyancsak igen gazdag igaformákban. Csupán a páros jármoknak 16 különböző variánsa van, s néhány kistájon kizárólag egyesigát alkalmaznak a parasztgazdák. Az uralkodó vonóeszköz természetesen a mariga egy-egy változata (az északi országrészen főként a rámaiga és délen a kettős íves járom — Rahmenjoch és Bogenjoch), de Szlovénia északi vidékén fellelhető a fejvonóeszköz két variánsa is.[21] Bulgáriát hasonlóképpen a mariga alkalmazása jellemzi, amelynek 8 variánsát tartják számon a kutatók.[22]

Romániát, Szlovákiát és Kelet-Morvaországot szintén a mariga használata jellemzi, de feltűnő, hogy a használt *rámaiga* mellett egyéb variáns jószerével nem fordul elő, legfeljebb az iga rúdhoz történő csatlakozásának van Szlovákiában több változata.[23]

Lengyelország területéről *Moszyński K.* és a lengyel néprajzi atlasz is a mariga négy variánsát sorakoztatja elénk. Az atlasz azonban bőven ad hírt az egyes fejvonóeszköz használatáról Lengyelország nyugati feléből, keletről pedig igen sok adat van arra, hogy szarvasmarhákat *chomato* terminusú, alul nyitott kumetbe fogták.[24] Bjelorusz és ukrán területekről ugyancsak négy mariga-variánst publikál *Bondarcsik V. K.* és *Zaglada N.* Ezen a vidéken nyomát sem találták a kuta-

19. *Scheuermeier, P.* 1956. 159—180.
20. *Jacobeit, W.* 1957. 127.; *Bockhorn, O.* 1973. 126—130.; *Pferschy, G.* 1976. 38.; *Kramařik, J.* 1966. 311.
21. Etnološki atlas Jugoslavie. Pokusne karte I. Oblici dvojnoga jarma. Vö. még: *Gavazzi, M.* 1969. 150—160.
22. *Marinov, V.* 1969. 166.; Vö.: *Vakarelski, Chr.* 1969. 133., T. XXXIII.; 1974. 340—341.
23. *Dunăre, N.* 1973. 622—625.; *Podolák, J.* 1969. 213—243.; *Jančář, J.* 1969. 205—211.
24. *Moszyński, K.* 1958. 102—103.; 1967. 662., 664., 667.; Polski atlas etnograficzny. 1971. Karta CXIII., CXIV.

tók a fejiga használatának, jóllehet északabbra a litvánoknál már előfordult a fejvonóeszköz az ugyancsak szórványos két mariga-variáns mellett, az észtek és finnek pedig majdnem kizárólag páros és egyes fejvonóeszközt alkalmaztak a szarvasmarha fogatolására.[25] Svéd területen viszont már újra a marjárom az uralkodó típus, számtalan variánssal.[26]

Végigtekintve az igafajták európai típusait és variánsait, észre kell venni, hogy végülis minden területen nagy számú vonóeszköz-formát használtak a kontinens népei. Sehol sem vált egyetlen variáns uralkodóvá. E téren egy összefüggő terület képez kivételt: a Kárpát-medence. Ez az a nagy táj, ahol a szarvasmarha igaformái közül a — megítélésem szerint — legfejlettebb, a legnagyobb erőkifejtést eredményező variáns majdnem kizárólagos vonóeszközzé vált, s a munkaeszköz oldaláról is igazolja a tehervontató kultúra kiemelkedő jellegét.

Az igázás magyar szókészletének szomszédnépi kapcsolatai

A tanulmány elején visszatérően előkerültek a magyarság őstörténeti kapcsolatai a bolgár—török népekkel. A tehervontatás eszközei közül a szarvasmarha fogatoló szerszámát is tőlük vehettük át, bár a terminusok világosan rámutatnak a bolgár—török és szláv népek szoros érintkezésére. A bolgár—török eredetű csuvas nép és az Al-Dunához vándorolt bolgárok körében a szarvasmarha vonóeszközét és a lóhámot egyaránt a szláv eredetű *hamat*, ill. *homot* szavakkal jelölik, s a magyarság az i. u. I. évezred derekán és második felében feltehetőleg éppúgy egyetlen szóval (a *hamut*-tal) jelölte az ökrök és a lovak vonóeszközét.

A ló közlekedő-teherhordó célú igázása azonban már korábban is gyakorlat lehetett a magyarság életében, amit mutatnak a kerekes járművekkel kapcsolatos — legutóbb *Paládi*

25. *Bondarcsik, V. K.* 1979. 46., 1981. 51—52.; *Zaglada, N.* 1929. 11—45.; *Viires, A.* 1968. 134—174., 1969. 121—136.; *Vilikuna, K.* 1936. 55—98., 1976. 62—63.
26. Atlas över svensk folkkultur. 1957. 32—33.

Kovács Attila által összefoglalt — nyelvészeti emlékeink,[27] de pl. az is, hogy míg a *chamti* gyökérből származó szláv *homut* igen nagy hatást gyakorolt a környező népek eszköz-terminológiájára,[28] addig az összes keleti-tengeri finn nyelv igen ősi megjelölést használt a két görbe fából készült szerszámra. A lóigát pl. a finnek *länget, ranget, ränget,* az észtek *rangid* terminussal nevezték meg,[29] s a finnek körében az eszköz későbbi fejlődése során — nyilván a szlávoktól átvett — bőrből és egyéb anyagokból öszevart vánkost jelölték a *hamutta* szóval.[30]

A régi magyar nyelvben ismert *hamut* szó[31] tehát eredetileg a két görbe fából szíjakkal összefogott vonóeszközt jelentette, ami véleményem szerint — bár erre csupán az Árpád-kori hármas szántó fogatokat idézhetem bizonyítékként — elkísérte a magyarságot a Kárpát-medencébe is. Időközben azonban megismerkedtek őseink a szügyhámmal is, amely azután teljesen kiszorította a használatból a korábbi lóvonóeszközt.

A szügyhám eredetének kérdésfelvetésekor nem áll szándékomban összegyűjteni valamennyi elméletet, de röviden utalok a legfontosabb elképzelésekre. *Lefebvre des Noëttes* és nyomában *Haudricourt* és *Delamarre* úgy vélik, hogy a ló fogatolás tökéletesítésének középpontja a Kínát és a szibériai erdőségeket elválasztó sztyeppe volt, ahonnan azután nem jelölik világosan a nyugati irányú terjedés útvonalát, s a nem eléggé megalapozott nyelvészeti adatok is csak részeredményeket hozhattak.[32] *Bockhorn O.* azon a véleményen van, hogy a szügyhám gyökerei a mellgurtnihoz nyúlnak vissza, amely már az i. e. XVI. században Szibériából, Egyiptomból, Krétáról és Peloponeszoszról dokumentálhatók.[33] A magyar szerzők állásfoglalása szerint a szügyhám „keleti", „ázsiai" találmány. *Tőkei Ferenc* 1969-ben *Bernal J. D.-t* idézve úgy látja, hogy a „hámiga" a VII. századi Kínából eredt, s a XI. század elején jutott el Európába. „Közvetlen következménye az volt, hogy a lovak elfoglalhatták az ökrök helyét az eke előtt, s az ökör-

27. *Paládi-Kovács Attila* 1973. 12—13.
28. Pl. *Viires, A.* 1971. 443.
29. *Vilkuna, K.* 1976a 142.; *Manninen, I.* 1925. 47—48.; *Moora, H.—Vires, A.* 1964. 123.
30. *Vilkuna, K.* 1976a 142.
31. *Szamota—Zolnai* 1906. 345—346.; TESZ 1970. II. 42—43.
32. *Haudricourt—Delamarre* 1955. 174—175.,178.
33. *Bockhorn, O.* 1973. 133.

vontatásos ekével való megművelésre alkalmatlan földeket is be lehetett vonni a termelésbe. ... Az új lószerszám előnyei először a frankok és normanok földjén mutatkoztak meg, de a találmány hamarosan elterjedt a La Manche-csatorna és az Északi-tenger egész partvidékén, amely jó talaja és aszálymentes éghajlata miatt már amúgy is az európai termelés egyik legfontosabb körzetét alkotta." *Endrei Walter* 1978-as közlése szerint „Mindenesetre ázsiai nomádoknak tulajdonítják a nyugat-európai változásokat kiváltó két legjelentősebb impulzust: a lovak energiáját hasznosító szügyhámot és a kengyelt is. Nem lóerőnek neveznők ma is a munkateljesítmény fizikai mértékegységét, ha valamikor a VIII. században nem tünnének fel Európában a — talán rénszarvas vagy ázsiai teve vontatószerszámjából átalakított és ugyancsak talán az avarok által ismertté tett — váll- és szügyhám a lovakon."[34] *K. Kovács László* a Magyar Néprajzi Lexikonban azt fejti ki, hogy a hám „a magyarságnál nagyon régi lószerszám. A ló igázására a magyarok mindig és kizárólagosan a *szügyhám*ot használták. ... Van olyan feltevés, amely szerint a hámot Közép-Ázsiában az altáji törökök, esetleg a mongolok találták fel és tőlük terjedt el Kínáig, Mandzsúriáig, Tibetig. Európába pedig — egyes vélemények szerint — a hunok hozták be, mások szerint az avarok, de az sincs kizárva, hogy a magyarok." *Zolnai László* 1982-ben úgy fogalmaz, hogy a kora Árpád-korban a szügyhámos fogatolással „már a lovat is szántóvas, eke elé fogják. A szügyhám pedig a magyar s a vele rokon keleti népek találmánya. Így hát nálunk hamarébb alkalmazzák, mint Nyugat-Európában."[35] *Tarr László* nem foglal állást a szügyhám eredete kérdésében, de megjegyzi, hogy az „Nyugat-Európában csak a Merovingok idejétől kezdve mondható ki", s egy IX. század eleji stuttgarti adatot idéz. Átveszi *Haudricourt* nyelvészeti bizonyítékait,[36] amelyek felerészben hibás adatra épülnek, s így a konzekvenciák sem állják meg a helyüket. *Hoffmann Tamás* annak a véleménynek ad hangot, hogy „A XIV—XV. században — ellentétben a korábbi időszak gyakorlatával, amikor még kizárólag ökrök vonták az ekét — a lovakat és ökröket, akár elegyesen is ekébe fogtak,

34. *Tőkei Ferenc* 1969. 235—236.; *Bernal, J. D.* 1963. 212—213.; *Endrei Walter* 1978. 14.
35. *Zolnai László* 1982. 149.; MNL II. 1979. 451—452.
36. *Tarr László* 1968. 162—163.

bár néhol meghonosodott a lófogatolású ekevontatás is. Ez némi késéssel a szügyhám mezőgazdasági hasznosítását sejteti, kronológiai eltolódása — Nyugat-Európához képest — egyenesen arra figyelmeztet: a szteppei múltú magyarság nem a szteppéről származó, hanem nyugatról adaptált agrotechnikában alkalmazta ezt a technológiai újítást."[37]

Idézzük még ide nyelvészeink véleményét, akik szerint *hám* szavunk „valószínűleg alnémet eredetű; vö. középalnémet *hame* 'hám', vö. még: nyugati középnémet *hamen;* holland *haam:* ,ua'. A magyar régi *hamut* 'hámiga' szláv előzményével való esetleges összefüggése nincs tisztázva. Az angol *hame* 'hámiga' valószínűleg a hollandból való. — Bár az alnémet szó átvételének történeti körülményei tisztázatlanok, mégis valószínűtlen, hogy a magyar *hám* valamely szláv közvetítő nyelvből származnék."[38] Hasonlóképpen nyilvánít véleményt 1982-ben *Mollay Károly* is.[39]

Nos, összehasonlítva a szovjet és német nyelvészek állásfoglalásait, valamint az európai lóigára vonatkozó tárgytörténeti adatokat, a következők szűrhetők le az Európában alkalmazott kumet és szügyhám kialakulásával kapcsolatban.

A két görbe fából álló lóiga *homut* neve közszláv szó. A *chomti* gyökér — amely fellelhető az indoeurópai nyelvekben — „nyomni', ,szorítani' jelentésű.[40] A német etimológiai szótárak egyértelműen úgy nyilatkoznak, hogy *Kummet* szavuk szláv átvétel az ószláv *chomątu*-ból, a lengyel *chomąto* közvetítésével.[41]

A kumeteknek van azonban egy igen jelentős technikai fogyatékosságuk: *nincs fékező berendezésük* (mint ahogyan nincs a szarvasmarha marigáknak sem). Ez a tényező is mutatja, hogy a két szerszám szülőhelye és alkalmazásának fő színtere sík vidék volt. A kumet kiegészítő szerszámzata pedig — amely lehetővé tette a fékezést — *alnémet területen* alakult ki, a terminus etimológiája legalábbis világosan erre mutat. *Kluge Fr.* szerint a *Siele* „Riemen" jelentésű, a középfelnémetben *sil*, ófelnémetben *silo* alakban élt, gyökere a *si* =

37. *Hoffmann Tamás* 1970. 250.
38. TESZ 1970. II. 39—40.
39. *Mollay Károly* 1982.
40. *Sanszkij—Ivanov—Sanszkaja* 1961. 362.
41. *Kluge, Fr.* 1905. 231.; 1934. 336.; *Wahrig, G.* 1979. 2255.

„binden" szóban van meg, pl. a *Seil* (kötél)-ben is.[42] Később *Kluge* a szó jelentését kiegészíti a „Riemenwerk des Zugviehs" megjegyzéssel, s idézi Bismarck híres szavait, aki szerint „Ein braves Pferd stribt in den Sielen." A derék ló tehát nem a *kummet*ben hal meg, hanem az erőteljesebb vonást lehetővé tevő szügyhámban.[43] A szó történetével kapcsolatban szovjet nyelvészek, *Sanszkij, Ivanov* és *Sanszkaja* úgy vélik, hogy az ófelnémet *silo*-ból a lengyel *szlija* közvetítésével alakult ki az orosz *slejá* kifejezés.[44] A terminuson orosz környezetben elsősorban a ló vonószerkezetének egy részét értették, egy olyan szíjazatot, amely a hamutból indult és körbefogta a ló törzsét. A szó másodsorban egy széles hevedert is jelöl, amely helyettesíti a hamutot a ló vonószerkezetében, vagyis szügyhámot is jelent.[45] A nagy szovjet enciklopédia a *sleja* szónak csupán azt a tartalmát taglalja, amely szerint a ló vonószerkezetének része, néhány szíjból áll, s mint egy abroncs fogja körbe az állat törzsét. Megjegyzi emellett azt is, hogy a sleja fékezőleg tartja vissza a hamutot szükséges helyzetben.[46] A hamutot kiegészítő szíjazat, a sleja egyébként fellelhető a Szovjetunió teljes európai területén.[47]

Az előzőekben idézett nyelvészeti adatok egy olyan összegzésre serkentenek, amely szerint a két görbe fából álló hamut a szláv népek lófogatoló eszköze volt, s használatát átvették a germán népek is. A finnugor népek szerepe ezen a téren mindeddig nem tisztázott. Az eszközt a német nyelvterület ófelnémet — a IX. század elejétől induló — korszakában tökéletesítették. Kifejleszthették előbb a hamut fékező szíjazatát, majd második lépcsőben a szügyhámot, ami azután ellenirányú átvétellel jutott vissza a kijevi Oroszország területére. Az egymással összefüggő, de mégis különböző funkciójú két kulturális elem — egy terminussal — feltehetőleg a IX. század-

42. *Kluge, Fr.* 1905. 365.
43. *Kluge, Fr.* 1934. 563.
69., 123.; *Vyšniauskaité, A.* 1964. 423—424.; *Ligers, Z.* 1954. pl. XLIII., XLV.; valamint a leningrádi néprajzi múzeum fototára.
44. *Sanszkij—Ivanov—Sanszkaja* 1961. 382.
45. *Volin—Usakov* 1940. 1354.
46. Bolsaja szovjetszkaja enciklopédia. 29. kötet, 1978. 434.
47. L. pl. *Bezskovics, A. Sz.* 1973. 73., 86.; *Moora, H.—Viires A.* 1964. 69., 123.; *Vyčniauskaité, A.* 1964. 423—424.; *Ligers, Z.* 1954. pl. XLIII., XIV.; valamint a leningrádi néprajzi múzeum fototára.

ban terjedt kelet felé a lengyel és orosz területeken, de míg a fékező szíjazat egészen az Urálig (s azon túl is) terjedt, a szügyhám népi alkalmazására Lengyelországon túl csak a Baltikumban, Bjelorusziában és Ukrajnában került sor.[48] Ugyancsak német hatásra finn és svéd területeken is használták a szügyhámot *(silat, sila).*[49]

A magyarság talán a mai Ukrajna — a kijevi „Rusz" — déli területén ismerkedhetett meg a szügyhámmal, s hozta szerszámai között a Kárpát-medencébe. Figyelemre méltó, hogy őseink nem vették át az alnémet eredetű műszót (a *sleját*) az eszközzel együtt, hanem megőrizték a korábban meggyökerezett ló- és ökörvonóeszköz nevet, a *hamut*ot. (Ennek egyik lehetséges magyarázatát az adhatja, hogy a magyarság a Dnyeper és a Dnyeszter közötti Etelközben viszonylag rövid időt töltött.[50]) A szügyhám azután lassan — nyilván már a Kárpát-medencében — kiszorította a használatból a hamutot, s a régi magyar nyelv *hamut* terminusából a honfoglalást követő nyelvi fejlődés időszakában a szóalkotás ritka fajtája, az elvonás[51] révén alakulhatott ki *hám* szavunk.[52] A *hám* terminust és vele együtt a szügyhámot pedig a magyarság terjeszthette el közép- és kelet-európai szomszédainál, amit a nyelvészeti eredmények is igazolni látszanak (szerb-horvát *ham, am,* szlovén népnyelvi *hám,* szlovák népnyelvi *hám,* valamint a román *ham* és a bolgár népnyelvi *am).*[53]

A kérdés tisztázásához foglalkozni kell még a középalnémet, nyugati középnémet és a holland *hame, hamen, haam,* szavakkal, amelyek jelentése, ellentétben a TESZ közlésével,[54] nem hám, hanem „Kummet". *Kluge Fr.* és *Wahrig G.* kifejtik, hogy a „Hamen" három jelentése közül az egyik a témánkat

48. Polski atlas etnograficzky. IV. 1971. Karta CXVII.; *Vyšniauskaité, A.* 1964. 423—424. 1583-ból származó adatot idéz.
49. *Haudricourt, A. G.—Delamarre, M. J-B.* 1955. 178.; *Papp István* 1970. 723.; *Vilkuna, K.* 1976a 142—143.
50. *Fodor István* 1975. 202., 233.
51. *Bárczi Géza* 1975. 112.
52. *Kiss Lajos* szíves közlése szerint lehetséges a *hamut-hám* nyelvi fejlődés. *Sztripszki Hiador* 1911-ben gyűjtött a Néprajzi Múzeum számára egy egyszerű kancahámot, aminek a neve az Ung megyei Határszögön lakó ruténok körében *chamut* volt. Ltsz.: 86. 753.
53. TESZ 1970. II. 39—40.
54. TESZ 1970. II. 39—40.

érintő „Kummet", ami viszont „hölzerner gepolsterter Ring um den Hals der Zugtiere".[55] A német, holland és angol *hamen, haam,* stb. szóalakoknak semmi köze tehát a szügyhámhoz, s nem lehet bizonyítéka egy közvetlen alnémet és magyar kapcsolatnak. Sokkal inkább egy olyan nyelvi fejlődés gyanítható, mint amilyen a magyar *hamut* és *hám* esetében végbemehetett.

Vizsgáljuk meg ezt követően a szarvasmarha vonóeszközének terminológiai kérdéseit. A földművelési kultúra terén a magyarsággal szoros kapcsolatot tartott bolgár-törökök analógiája alapján úgy vélhető, hogy az ökörigát ugyancsak a *hamut* kifejezés jelölte. Az eszköz maga — általános kelet-urópai gyakorlatnak megfelelően — nyilván a mariga több variánsa volt. Az ökörigа formájáról azonban nincsenek ismereteink. Két terminusról — az *igáról* és a *járomról*, amelyek használata jól elhatárolódik Magyarországon — a nyelvészek jóvoltából azt tudjuk, hogy szláv, ill. déli szláv eredetűek és a magyar szavak közelebbi forrásaként főleg a szlovén jöhet számításba.[56] Az igavonó eszköz alkatrészei nyelvi készletének legnagyobb része magyar és belső fejlődés révén alakult ki. A nyelvi elemek sorából „kilóg három kifejezés, amely a többinél régibbnek tűnik, mégpedig a *küllü* (ide sorolható a csíki *küszküllő*), a *kázla* és a *körpő (körpőszeg).* Göcsej és Hetés vidékén a *küllü* szóval az igaszeget jelölik, a *küszküllő* a jármot a rúdhoz erősítő szerkezet tartozéka, a *kázla* pedig a bélfát takarja. Ugyanitt, ill. a Balaton-melléken *körpő*ként ismerik az iga vonószegét (a nyakszeget). A *küllü Kiss Lajos* véleménye szerint magyar eredetű, a *kázla* azonban valószínűleg szlovén, mint ahogyan a *körpő* is szerb-horvát vagy szlovén eredetű.[57]

Az iga és a járom szavunk jelentéstartalmáról magam azt írtam 1969-ben, hogy a két terminus sajátságos elterjedését valószínűleg az eredetileg más-más formájú vonókészség használata eredményezte.[58] *Barabás Jenő* 1976-ban azt veti fel, hogy felmerül „az a gyanú, hogy a két név eredetileg kétféle vonóeszközt jelentett, de nálunk egységesült a jelentéstartalmuk, s talán az *iga* őrzi az itt eltűnt forma emlékét."[59] 1981-ben két

55. *Kluge, Fr.* 1905. 160., 231.; 1934. 229.; *Wahrig, G.* 1979. 1684., 2255.
56. TESZ 1970. II. 190—191., 262—263.
57. *Herman Ottó* 1914. 121.; *Kiss Lajos* szíves közlése TESZ 1970. II. 621.
58. *Bodó Sándor* 1969. 180.
59. *Barabás Jenő* 1976. 76—77.

dolgozatom is érintette a témakört, ahol arra a meggyőződésre jutottam, hogy az *iga* elterjedési körzetében fel kell tételeznünk a fejvonókészség hajdani használatát.[60] Ezt illetően — ha más területek kutatásának eredményeként is — hasonló konzekvenciára jut *Moszynski K.*, aki szerint a *jarmo* szláv sajátosság, újítás és jóval később keletkezett az *igo* szónál. Az a járom, amelyet a nép *igo*-nak nevez, ősibb kultúrelem, mint az, amelyet *jarzmo*-nak jelöl.[61] *Haudricourt* és *Delamarre* szerint Szlovéniában még él egy szó, amely a szarviga és az állat feje közé kerülő párnát jelenti, noha a szarviga már nincs használatban. Minden jel arra mutat egyébként, hogy a fejvonókészségnek egykor sokkal nagyobb volt az elterjedési területe Európában.[62] *Vilkuna K.* és nyomában *Viires A.* viszont azt fejti ki, hogy az *igo* szócsalád eredeti jelentése nyilvánvalóan a „kötéssel" áll összefüggésben, s eszerint az iga az indoeurópai népeknél a szarvjárom (Hörnerjoch) lehetett, mert ezt kötötték rá a vonóállatra.[63] A *jarmo* szócsalád *iar* gyökerének pedig „illeszteni, rácsatolni" az eredeti tartalma.[64]

A magyarság és a szomszédos népek szoros kapcsolatára utalnak a közlekedés-tehervontatás során alkalmazott terelőszavak is. E szavak erősen konzervatív jellegére figyelmeztet *Gunda Béla*, utalva *Hubschmied J.* kutatásaira. *Hubschmied* a terelőszavak köréből az európai pásztornyelvben preindoeurópai elemeket mutatott ki, amelyek fellelhetők a kárpáti pásztorterminológiában és a teherhordás—közlekedés nyelvi készletében is.[65] Ebbe a körbe tartozik az északkelet-magyarországi területen élő, balra fordulást jelentő *prukk, prokk!* szavunk, amelynek párhuzamait *Gunda Béla* összegzi, s megállapítja, hogy az ősi preindoeurópai terelőszó eredetileg a juhászat és feltehetően a román juhászok révén honosodott meg nálunk. A *prrr* terelőszót a szlovákoknál, a huculoknál, de a Baltikumban és Ukrajnában is megtaláljuk.[66]

A magyar állatterelő szavak zöméről úgy vélekednek a nyelvészeink, hogy azok „önkéntelen hangkitörésből keletke-

60. *Bodó Sándor* 1981. 302.; 1981a 138—139.
61. *Moszyński, K.* 1958. 110.
62. *Haudricourt—Delamarre* 1955. 167.
63. *Vilkuna, K.* 1948—49. 24.; *Viires, A.* 1969. 133.
64. *Sanszkij—Ivanov—Sanszkaja* 1961. 391.
65. *Gunda Béla* 1966. 375.; *Hubschmied, J.* 1954—55. 189., 194—195.
66. *Gunda Béla* 1982. 194—202. 1984. 77.; *Viires, A.* 1968. 158.; *Bezskovics, A.* 1969. 146.

zett hangutánzó eredetű" indulatszavak (*csá, hajsz, hí, hű, hők, hó, no, haj* stb.). A TESZ az eredet kérdésével alig foglalkozik. A *hajsz* esetén jegyzi csupán meg, hogy román és szlovák megfelelője a magyarból való, a *no*-ról pedig azt közli, hogy „hasonló indulatszók a környező nyelvekben is találhatók, vö.: szerb-horvát *no;* szlovák *no* stb. ... ezek azonban nem szolgáltak a magyar szó előzményéül, sőt részben alkalmasint maguk is a magyarból valók lehetnek".[67]

A *csá* és *hajsz* korrelatív szópárról *Tamás Lajos* értekezett 1964-ben. Éles különbséget tesz a tartalom nélküli indulatszavak, valamint az ember és a vonóállat közötti „beszédforgalom" lebonyolítására szolgáló terelőszavak között. Megállapítja, hogy az ember számára formailag megragadható jelentésű, az állatoknak határozott tartalmú parancsot közlő terelőszavak jövevényszóként vándorolhatnak egyik nyelvből a másikba. A magyarban a *csá* a XVII. század második felétől, a *hajsz* a XVI. századtól felbukkan. A magyarságot környező népek számos helyen alkalmazták a korrelatív állatterelő szópárt. A *csá* kétszótagú változata, a *čala* az ukránban és lengyelben, a *csala, ceală* a románban, a *čale* a szlovákban, morvában és csehben is — *Tamás Lajos* szerint — „eléggé világosan a magyar *csálé*-ra *utal,* amelynek éppúgy mint a *csá*-nak, szerény, de nem érdektelen szócsaládja is van". Az ukrán nyelvjárási *čabé* (az erőltetett román párhuzammal szemben) valószínűleg a magyar *csábeli*vel van összefüggésben. Moldváról a román *ţa* változatot ismerjük, amely megfelelője a csángó *t'ja*-nak.

A *hajsz* terelőszóról úgy vélekedik *Tamás Lajos,* hogy annak magyar eredete látszik a legvalószínűbbnek. A morva nyelvjárásokban előforduló *hajs* és a szlovák nyelvjárási *hajsi* éppúgy a magyarból származhat, mint ahogyan a szerb-horvát *ais* és *ajs* is. A felsorakoztatott adatokból arra következtethetünk, hogy a *csá* és a *hajsz* elterjedési övezete megközelítőleg azonos, s a földrajzilag összefüggő terület közepében a magyar nyelvterület helyezkedik el. E tényből pedig „önként adódik

67. TESZ I. 1967. 463.; II. 1970. 20., 27., 106., 126., 155., 178., 1020.

az a feltevés, hogy a korrelatív szópár a magyarból indult vándorútra".[68]

Az állatirányító szavak áttekintése nyomán az tűnik szembe, hogy mennyire differenciált, fejlett a magyarság hajtással összefüggő szókincse. Szinte valamennyi — a közlekedés, mezőgazdasági munkavégzés során előforduló — műveletre van terelőszavunk. Különösen szembeötlő ez akkor, amikor *Vilkuna K.* a finnek ökörfogatoló kultúrájáról 1936-ban mindössze egyetlen terelőszót (tul! tul! — gyere, gyere) tud felmutatni.[69] Megállapítható tehát, hogy a fogathajtás szókincse is a magyarság fejlett igázó gyakorlata irányába mutat.

68. *Tamás Lajos* 1964. 361—362. Kelet-Európában *Bezskovics A.* közlése szerint a következő ökörterelő szavakat használták: *hej, hej!* — indítás; *tpru!* — megállás; *cabe,cabe!* — jobbra fordulás; *cob, cob!* — balra fordulás. *Bezskovics, A.* 1969. 146.
69. *Vilkuna, K.* 1936. 66.

BEFEJEZÉS

A magyar mezőgazdaság termelőerőinek egyik fontos összetevője, az állati munkaerőre vonatkozó ismereteink rendszerezésére vállalkoztam ebben a dolgozatban. A munka folyamán igyekeztem megragadni az igaerő szerepét a paraszti termelés történeti fejlődése során. Az eredmények közül végezetül néhány olyan elemet emelek ki, amelyek segítenek bennünket a fogatolás kérdéskörét a népi kultúra egészében értékelni.

A honfoglaló magyarság a IX—X. században mind a szarvasmarha, mind a ló igaerejét igénybe vette földművelő és teherszállító munkája során. A szarvasmarha fogatolásának gyakorlatát a bolgár-törököktől vehettük át, s erre páros mariga használata volt a jellemző. A ló fogatolását száv hatlások alakították. A IX. század végén és a X. század elején számolhatunk a két rúd között egyedül fogatolt ló gyakorlatával, amely a két görbe fából készített hamuttal húzta a terhet, számolhatunk a nemrég megismert és gyorsan elterjedő szügyhám használatával, s — mint a sárbogárdi régészeti lehet mutatja — a szolganépek körében számolhatunk a páros lóiga alkalmazásával is. Az ajonca szekér, s a háromas lófogatok alkalmazása is (még 1895-ben is jelentős ezek száma) a kelet-európai térség felé mutat — származását illetően.

A szarvasmarha és a ló fogatoló szerszámainak honfoglalást megelőző nyelvi készletéből — a bolgár-török: csuvas és bolgár analógiák szerint — egyedül a *hamut*ot ismerjük, amelyből a honfoglalást követő nyelvi fejlődés során alakulhatott ki *hám* szavunk.

Míg a ló fogatolásának gyakorlatával a magyarság volt nagy hatással a szomszédos népek földművelő és teherszállító kultú-

rájára, addig a szarvasmarha igázásában a magyarságot érte erőteljes szlovén hatás. *Iga* és *járom* szavunk, s emellett talán az eszköz két alkatrészének neve: *kázla* és *körpő* igazolják ezt a kapcsolatot. Az *iga* terminusa a fejvonókészség alkalmazására mutat, s a nyelvi emlékek szerint a szlovén—nyugat-magyar—szlovák—morva—cseh területek övezetében számolni lehet a fejiga hajdani intenzívebb használatával, s az eszköz fokozatos kiszorításával. Elképzelhető, hogy a nyugat-magyarországi görbe gerendelyű ekék[1] alkalmazása is összefügg a fejiga használatával. Az igen differenciált terelő-, hajtószavak nyelvi anyaga viszont ugyancsak erőteljes magyar hatást mutat a környező népek fogatoló gyakorlatára.

Ha pedig az eddigiek mellé idézzük azt, hogy a magyarság Kárpát-medencebeli történelme során az átlagos adottságú szarvasmarhaállományból kitenyésztette a nagy igaerejű szürke magyar marhát, amely méltán emelkedett ki az európai szarvasmarhatartó kultúrák vonóállatai közül; hogy hazánk területén szinte kizárólagos vonóeszközzé vált a legfejlettebb, a legnagyobb erőkifejtést lehetővé tevő mariga, s nyelvterületünk mintegy a rámaiga elterjedési körzetének középpontjában fekszik, akkor összegezésképpen megállapítható, hogy a magyar nép mezőgazdaságának fogatoló, valamint közlekedő és áruszállító gyakorlata (hadd utaljak itt a *kocsi* európai szerepére is)[2] kiemelkedő volt a környező népek agrotechnikájához viszonyítva. Nem véletlen tehát, hogy volt idő, amikor Magyarország „Európa éléskamrája" volt.[3]

1. *Balassa Iván* 1973. 380—387.
2. *Tarr László* 1968.
3. Vö.: pl. *Hoffmann Tamás* 1975. 366—367.

Akimova, T. M.
1936 Povolzsszkije csumaki. Szaratov.

Alföldi András—Radnóti Aladár
1940 Zügelringe und Zierbeschläge... Serta Hoffileriana. Zagreb. 309—319.

A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején...
1871 Pest.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája
1897 I. Budapest.

A magyar nyelvjárások atlasza
1968 I. Budapest.
1970 II. Budapest.

A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere
1975 I. Budapest.

A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint
1913 Budapest.

Andrásfalvy Bertalan
1965 A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs.
1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd.

Atlas der Schweizerischen Volkskunde
1958 I. 5. Lieferung. Basel.

Atlas över svensk folkkultur
1957 I. Materiell och social kultur. Uddevala.

Balassa Iván
1940 A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen.
1949 A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethn. LX. 286—292.
1960 A magyar kukorica. Budapest.
1963 Karcsai mondák. Budapest.
1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.

Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 Magyar néprajz. Budapest.
Bálint Sándor
1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75. 2. Szeged.
Balásházy János
1844 Debrecen mint van s jövendője. Debrecen.
Ballagi Mór
1873 A magyar nyelv teljes szótára. I. Budapest.
Balogh István
1938 A jószág teleltetése Debrecenben. Debrecen.
Balogh Lajos—Király Lajos
1976 Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Budapest.
Bán Péter (szerk.)
1980 Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. II. Eger.
Barabás Jenő
1976 Tárgytörténet és etimológia. In: *Benkő Loránd—K. Sal Éva* (szerk.): Az etimológia elmélete és módszere. Budapest 73—78.
Baróthi Szabó Dávid
1779 Paraszti majorság. Posony és Kassa.
ifj. Barta János
1973 Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Budapest.
Bartha Antal
1969 Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv 65. évf. 14—25.
Bárczi Géza
1941 Magyar szófejtő szótár. Budapest.
Bátky Zsigmond
1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest.
Beér János—Csizmadia Andor
1966 Történelmünk a jogalkotás tükrében. Budapest.
Belényesy Márta
1954—55 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ehtnographia LXV. 387—415.; LXVI. 57—98.
1956 Megjegyzések D. Stránská: A cseh nép miniatúrák ábrázolásain (Český lid 1951. 3—4. sz. 67—70.) című dolgozatához. Ethn. LXVII. 154—158.
1961 Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Földes László* (szerk.): Viezucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 13—82. Budapest.
1969 Hufengrösse und Zugtierbestand der bäuerlichen Betriebe in Ungarn im 14—15. Jahrhundert. In: *Földes László* (szerk.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 460—502. Budapest.
Bencsik János
1971 Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen.
1974 A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század végétől. Hajdúböszörmény.

Berényi Pál
1914 Skerlecz Miklós báró művei. Budapest.
Bernal, J. D.
1963 Tudomány és történelem. Budapest.
Berg, G.
1935 Sledges and Wheeled Vehicles. Stockholm—Coppenhagen.
Berlász Jenő
1958 Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Budapest.
Berze Nagy János
1957 Magyar népmesetípusok. I—II. Pécs.
Bezskovics, A. Sz.
1969 (Bežkovič, A.) Zur Frage der Rinderanschirrung in Osteuropa. In: NVČ. 139—150.
1973 Etnicseszkije oszobennosztyi zemlegyelija u narodov Baskirii (XIX—nacsalo XX. v.). Archeologija i etnografija Baskirii. Tom. V. 61—93.
Bezskovics—Zsegalova—Lebegyeva—Proszvirkina
1959 Hozjájsztvo i büt russzkih kresztján. Moszkva.
Bockhorn, O.
1973 Wagen und Schlitten im Mühlviertel. I. Linz.
1978 Wagen und Schlitten im Mühlviertel. II. Linz.
Bodó Sándor
1964 Az egyesjárom használata a bodrogközi Vajdácskán. Ethn. LXXV. 453—455.
453—455.
1966 Jármok a Hajdúságban. Ethn. LXXVII. 538—565.
1966a A szarvasmarha igázási módjai és eszközei a Hajdúságban. Debrecen. (Kézirat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében. Ltsz.: 886.)
1969 Einzeljoche in Ungarn. In: NVČ. 179—194.
1972—74 Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. Műveltség és hagyomány. 47—80. Debrecen.
1977 Tehervontatás állati erővel a Tiszazugban. Kézirat.
1979 Kiskunsági adatok a hám és iga használatához. Kézirat.
1979a Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethn. XC. 480—491.
1981 Iga és járom. Ethn. XCII. 298—306.
1981a Jochformen in Mitteleuropa. In: *Paládi-Kovács Attila* (szerk.) Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa. 137—143. Budapest.
Bolsaja szovjetszkaja enciklopédia
1978 29. kötet. Moszkva.
Bondarcsik, V. K. (szerk.)
1979 Pamjatniki narodnoj arhitekturi i büta Bjelorosszii. Minszk.
1981 Pomniki etnografii. Minszk.

Bökönyi Sándor
1961 Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. In: *Földes László* (red.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest. 83—111.
1969 A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében Ethn. LXXX. 276—281.

Braungart, R.
1900 Urgeschichtlich — ethnographische Beziehungen an alten Anspanngeräthen. In: Archiv für Anthropologie 26. 1013.
1912 Urheimat der Landwirtschaft. Heidelberg.

Burszta, J.
1964 Transport i komunikacja. In: *Burszta, J.* (szerk.): Kultura ludowa Wielkopolski. II. 651—684. Poznań.

Calepinus latin magyar szótára 1585-ből
1912 Budapest.

Calkin, V. I.
1962 K isztorii zsivotnovodsztva i ohotü v Vosztocsnoj Europe. Moszkva.
1966 Drevnyeje zsivotnovodsztvo plemeny Vosztocsnoj Europü i Szrednyej Azii. Moszkva.

Childe, V. G.
1962 Az európai társadalom őstörténete. Budapest.

Clark, G.
1976 A világ őstörténete. Budapest.

Commenius, J. A.
1669/1959 Orbis sensualium pictus. Noribergae/Budapest.

Corpus Juris Hungarici
1899 I. Budapest.

Csebokszarov, Ny. Ny.—Csebokszarova, I. A.
1980 Népek, rasszok, kultúrák. Budapest.

Csiszár Árpád
1982 Az ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. XV—XVII. 132—154.

Deme László—Imre Samu (szerk.)
1968 A magyar nyelvjárások atlasza. I. Budapest.

Demeter Zsófia—Lukács László
1980 A puszták népe. A mezőföld története. Székesfehérvár.

Dienes István
1975 A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Hajdú Péter* (szerk.): Uráli népek. Budapest. 77—108.

Domanovszky Sándor
1917 Mázsaszekér. In: Fejérpataky Emlékkönyv. Budapest.

Domonkos Ottó
1980 Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI—XIX. század). Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 8. Bp.

Donáth Ferenc
1976 A kisparaszti mezőgazdaság (1945—1949). In: *Gunst Péter—Hoffmann Tamás* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949). 401—472. Budapest.

Dorogi Márton
1969 Adatok a hajdúsági és nagykunsági állattartáshoz, különös tekintettel a ló, a szarvasmarha és a szamár betanítására. NK. XIV. 3—4. sz. 44—124.

Dömötör Sándor
1954 Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. NÉ XXXVI. 149—164.
1958 Hetési igafajták NK III. 4. sz. 150—153.

Dragendorff, H.—Krüger, E.
1924 Das Grabmal von Igel. Trier.

Dugonics András
1820 Példabeszédek és jeles mondások. I. Szeged.

Dunăre, N.
1973 Mijloace tradiţionale în agricultura munţilor Apuseni în prima jumătate a secolului XX. Apulum XI. Alba Julia. 573—634.

Éber Ernő
1961 A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest.

Ecsedi István
1911 A debreceni fogatokról. NÉ XII. 36—53.

Edroiu, N.—Gyulai, P.
1965 Evoluţia plugului în tările române în epoca feudală. Acta Musei Napocensis 2.

Endrei Walter
1978 A középkor technikai forradalma. Budapest.

Engels, F.
1975 A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest.

K. Éry Kinga
1968 Reconstruction of the tenth Century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and antropological data. Alba Regia VIII—IX. Székesfehérvár. 93—147.

Etnološki atlas Jugoslavie
é. n. Pokusne karte. I. H. n.

Fél Edit
1935 Harta néprajza. Budapest.
1941 Kocs 1936-ban Budapest.

Fél Edit—Hofer Tamás
1961 Az átányi gazdálkodás ágai. NK VI. 2.
1974 Geräte der Átányer Bauern. Budapest.

Fenton, A.
1969 Draught Oxen in Britain. In: NVČ. 17—53.
1973 Transport with Pack-Horse and Slide-Car in Scotland. In: *Fenton, A.—Podolák, J.—Rasmussen, H.* (szerk.): Land Transport in Europe. Coppenhagen. 121—171.

Fényes Elek
1842—43 Magyarország statisztikája. I—III. Pest.
Fettich Nándor
1969 Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. Ethn. LXXX. 30—72.
Fodor István
1975a Verecke híres útján. Budapest.
1975b A finnugor régészet fő kérdései In: *Hajdú Péter* (szerk.): Uráli népek. Budapest. 47—75.
Földes László
1956 A Ditróból Budajenőre települt székelyek állattartása eljövetelükig. NK I. 1—4. sz. 170—210.
Freudenberg, R.
1960 Ortscheit und Waage. Zur Sachgeschichte des Zugholzes an Wagen und Pflug. In: Hessische Blätter für Volkskunde — Textteil. 51/52. Giessen. 29—
Für Lajos
1976 A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890—1914). In: *Gunst Péter—Hoffmann Tamás* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949). 153—274. Budapest.
Gaál Károly
1969 Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien.
Gaál László
1966 A magyar állattenyésztés múltja. Budapest.
Garay Ákos
1935 Tinófogás rudas pányvakötéllel. NÉ XXVII. 114—116.
Gárdonyi Albert
1936 Budapest történetének okleveles emlékei. I. 1148—1301. Budapest.
Gaul Károly
1889 Ókori kocsi helyreállítása a somodori sírlelet alapján. Archaeologiai Értesítő IX. 193—205.
1890 Ókori kocsik helyreállítása. Archaeologiai Értesítő X. 97—126.
Gavazzi, M.
1947 Kultúráramlatok Pannóniában. Ethn. LVIII. 149—153.
1969 Das Joch in Jugoslawien. In: NVČ 151—162.
Ginzrot, J. C.
1817 Die Wagen und Fuhrwerke der Griechen und Römer und anderer alten Völker. München.
Gönczi Ferenc
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.
Gönyei Sándor
1942 Budapest környékének községei. 1. Szada. NÉ XXXIV. 235—247.

Granlund, J.
1969 Rinderanspannung und Joche in Schweden. In: NVČ 99—120.
Gráfik Imre
1973 Az állati erővel végzett folyami vontatás. Ethn. LXXXIV. 482—510.
Grimm, Jacob—Grimm, Wilhelm
1877 Deutsches Wörterbuch. IV/2.
Gulyás Mihály—Hajdú Mihály—Szabó Mihály
1965 Állattartás. In: *Nagy Gyula* (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza. 186—293.
Gunda Béla
1934 A magyar kétrúdú szekér eredete és a régi magyar ajoncaszekér. NÉ XXVI. 93—96.
1938 Asiatische Maulkorbformen in der ungarischen Hirtenkultur. Ethnos 3. No. 1. 8—17.
1939 A gyűjtögető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig. Budapest.
1942 Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. In: *Szekfü Gyula* (szerk.) A magyarság és a szlávok. Budapest. 205—226.
1966 Ethnographica Carpathica. Bpest.
1982 Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk. Nyelvtudományi Közlemények 84. 189—202.
1984 A szatmári hagyományos népi műveltség... Folklór és etnográfia 16.
Gunst Péter
1976 A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920—30-as években). In: *Gunst Péter—Hoffmann Tamás* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949). 275—400. Budapest.
Györffy György
1961 A magyar őstörténet néhány kérdéséről. Történelmi Szemle.
1977 István király és kora. Budapest.
Györffy István
1915 Dél-Bihar falvai és építkezése. NÉ XVI. 104—129.
1933 Népviselet-történeti adatok. NÉ XXV. 28—32.
é. n. Állattartás. Földművelés. Teherhordás, közlekedés, jármű. A magyarság néprajza. II. Budapest.
Haáz Ferenc Rezső
1932 Az udvarhelyszéki székely szekér. NÉ XXIV. 10—19.
Haberlandt, A.
1959 Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs. II. Wien.
Haberlandt, M.—Haberlandt, A.
1928 Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur. Stuttgart.
Hagar, H.
1957 Slåok. Atlas över svensk folkkultur. I. Materiell och social kultur. Uddevala.

Hajdú Péter
1975 A rokonság nyelvi háttere. In: *Hajdú Péter* (szerk.): Uráli népek. Budapest.
Hahn, E.
1896 Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft der Menschen. Leipzig.
1928 Das Pfluggespann. In: Festschrift für Marie Andree — Eysn. München.
Hančar, F.
1956 Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. Bd. XI. Wien.
Haudricourt, A. G.—Delamarre, M. J-B.
1955 L'homme et la charrue á travers le mond. Paris.
Hegyi Imre
1978 A népi erdőkiélés történeti formái. Budapest.
Herczeg Mihály
1983 A szállítás és közlekedés eszközei Hódmezővásárhelyen a 18—20. században. In: *Dömötör János—Tárkány Szücs Ernő* (szerk.): Kiss Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely. 245—271.
Herkely Károly
1941 Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NÉ XXXIII. 259—263.
Herman Ottó
1914 A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest.
Hofer Tamás
1956 Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethn. LXVII. 483—518.
Hofer Tamás—Fél Edit
1975 Magyar népművészet. Budapest.
Hoffmann Tamás
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 536—561.
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest.
1970 A paraszti munka. Ethn. LXXXI. 244—264.
1975 Néprajz és feudalizmus. Bp.
Homérosz
1901 Iliász (fordította: Baksay Sándor). Budapest.
1960 Iliász (fordította: Devecseri Gábor). Budapest.
Horalek, K.
1962 Uvod do studia slovanskych jazyku. Praha.
Horváth Béla
1968 Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Folia Archaeológica, XIX. 112—144.
Hubschmid, J.
1954—55. Haustiernamen und Lockrufe als Zeugen vorhistorischer Sprach — und Kulturbewegungen. In: Vox Romanica 14. 184—203.

Igaz Mária
1950 Néprajzi gyűjtés Felsőtárkányban és Mikófalván. Kézirat az egri Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattárában. Ltsz.: 18—67. 1—49.
1964 A szarvaskői ólaskertek. NK IX. 1. 114—189.
Ikvai Nándor
1967 Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány. IX. Debrecen.
1972 A ceglédi vaseszközlelet. Studia Comitatensia 1. Szentendre. 135—165.
1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. Studia Comitatensia 5. Szentendre. 129—217.
Ila Bálint
1976 Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Budapest.
Imre Samu
1941 Felsőőrsi földművelés. Debrecen.
Istvánffy Gyula
1911 A borsodmegyei palócok. III. közlemény. 292—303.
Ivánszky János
1860 Tudományos nézetek gyűjteménye. Pest.
Jaberg, K.—Jud, J.
1935 Sprach — und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. VI. Zofingen.
Jacobeit, W.
1954 Zur Geschichte der Pferdeanspannung. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. II. Heft 1. 17—25.
1957 Jochgeschirr — und Spann—tiergrenze. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde III. 119—144.
Jacobeit, W.—Kramařik, J.
1969 Einleitung. In: NVČ 11—13.
Jančář, J.
1969 Das Rindergespann in Ostmähren. In: NVČ 205—212.
Jankó János
1893 Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest.
Kárpáti Kelemen
1903 Néprajzi tárgyak a szombathelyi múzeumból. NÉ IV. 148—152.
1937 Díszített jármok Szabolcs vármegyében. NÉ XXIX. 308—320.
Kiss Lajos
é. n. A szegény ember élete. Budapest.
Kluge, Fr.
1905 Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg.
1934 Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin — Leipzig.
1963 Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin.
Kniezsa István
1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. Budapest.

Koroknai Ákos
1974 Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Budapest.

Kós Károly
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest.
1977 A faluekéről. Ethn. LXXXVIII. 259—269.
1980 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest.

Kós—Szentimrei—Nagy
1978 Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest.

Kovács Elemér
1938 Tejgazdálkodással kapcsolatos babonák Farkasfán. Ethn. XLIX. 229—230.

K. Kovács László
1948 A magyar népi közlekedés kutatása. Budapest.

K. Kovács Péter
1951 A járó-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén. (Adatok a Hortobágy-széle kezes tartásához.) Ethn. LXII. 370—395.

Kralovánszky Alán
1962 Archäologische Forschungen in Jahre 1961. Sárbogárd-Tringer Gehöft, Hügel „A". Arch. Ért. 89. 266.
1973 Ein Anschirrungsfund aus dem 10. Jahrhundert in Ungarn. In: Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie. II. Berlin. 357—361.

Kramařik, J.
1966 Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslaven. In: Vznik a počátky Slovanu. VI. 295—334. Prague.

Kultsár István
1820 Nemzeti Ujság. II. félév, 27. szám. Pest.

Kuzsinszky Bálint
1920 A Balaton környékének archeologiája. Budapest.

Lajos Árpád
1963 Díszes fafaragás a Hór völgyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, III. (1959—61.) 103—135. Miskolc.

Lederer Emma
1959 A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest.

Lee, N. E.
1960 Harvest and Harvesting through the Ages. Cambridge.

Lefébvre des Noëttes
1924 La force motrice animal á travers les âges. Paris.
1931 L'Attelage. Le cheval de selle á travers des âges. Contribution á l'histoire de l'esclavage. I—II. Paris.

Leser, P.
1931 Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster.

Ligers, Z.
1954 Ethnographie Lettone. Bâle.

Luby Margit
1937 Az alföldi pásztor lelkisége. Ethn. XLVIII. 224—230.

Madai György
1909 A hajdúk beszéde. Budapest.
Madarassy László
1932 A tinóoktató. NÉ XXIV. 24—27.
Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben.
1937 Budapest.
Magyar Simplicissimus
1956 Budapest.
Makkai László
1954 Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest.
1957 Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Budapest.
Malonyay Dezső
1907 A magyar nép művészete. I. Budapest.
1909 A magyar nép művészete II. Budapest.
1912 A magyar nép művészete IV. Budapest.
Manninen, I.
1925 Etnograafiline sõnastik. Tartus.
Marinov, V.
1969 Zur Ethnographie des Jochs in Bulgarien. In: NVČ 163—177.
Márkus Mihály
1941 Adatok a „kumet" magyarországi elterjedéséhez. NÉ XXXIII. 170—171.
Markuš, M.
1964 Magyar szarvasmarha az Alacsony Tátrában. Ethn. LXXV. 467—470.
Marx, Károly
1949 A tőke. I. Budapest.
Matolcsi János
1968 A szarvasmarha testmagasságának változása a történeti korszakokban Magyarország területén. Agrártört. Szemle X. 1—38.
1977 A Közép-Volga-vidéki finnugor népek állattartása a korai vaskorban. In: *Bartha Antal—Czeglédy Károly—Róna Tas András* (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest. 243—266.
1982 Állattartás őseink korában. Budapest.
MÉK
1972 Magyar értelmező kéziszótár. Budapest.
Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés. II. Megyei adatok.
1973 Budapest.
Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. Állattenyésztés.
1976 Országos adatok. 1851—1970. Budapest.
MGSZ
= Magyar gazdák Szemléje (folyóirat).

Miskolczy I.
1923 Magyarország az Anjouk korában. Budapest.
MMMA
= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archívuma.
MNL
1977—1982 Magyar néprajzi lexikon. 1—5. Budapest.
MNYÉSZ
1959—1962 A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Budapest.
Mollay Károly
1982 Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest.
Moora, H.—Viires, A. (szerk.)
1964 Abriss der estnischen Volkskunde. Tallinn.
Morvay Judit
1960 A gazdálkodás alakulása Őrszentmiklóson. NK V. 1. sz. 135—164.
Moszyński, K.
1929 Kultura ludowa Słowian. I. Warsawa.
1958 Człowiek. Wstep do etnografii powszechnej i etnologii. Wrocław—Kraków—Warszawa.
Mörgeli, W.
1940 Die Terminologie des Joches und seiner Teile. Romanica Helvetica 13. 12—19. Paris—Zürich—Leipzig.
Müller Róbert
1976 A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet új keltezése. Arch. Ért. 103. 263—278.
O. Nagy Gábor
1966 Magyar szólások és közmondások. Budapest.
Nagy Gyula
1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi pusztán. Budapest.
Nagyváthy János
1791 A' szorgalmatos mezei-gazda. 1—2. Pest.
Némethy Endre
1946 Az egyesiga meghonosodása a kemenesaljai Vásárosmiskén. Ethn. LVII. 81—86.
Niederle, L.
1921 Život starych Slovanu. III/1. Praha.
NM = Néprajzi Múzeum.
Nopcsa Ferenc
1923 Úti jegyzetek egy amatőr-etnográfus naplójából. Ethn. XXXIV. 65—74.
1925 Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin—Leipzig.

Novak, V.
1961 Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowenien. In: *Földes László* (szerk.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 647—662. Budapest.

NVČ
1969 *Jacobeit, W.—Kramařik, J.* (szerk.) Rinderanschirrung (18—20. Jahrhundert). In: Národopisný Věstník Československý. III—IV. Brno—Praha.

Nyárádi Mihály
1955 A tengeri népi termelése Ramocsaházán. NÉ XXXVII. 269—291.

Orosz István
1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: *Szabó István* (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 3—70. Budapest.

Paládi-Kovács Attila
1973 A magyar parasztság kerekes járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények XVIII. 5—79.
1977 A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. LXXXVIII. 392—411.
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest.
1980 A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 7. 57—75. Budapest.
1982 A Barkóság és népe. Miskolc.

Pálos Ede
1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. NÉ XII. 150—173.

Papp István
1970 Finn—magyar szótár. Budapest.

Páriz Pápai Ferenc
1801 Dictionarium latino-hungarium. Posonii-Cibinii.

Pethe Ferenc
1805 Pallérozott mezei gazda. I. Sopron.
1814 Pallérozott mezei gazda. III. Bétsben.

Petercsák Tivadar
1973 Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XII. 357—406.
1982 Adatok a Zempléni-hegység és az Alföld közötti paraszti árucseréhez. In: *Balassa I.—Ujváry Z.* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 387—393.
é. n. Az erdő haszna a répáshutaiak életében. Kézirat.

R. Pető Mária
1973 A pannóniai szarvasmarhatartás emlékanyaga. Agrártörténeti Szemle XIV. 70—74.
1974 A ló fogatolása Pannóniában. Agrártörténeti Szemle XVI. 72—78.

Pettkó—Szandtner T.
1931 A magyar kocsizás. Budapest.

Pferschy, G.
1976 Atlas zur Geschischte des steirischen Bauerntums. Graz.
Podolák, J.
1966 Klčovanie a žiarové hospodárenie na Slovensku. Naroďopisny věstník Čsekoslovenský I. Brno. 15—48.
1969 Beiträge zur Rinderanspannung in der Slowakei. In: NVČ 213—246.
1972 Methoden der Viehzucht. In: *Horváthová, E.—Urbancová, V.* (szerk.): Die slowakische Volkskultur. Bratislava. 38—51.
Polski atlasz etnograficzny
1971 IV. Warszawa.
Radnóti Aladár
1950 Római igaveret a Gellérhegyről. Budapest régiségei XV. 27—43.
Récsey V.
1899 Pannónia római község maradványai Pannonhalma tövében. Győr.
Sági Károly
1944—45 Kocsiábrázolások Pannonia császárkori szepulkrális vonatkozású kőemlékein. Archeologiai Értesítő III. 214—231.
Sanszkij—Ivanov—Sanszkaja
1961 Kratkij etimologicseszkij szlovar russzkovo jazika. Moszkva.
Scheuermeier, P.
1956 Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. II. Bern.
Schmidt, L.
1955 Bauernwerk der Alten Welt. In: Archiv für Völkerkunde. X. Wien—Stuttgart.
1956 Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich. Archeologia Austrica, 19—20.
Schmidt—Riedl
1955 Die Johanns R. Bünker—Sammlung... Eisenstadt.
Seemayer Vilmos
1934 Szántás faekével Zalában és Somogyban. NÉ XXVI. 89—92.
Selmeczi László
1970 Adatok a ló-igaerő betanításához a Kárpát-medencében. Ethn. LXXXI. 598—616.
Sinkovics István
1957 Magyarország története. I/2. Budapest.
Smolian, Jürgen
1964 Studien zur Entstehung und Ausbreitung des Wagens. Ethnographisch—Archäologische Zeitschrift. 5. Jhg. 1—30.
Soproni Sándor
1954 A budakalászi kocsi. Folia Acheologica 6. 29—36.
Sós Á.
1963 Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Budapest
Sörös Pongrác
1903 A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023—1548. Budapest.

Statisztikai évkönyv
1959 Budapest. (1957)
1960 Budapest. (1959)
1962 Budapest. (1961)
1064 Budapest. (1962, 1963)
1965 Budapest. (1964)
1966 Budapest. (1965)
1969 Budapest. (1968)
1970 Budapest. (1969)
1972 Budapest. (1971)
1974 Budapest. (1972, 1973)
1975 Budapest. (1974)
1976 Budapest. (1975)

Szabó István
1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest.

Szabó Kálmán
1943 Adatok a régi kecskeméti szekér felszereléséhez. NÉ XXXV. 182—184.
1965 A kecskeméti állattenyésztés szókincse. NK X. 1—2. szám 45—130.

Szabó László
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. NÉ XLVII. 133—158.

Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond
1890 Magyar nyelvtörténeti szótár. I. Budapest.
1891 Magyar nyelvtörténeti szótár. II. Budapest.

Szendrei István
1968 Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest.

Szentgyörgyi Mária
1962 Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Budapest.

Szlabejev, I. Sz.
1958 Csumackij promiszel na Ukraini. In: Naukovi zapiszki insztitutu isztorii. Kiev.

Szolnok megye néprajzi atlasza
1975 Szolnok.

Tábori György
1974 Tótkomlós állattartása. In: a Békés megyei Múzeumok Közleményei 3. Békéscsaba .259—298.

Takács Lajos
1976 Egy irtásfalu földművelése. Budapest.
1980 Az irányjelölés egyik régi formája: „tüled-hozzád". Ethn. XCI. 249—251.

Takáts Sándor
1961 Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest.

Tamás Lajos
1964 A román cea és hais állatterelő szavak történetéhez. In: *Benkő Loránd* (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Budapest. 360—362.

Tarr László
1968 A kocsi története. Budapest.

Tálasi István
1935 A járó- és vonójószág betanítása a Kiskunságban. NÉ XXVII. 29—35.
1936 A Kiskunság népi állattartása. Budapest.
1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9—37.
1942 Változás — vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. NÉ XXXIV. 203—220.
1942a Adatok a Bakony erdei életéhez. NÉ XXXIV. 146—172.
1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955). Ethn. LXVI. 5—56.

B. Thomas Edit
1964 Römische Villen in Pannonien. Budapest.

TESZ
1967—1976 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Budapest.

Timaffy László
1967 Kumetok a Kisalföldön. Ethn. LXXVIII. 176—188.
1969 Rindereinzelanspannung in Westungarn. In: NVC. 195—204.
1975 Családi közösségtől a szocialista közösségig. II. Arrabona 17. Győr. 259—278.
1980 Szigetköz. Budapest.

Tőkei Ferenc
1969 Antikvitás és feudalizmus. Budapest.

Treue, Wilhelm
1965 Achse, Rad und Wagen. München.

Tretjakow, P. N.
1959 Die Landwirtschaft und das Gewerbe. In: *Woronin N. N.—Karger M. K.—Tichanow M. A.* (szerk.): Die materielle Kultur der alten Rus. Berlin. 35—66.

Vajkai Aurél
1959 Szentgál. Budapest.
1959a A Bakony néprajza. Budapest.
1964 Balatonmellék. Budapest.

Vakarelski, Chr.
1969 Bulgarische Volkskunde. Berlin.
1974 Etnografia na Bolgária. Szófia.

Vanierius (Jac.)
1772 Praedium Rusticum (poëma) cum figuris aeneis. Tyrnaviae.

Varga Gyula
1953 Adatok Kismarja (Bihar megye) állattartásához. Debreceni Déri Múzeum Adattára. Ltsz.: V/299.

1960 Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. In: *Szabó István* (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 71—137. Budapest.
1961 Hauptformen der bäuerlichen Rinderhaltung in der Beretytyóniederung (Südostungarn). In: *Földes László* (szerk.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 529—557. Budapest.
1965 A prasztság munkaeszközei. In: *Szabó István* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Budapest. 267—348.
1971 A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában. Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. 333—428. Debrecen.

Veiga de Oliveira, E.—Galhano, F.—Pereira, B.
1969 L'Attelage des boeufs en Portugal. In: NVČ 55—78.
1973 Sistemas de atrelagem dos bois em Portugal. Lisboa.

Viga Gyula
1980 A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. Ethn. XCI. 252—258.

Viires, A.
1964 Über historisch-kulturelle Beziehungen im landwirtschaftlichen Transport der Völker des Ostbaltikums. Tallinn.
1968 Härjarakend Baltimaades. Ethnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. 134—174. Tallinn.
1969 Rinderanschirrung im Baltikum. In: NVČ 121—138.
1971 Über die Herkunft und Verbreitung des Krummholzes im Pferdegeschirr. In: *Szabadfalvi József—Ujváry Zoltán* (szerk): Studia etnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagyomány XVIII—XIV. 427—449. Debrecen.

Vilkuna Kustaa
1936 Verwendung von Zugochsen in Finnland. Studia Fennica. II.
1948—49 När kommo östersjöfinnarna till Baltikum? Folk-Liv. XII—XIII.
1976 Ochsenjoch. In: Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. 62—63. Helsinki.
1976a Pferdegeschirr. In: Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. 142—143. Helsinki.

Volin—Usakov (szerk.)
1940 Talkovij szlovar russzkovo jazika. IV. Moszkva.

Vorobjev—Lvova—Romanov—Szimonova
1956 Csuvasi. Etnograficseszkoe isszledovanyie. I. Csebokszari.
1970 II. Csebokszari.

Voronin, N. N.—Karger, M. K.—Tihanova, M. A. (szerk.)
1948 Isztorija kulturi drevnyej Ruszi. Moszkva—Leningrád.

Vörös Antal
1976 A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849—1890). In: *Gunst Péter—Hoffmann Tamás* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949). 9—152. Budapest.

Vyšniauskaité, A.
1964 Lietuvin etnografijos bruožai. Vilnius.

Wahrig, G.
1979 Deutsches Wörterbuch. Gütersloh.

Wellmann Imre
1955 A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Budapest.
Werth, E.
1954 Grabstock, Hacke und Pflug. Ludwigsburg.
Woronin, N. N.
1959 Die Verkehrsmittel und Verkehrswege. In: *Woronin N. N.—Karger M. K.—Tichanow M. A.* (szerk.): Die materielle Kultur der alten Rus. Berlin. 261—288.
Wörterbuch der deutschen Volkskunde
1974 Begründet von Oswald A. Erich und Richard Beitl. Stuttgart.
Zaglada, Ny.
1929 Jarmo. In: Materiali do etnologii. II. Kiev. 11—45.
Zolnai László
1982 Az elátkozott Buda — Buda aranykora. Budapest.
Zólyomi József
é. n. Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. Kézirat.

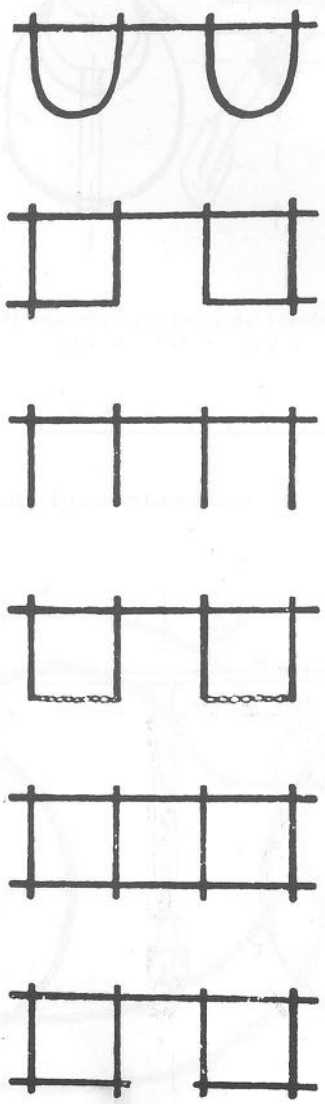

1. kép. A marigák típusai. Jacobeit és Kramařik után

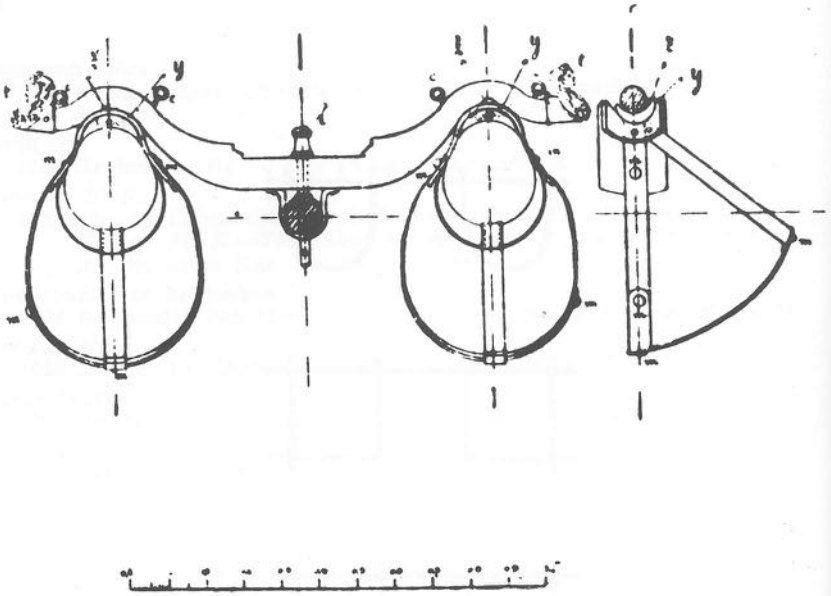

2. kép. A somodori iga rekonstrukciója. Gaul Károly után

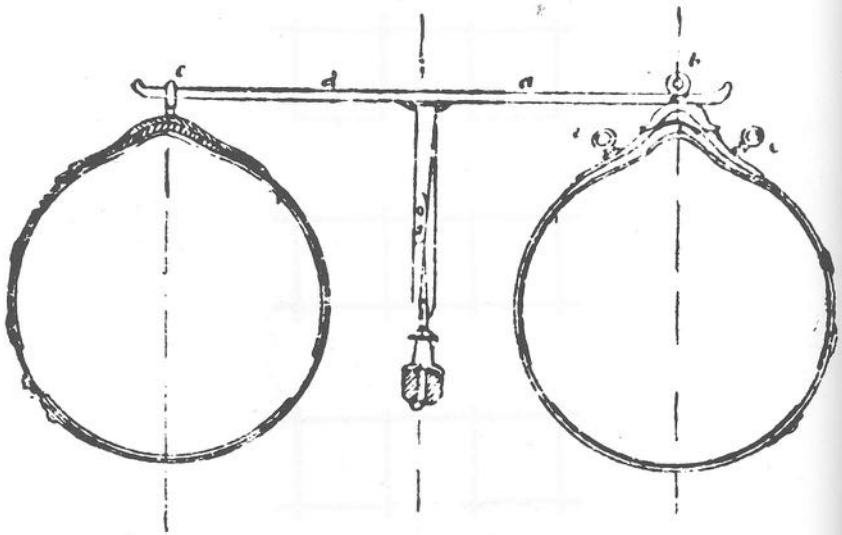

3. kép. A tétényi kocsi igája. Gaul Károly után

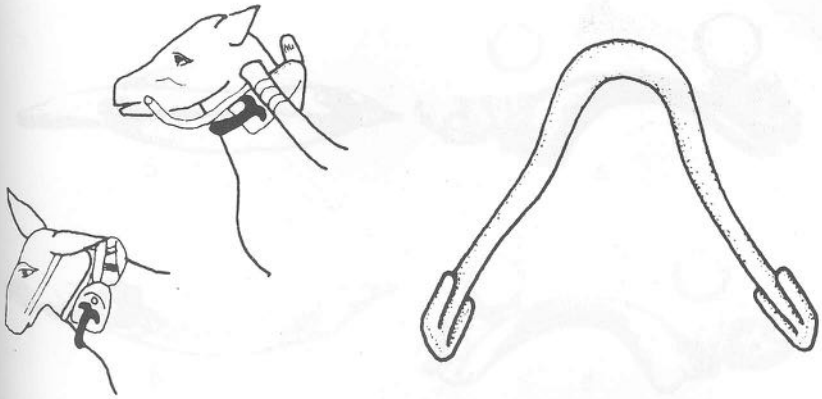

4. kép. Római kori vas iga-alkatrész és részlet az igeli sírkőről. Müller Róbert után

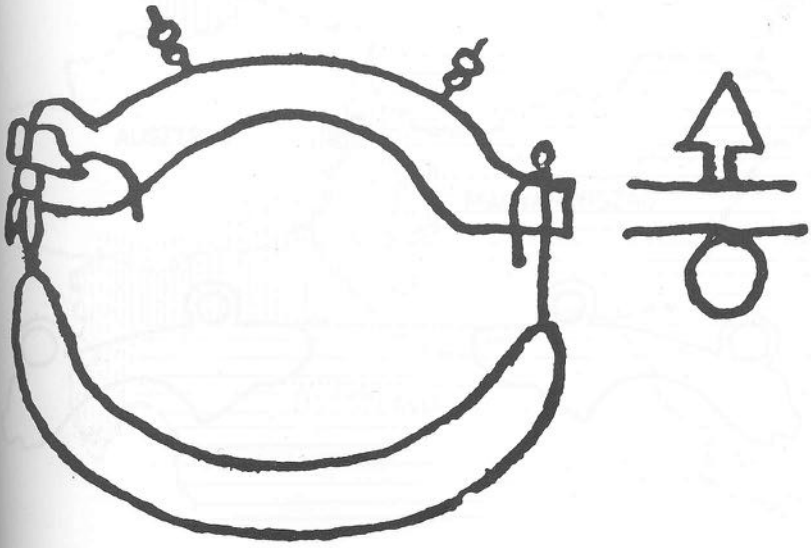

5. kép. A Gellért-hegyi iga rekonstrukciója. Radnóti Aladár után

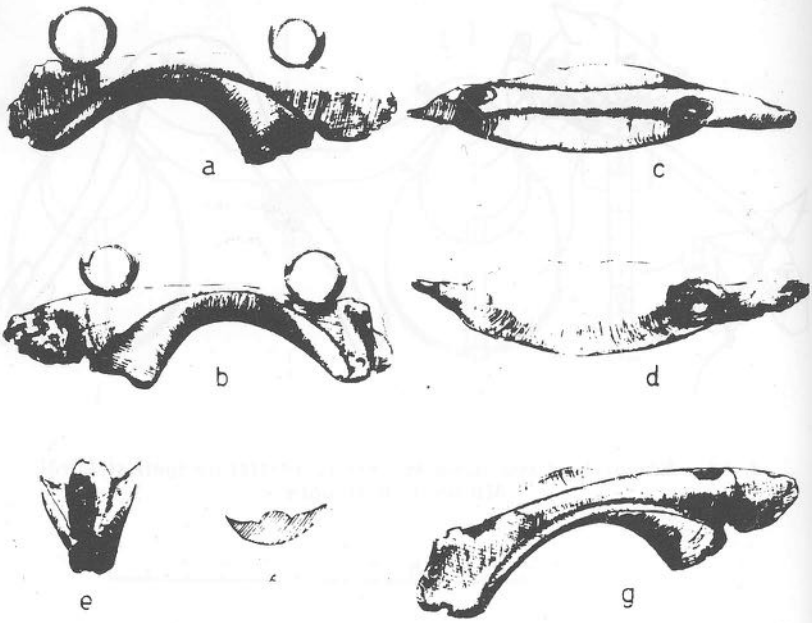

6. kép. A sárbogárdi lóiga maradványai. Kralovánszky Alán után

6a. kép. A sárbogárdi lóiga rekontsruált vonófája.
Hossza: a régészeti helyszínrajz alapján 115—120 cm-re becsülhető

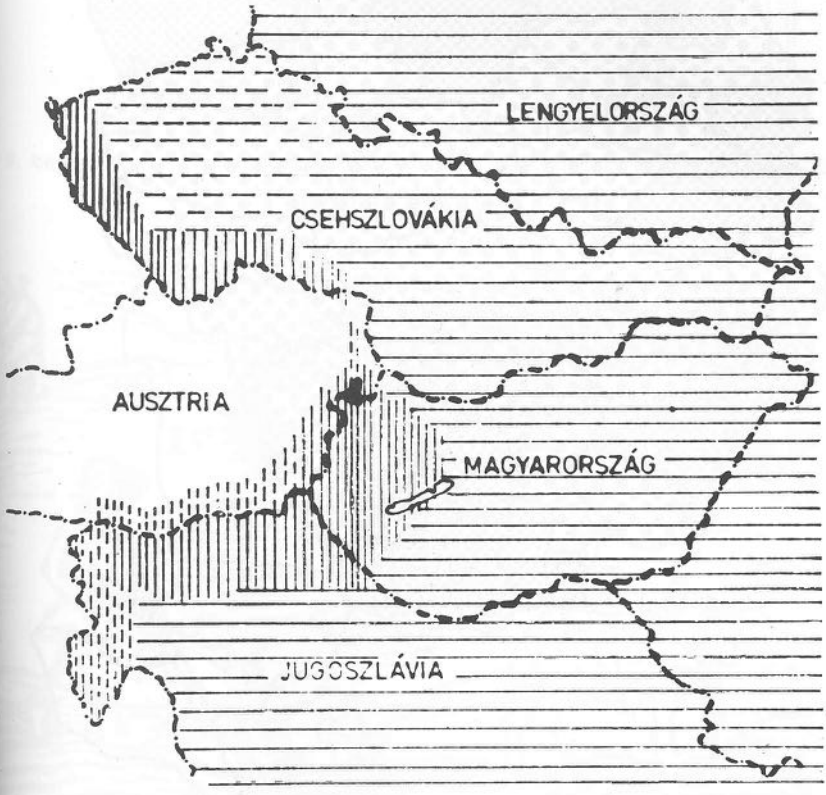

7. kép. Az iga és járom szavak és rokon terminusaik elterjedése Kelet-Közép-Európában. ||| = *iga,* ≡ = *járom*

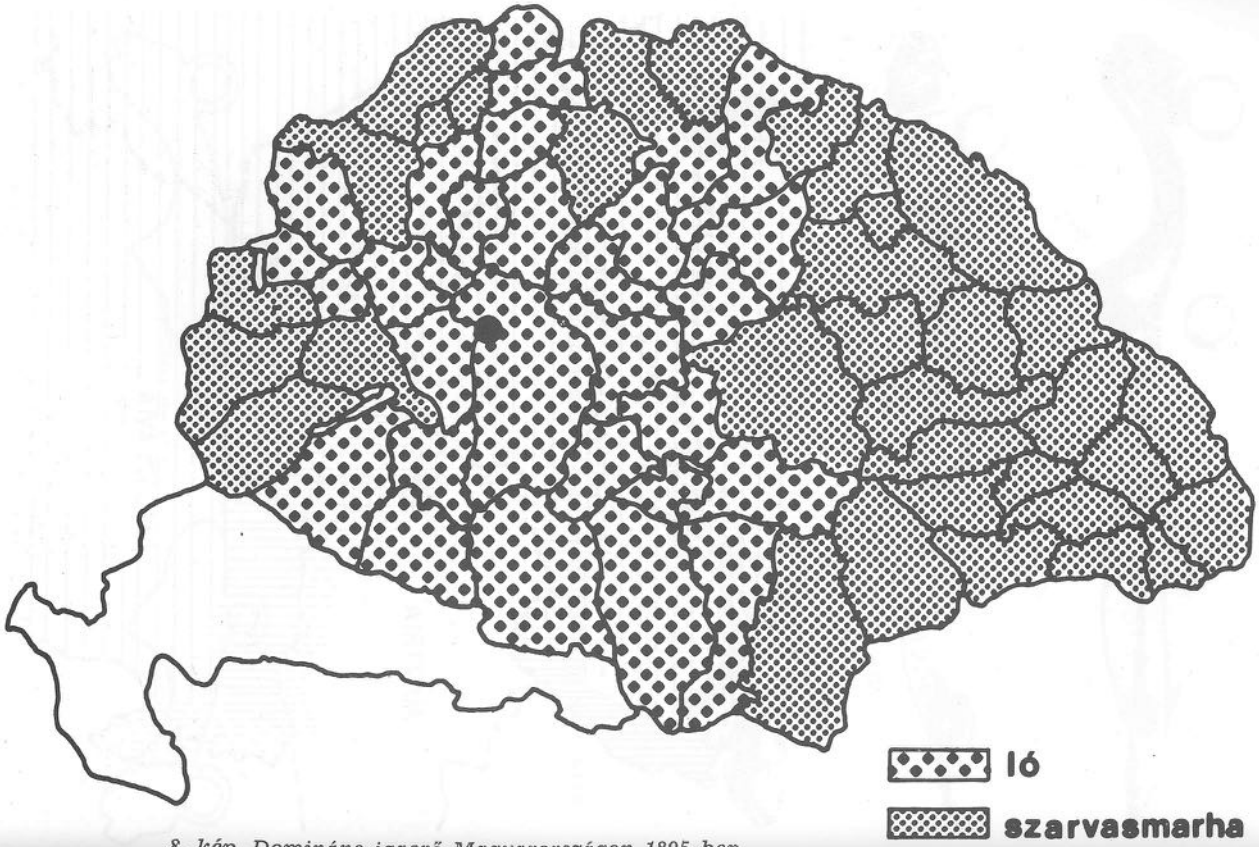

8. kép. Domináns igaerő Magyarországon 1895-ben

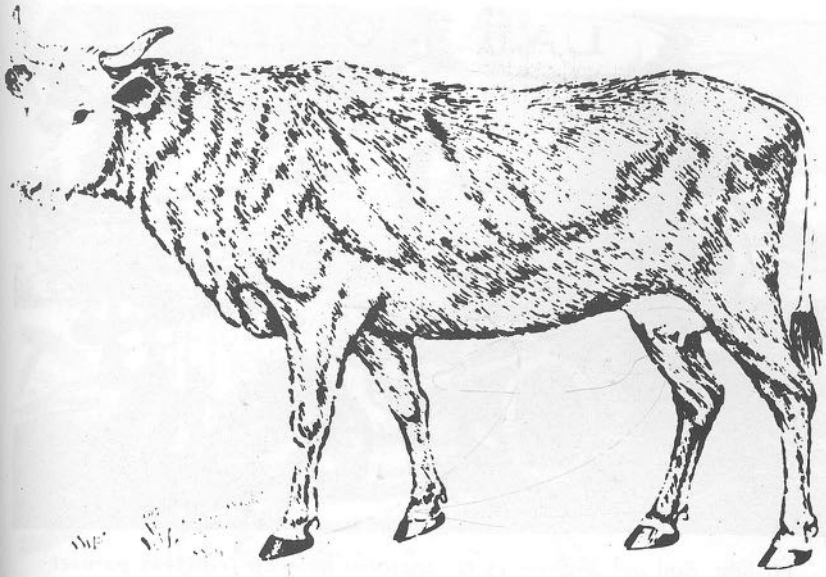

9. kép. A kora Árpád-kori szarvasmarhák alkatának rekonstrukciója. Matolcsi János után

10. kép. Szántójelenet egy ökörrel Comenius Orbis Pictusából, 1685.

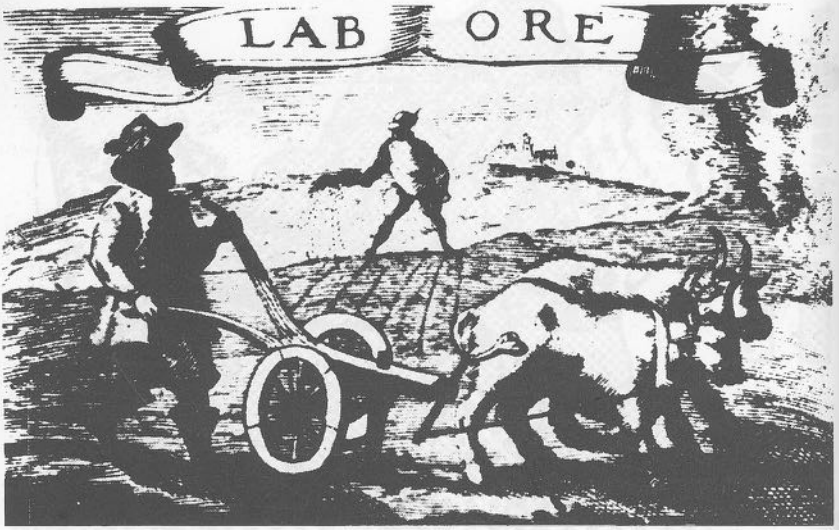

11. kép. Egy pár ökörrel és hasogatóval dolgozó felvidéki paraszt 1662-ből. Magyar Művelődéstörténet 3:165.

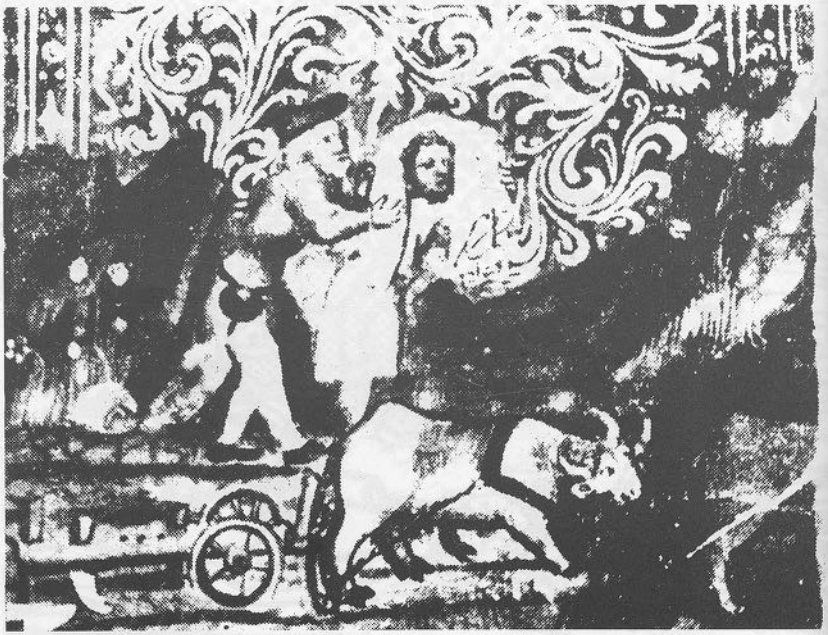

12. kép. Szántójelenet IV. Vencel bibliájában

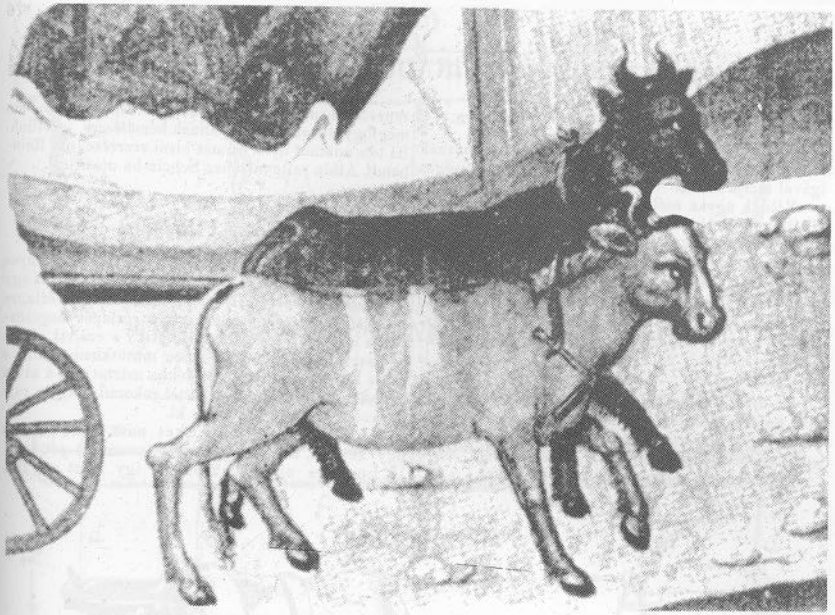

13. kép. Ökörfogat a XV. században, részlet egy oltárképből. Jakabfalva (Zólyom megye)

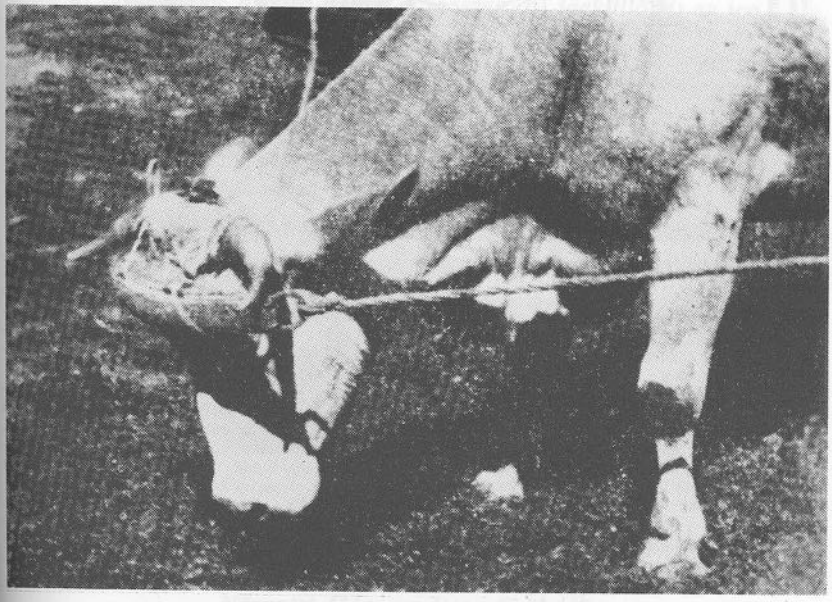

14. kép Homlokiga, Cikolasziget

GAZDA EMBEREK HIRADÓJA S TANÁCSADÓJA.

Czélszerű járom, igavonó marha számára.

Az ökröt, vonáshoz háromfélekép szerszámozzák fel: lójárommal (kumett); fejigával, és közönséges igával marja fölött.

Nálunk ugyan széltiben a harmadrendbeli, azaz fából faragott járom vagy is iga van divatban; bár sok értelmes gazda ezt igen kinos igának tartja, mely a marhát elcsigázza, a munkát késlelteti s igy sok vonóerő megy veszendőbe.

A müvelt külföldön többnyire a két előbbeni járomfaj van inkább szokásban, s mivel a gazdák marhájokat azokkal jobban kimélik, az tartósabb, munkában serényebb és kitartóbb, s igy a munka is kétségkivül jobb.

Ez uttal a Frankhonban és Voigtlandban divatozó fejjármot fogjuk megismertetni, mely czélszerüségeért igen dicsértetik. Az ily fej-járom vagy egész, azaz együttesen egypár ökör számára való, vagy fél-járom azaz egyes szarvasmarha száma; s tulajdonkép ez az igazi frankhoni járom, melynek rajzát ide csatoljuk.

Ebben a legnevezetesb rész az ugynevezett homlokfa (1-sö ábra) Ez kemény száraz faragott fa, 1 egész $1\frac{1}{2}$ hüvelknyi vastag, melynek küszine más falappal vagy pléhvel, bádoggal be van vonva, s ehhez erősittetnek a szijak és a két végén látszó kis láncz. E lapon többnyire a tulajdonosnak neve vagy más diszitmények czimerkednek. A belső oldalon egy mohával, kóczczal, vagy szörrel béllelt bőrvánkos látható. A 2-dik ábra e homlokfának elöképét mutatja, s a helyet, melyet az a marha fején elfoglal; a két végén látható lánczokhoz a gyeplő csatoltatik.

A 3-dik alak világosan ábrázolja a fejjáromba fogott ökröt.

Sok tapasztalt és tanultabb gazda e féljármot tartja legczélszerübbnek. Ezt gazdáinkkal figyelmeztetésül közölni annyiból is jónak láttuk, mert a szerencsétlen marhavész folytán jó szarvasmarhában megfogyatkoztunk, s igyannak kémélésere intettünk. Ki tán mintaul ily fejhámot birni szeretne, azt Reinhandt Albin szijgyártóhoz Scheiz-ba utasitjuk.

IB.

Iparosok hirnöke.

I.B. Részmetszőknek a párisi tudományos akademia rézmetszője Dulos jó szolgálatot tett egy uj találmányával, mely ebből áll: a kép a rézlapra litograf-ónnal rajzoltatik, erre a rézlapot megezüstözi s utána az ónrajz letöröltetik, s ezáltal a rajz a puszta réznek feltünésében mutatkozik. Erre a tábla kénsavas higany olvadékba mártatván, a sav a rézzel, s a higany az ezüsttel rokonul, s igy a rajz mélyedési élesen maratnak ki.

I. P. Fonó-növényeket mint lent, kendert ugy kezelni, hogy a gyapotot (pamutot) pótolják, H. Luecbers uj találmányakint igy lehet: a len,

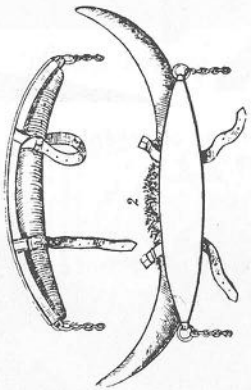

Fejjárom.

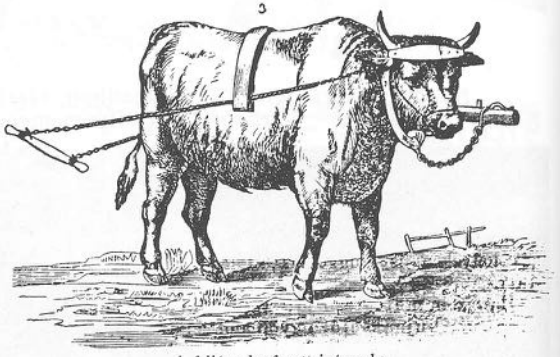

A fejjáromba fogott igásmarha.

kender először vizben jól kiázik, azután a papirgyártásnál használtatni szokott ugynevezett farkasvagy ördög- (Devil) gép segedelmével szétszaggattatik, majd halvany- (chlor) olvadék által fehérittetik, s végre árnyas szikkasztó-kamrában száraz lég fujtatásával megszárittatik, s ezután gerebeny e kerül.

I.B. Uj érczvegyületet talált fel A Brooman Londonban, mely czélszerünek ajánlkozik harangokra, kalapácsokra, üllőkre, vasuti talpakra, lőcsövekre, metszőeszközökre stb. Ez nagyobb részben mangan-, borax- és farkas-nyálból (Wolfram) áll, melyek olvasztó-kemenczében elegyittetnek. Harangokra ily arányú vegyület kivántatnék: 20 rész vas (hulladékokból), 80 rész aczél, (lehetnek hulladékok), 4 rész borax, 4 rész mangan. — Ha nagyobb keménység kivántatnék, a farkasnyálból $^1/_{100}$ rész kevertetik hozzá.

15. kép. Homlokiga. Képes Újság 1864:75.

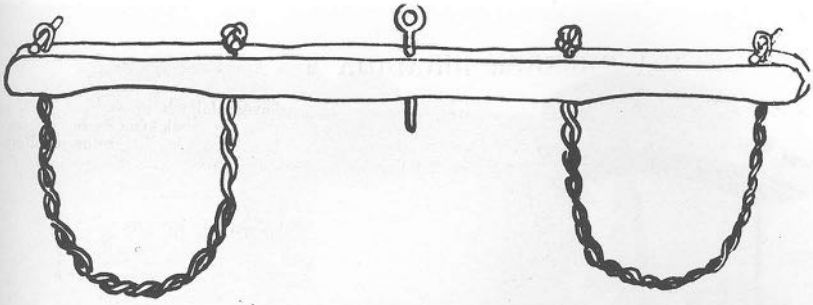

16. kép. Íves marjárom, Nyírgyulaj, Kiss Lajos után

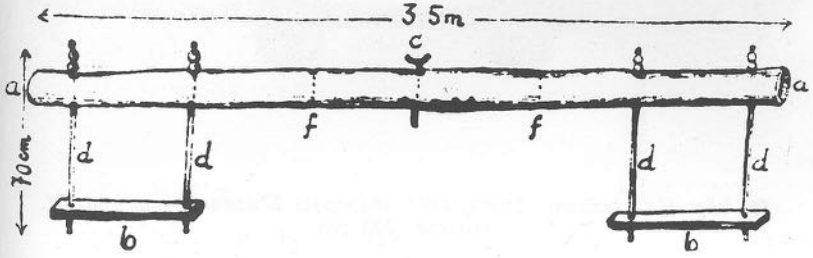

17. kép. „Bránáló iga", Hetés, Dömötör Sándor után.
a) felső igafa; b) alsó igafa; c) igaszeg; d) igaküllő; f) az iga

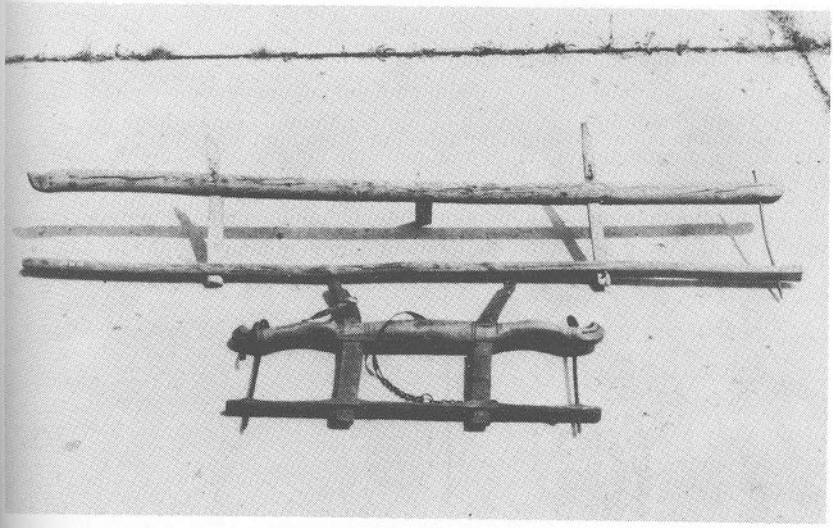

18. kép. „Bránáló iga" (hosszú iga). Baglad (Zala megye).
Néprajzi Múzeum ltsz.: 68.37.163.
(az összehasonlítás kedvéért fekszik mellette egy normál méretű iga)

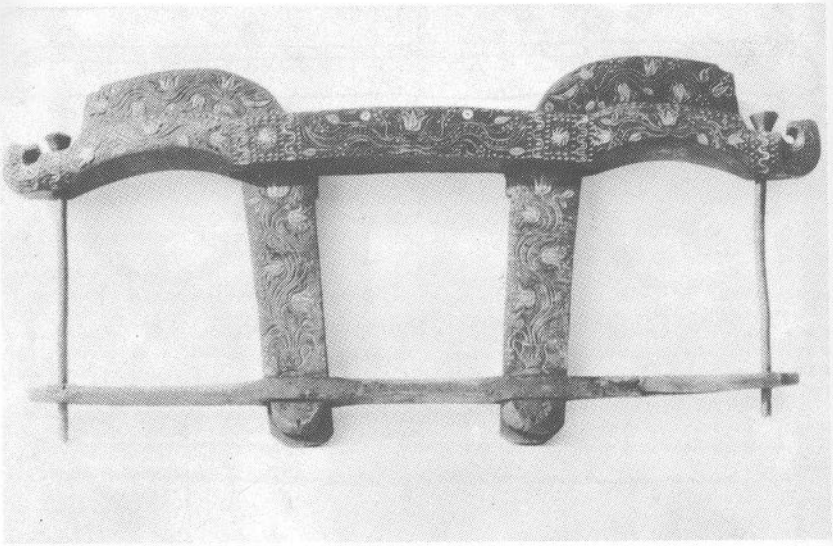

19. kép. Kalotaszegi járom, 1800. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.381. Hossza: 133 cm

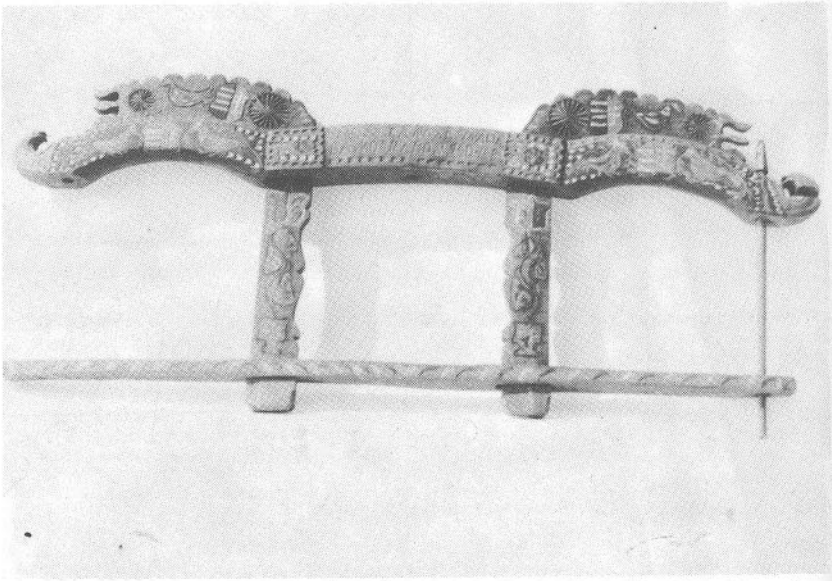

20. kép. Damosi (kalotaszegi) járom, 1904. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 60.75.133. Hossza: 172 cm.

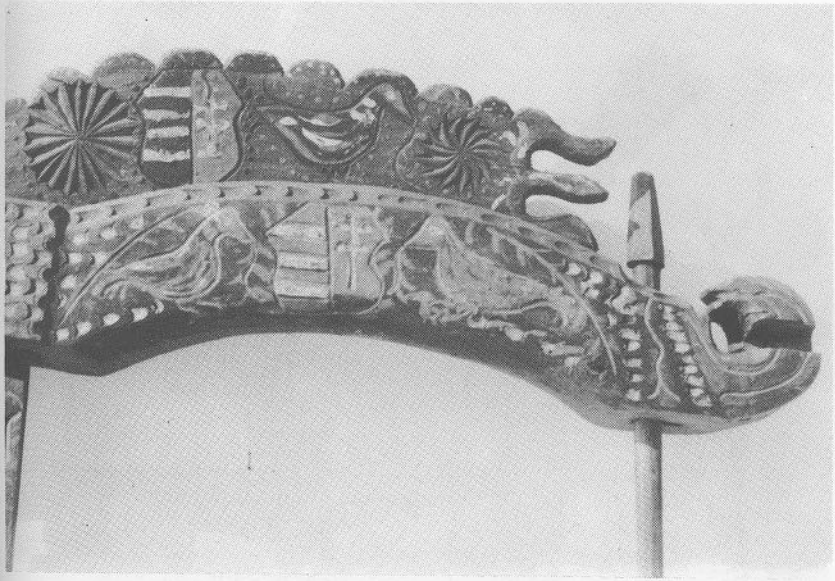

21. kép. A damosi járom részlete

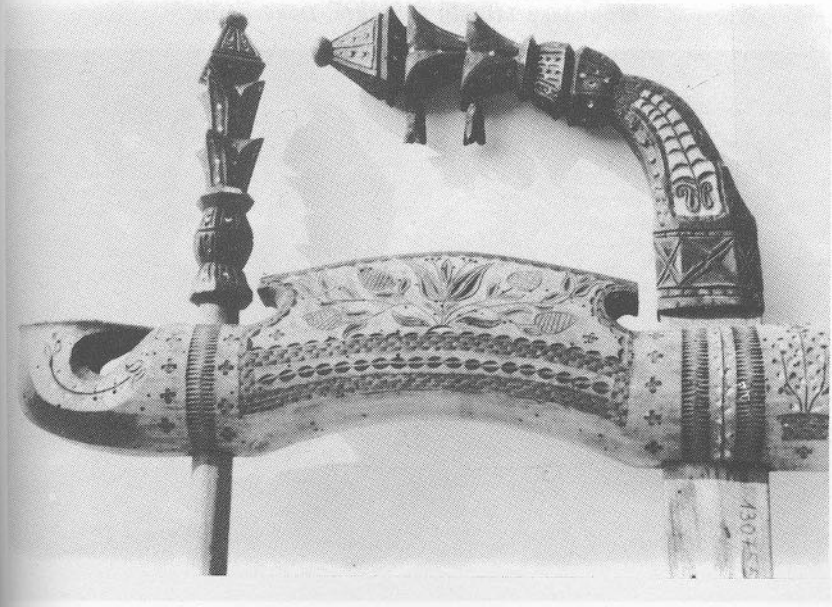

22. kép. Udvarhely megyei járom részlete, 1931.
Néprajzi Múzeum

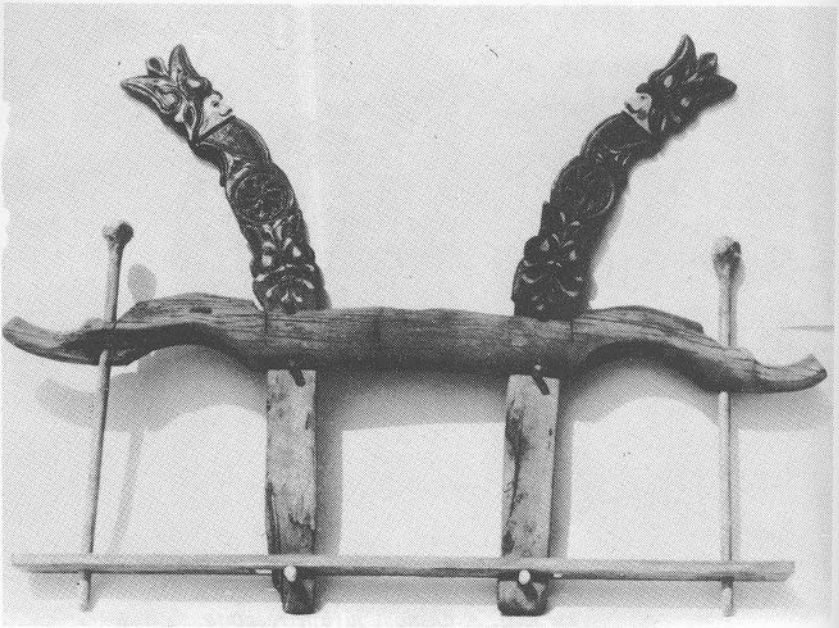

23. kép. Tótkomlósi járom díszes bélfával. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba

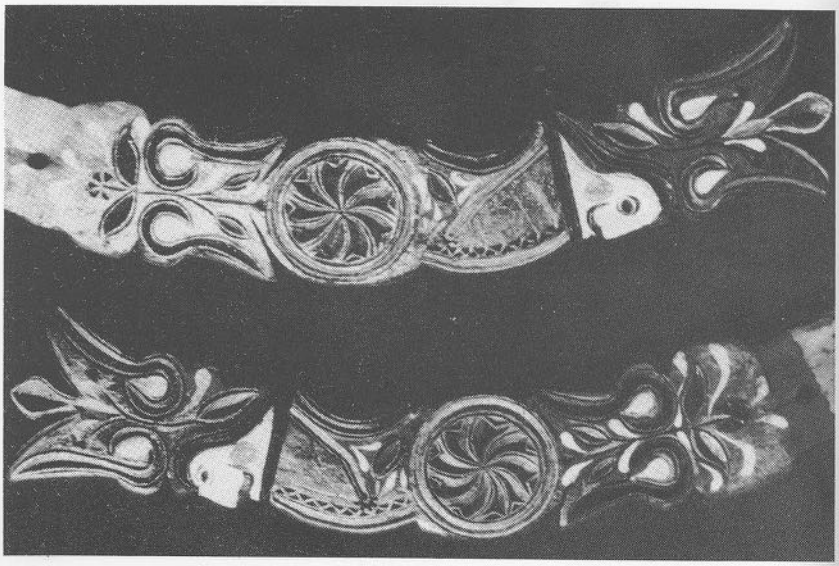

24. kép. A tótkomlósi járom bélfái

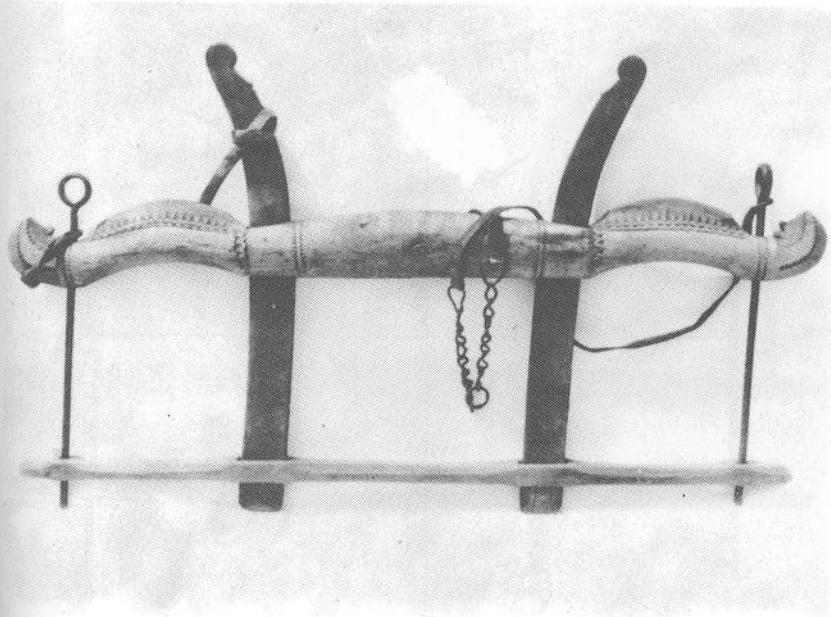

25. kép. Járom, Sáros megye. Néprajzi Múzeum, ltsz: 21.975. Hossza: 130 cm

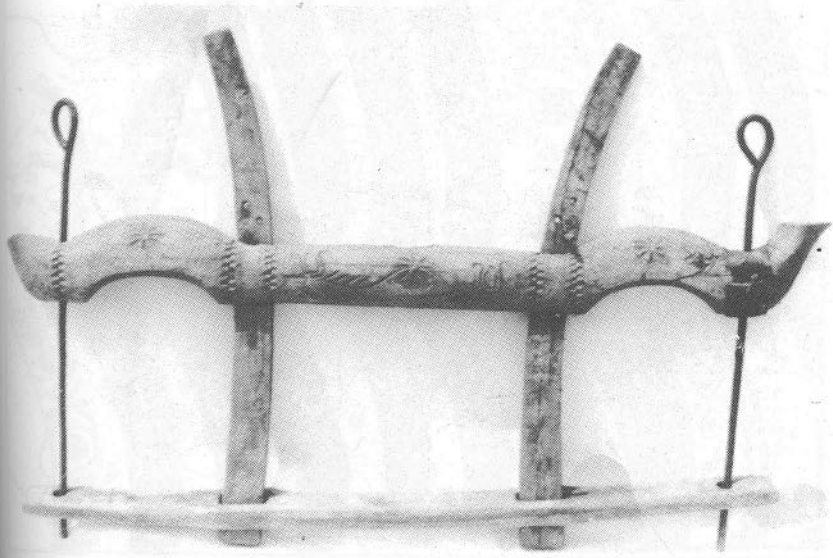

26. kép. Járom, Alsónyék (Tolna megye). Neprajzi Múzeum, ltsz: 67.150.13. Hossza: 118 cm

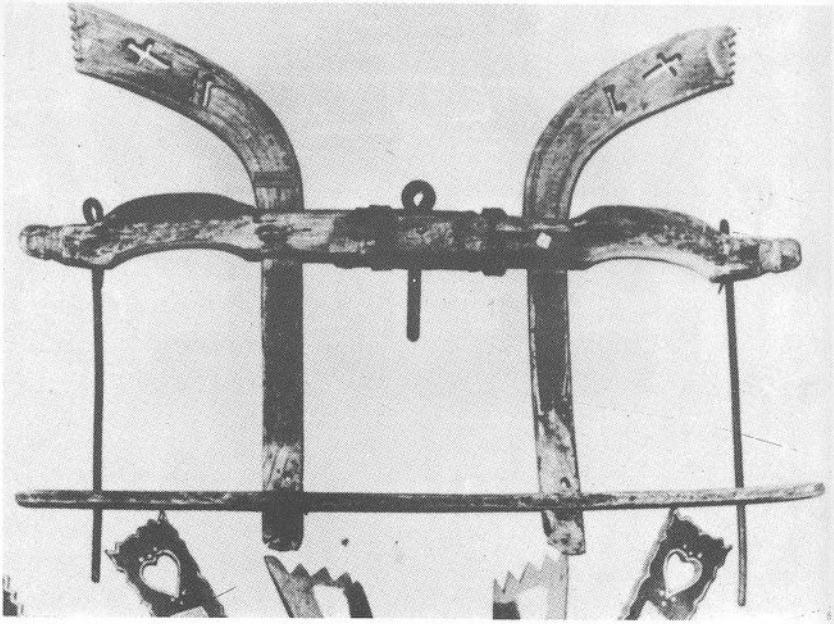

27. kép. Járom, Zirc

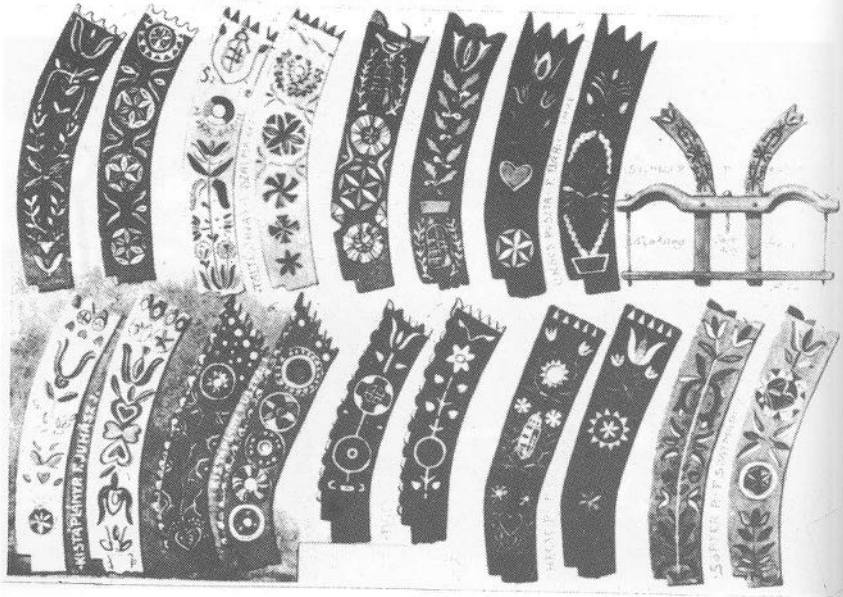

28. kép. Járom bélfák Győr vidékéről. Pálos Ede után

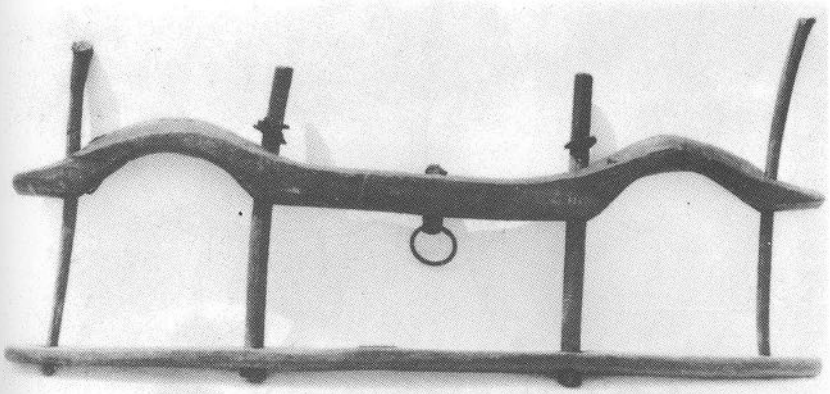

29. kép. Tinójárom, Tiszabogdány (Máramaros megye). Néprajzi Múzeum, ltsz.: 88.653. Hossza: 94 cm

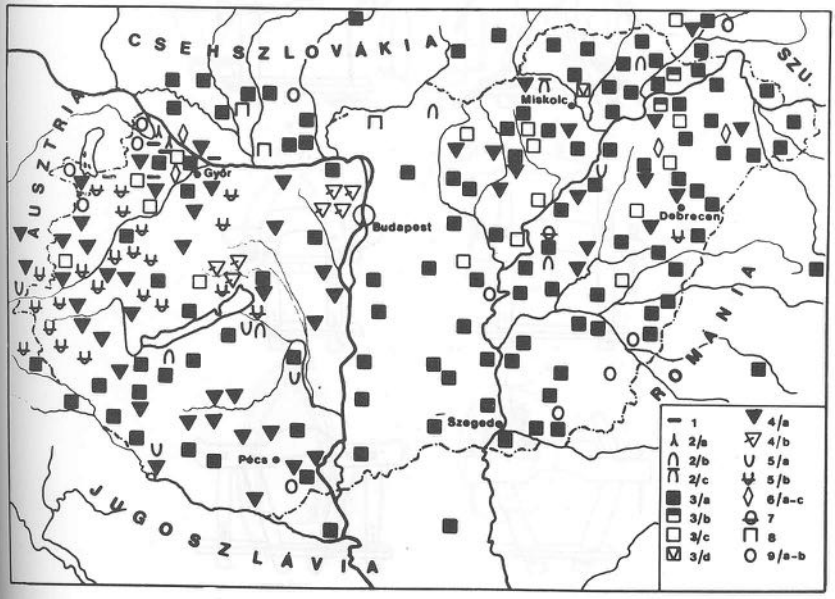

30. kép. Az egyesjárom típusainak elterjedése Magyarországon

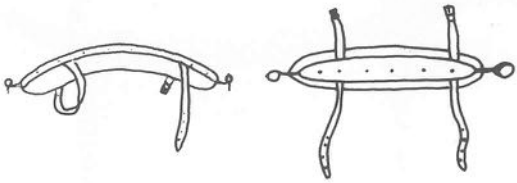

1.

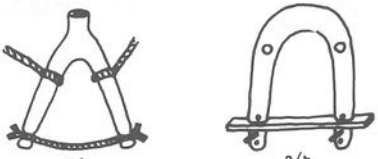

2/a 2/b

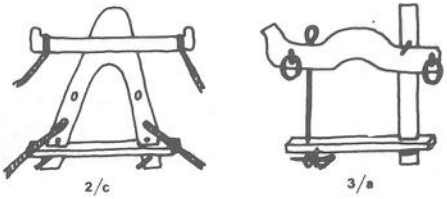

2/c 3/a

3/a 3/b

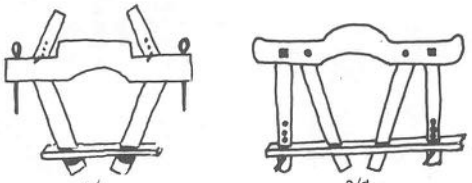

3/c 3/d

31. kép. Az egyesjárom típusai

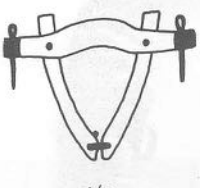

4/a

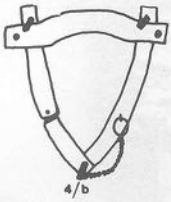

4/b

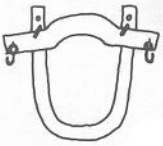

5/a

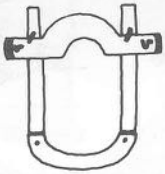

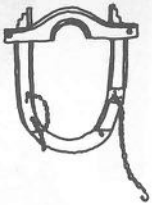

5/b

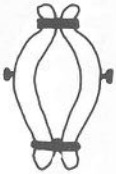

6/a

6/b

6/c

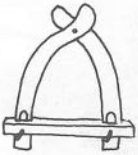

7.

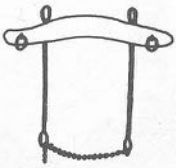

8.

9/a

9/b

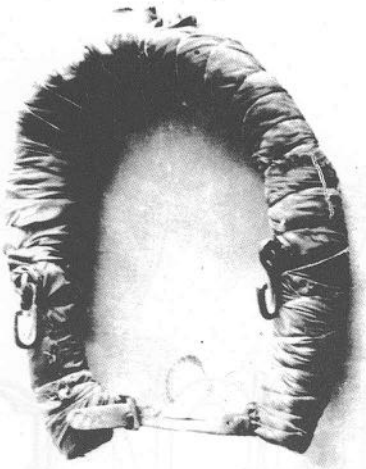

32. kép. Egyesiga, Feketeerdő.
Timaffy László felvétele

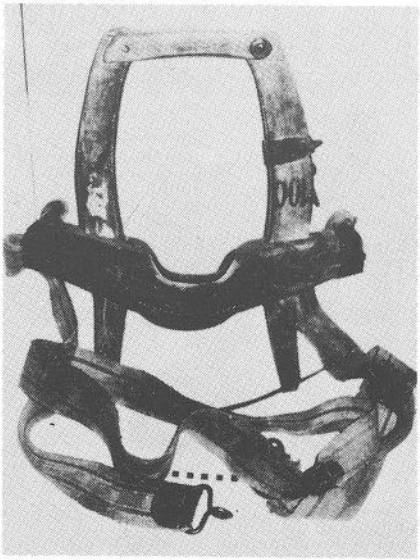

32a Egyesiga

33. kép. Tehén kumettel, Pürki (Győr-Sopron megye).
Timaffy László felvétele

34. kép. Egyes bikafogat lóhámmal, Kunszentmárton

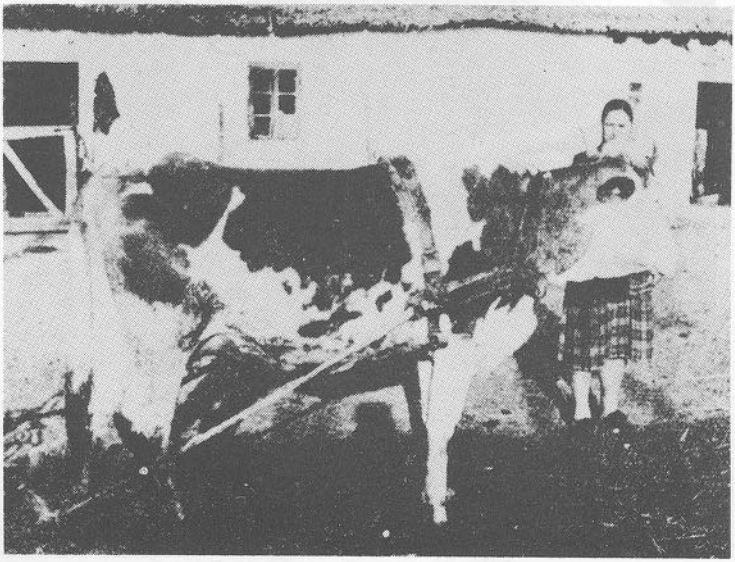

34a Tehén lóhámban. Egyek (Hajdú-Bihar megye)

35. kép. Tinóoktató, Ibrány (Szabolcs megye)

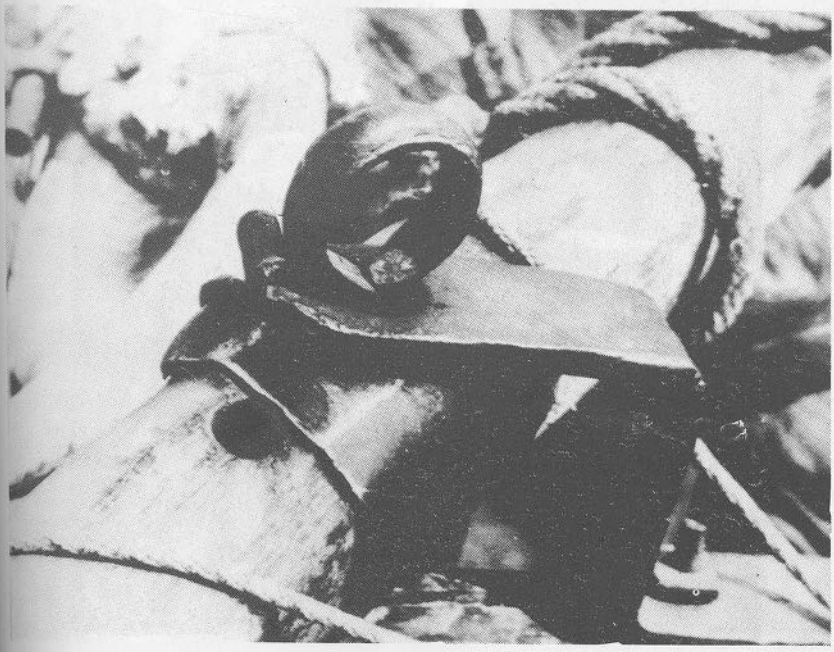

36. kép. Hazuglyuk, Hajós (Bács-Kiskun megye)

37. kép. Faragóbéres igát készít. Vasárnapi Ujság

38. kép. Jármot faragó béres a csákberényi Merán uradalomban, 1929.

39. kép. Barkácsoló jármot készít, Répáshuta (Borsod megye)

40. kép. Bakonyi fafaragó a balatonfüredi vásáron. Vajkai Aurél után

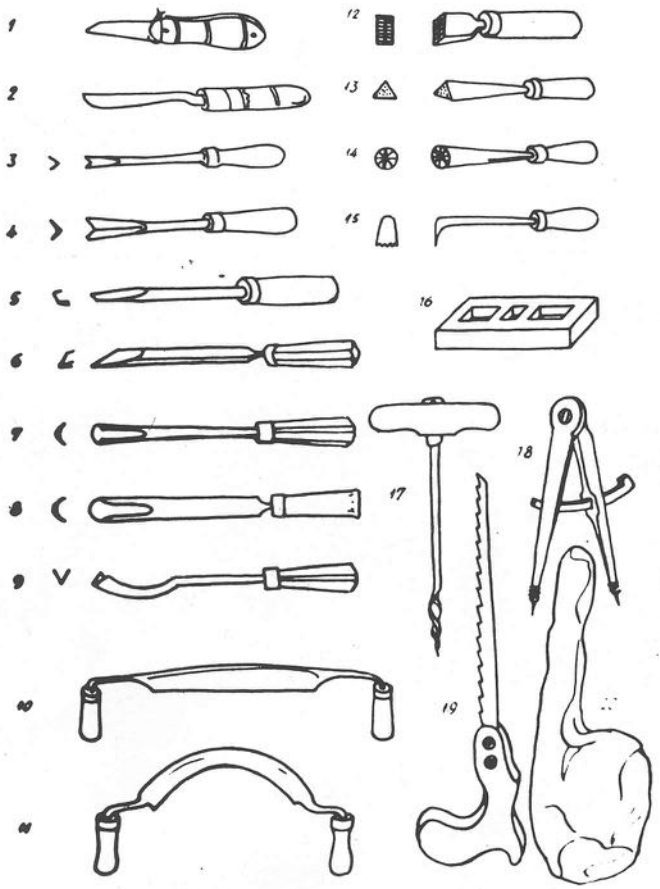

41. kép. Járomkészítő szerszámok, Cserépfalu. Lajos Árpád után

42. kép. Szabolcsi járomdíszek. Kiss Lajos után

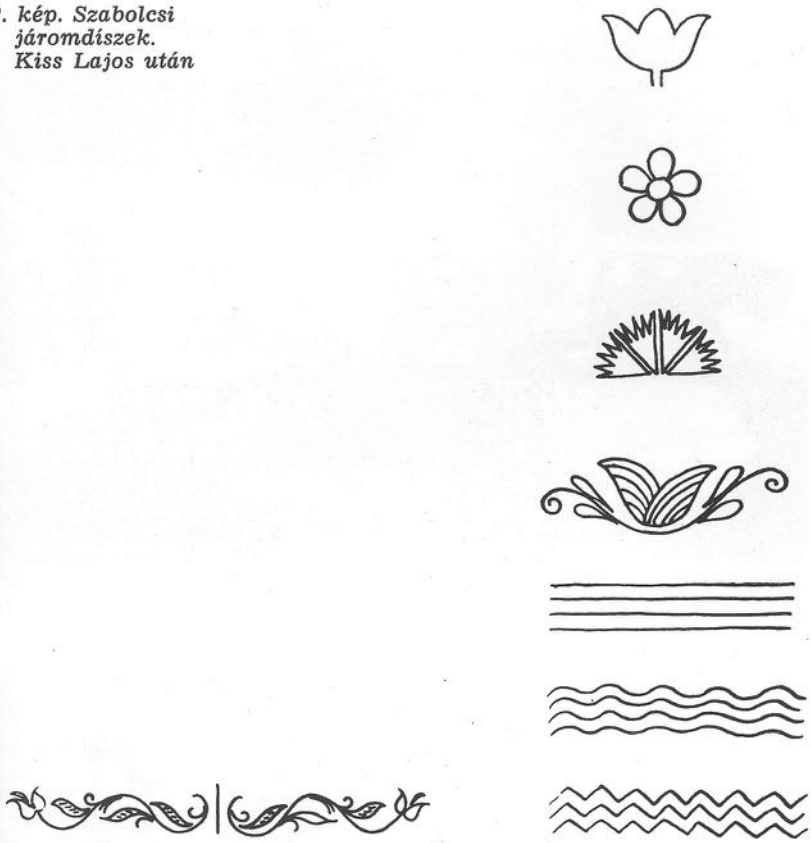

43. kép.

Szabolcsi járomdíszek. Kiss Lajos után

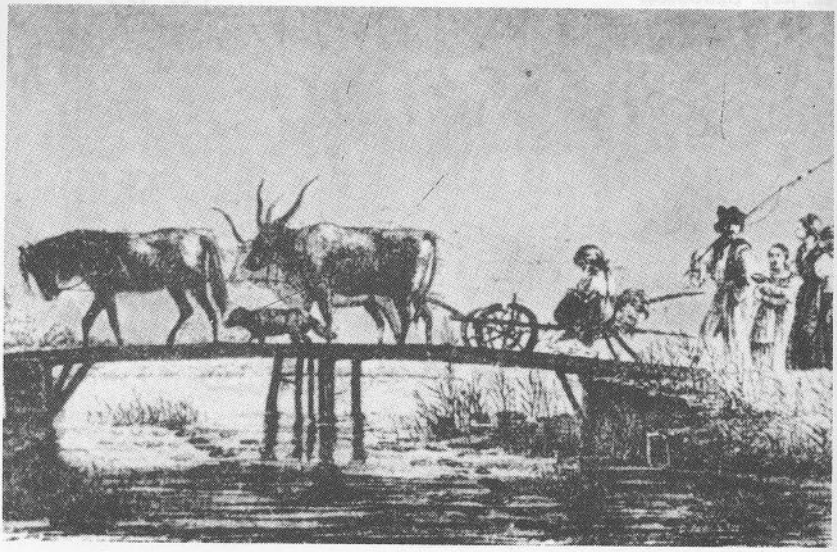

44. kép. Hazatérés szántásból vegyes fogattal. Vasárnapi Ujság, 1865:184.

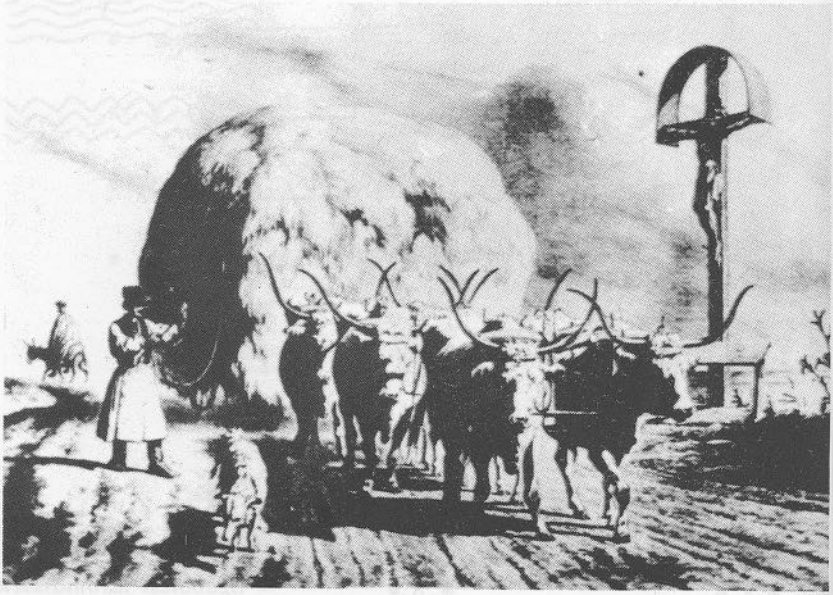

45. kép. Szénahordás hatos fogattal

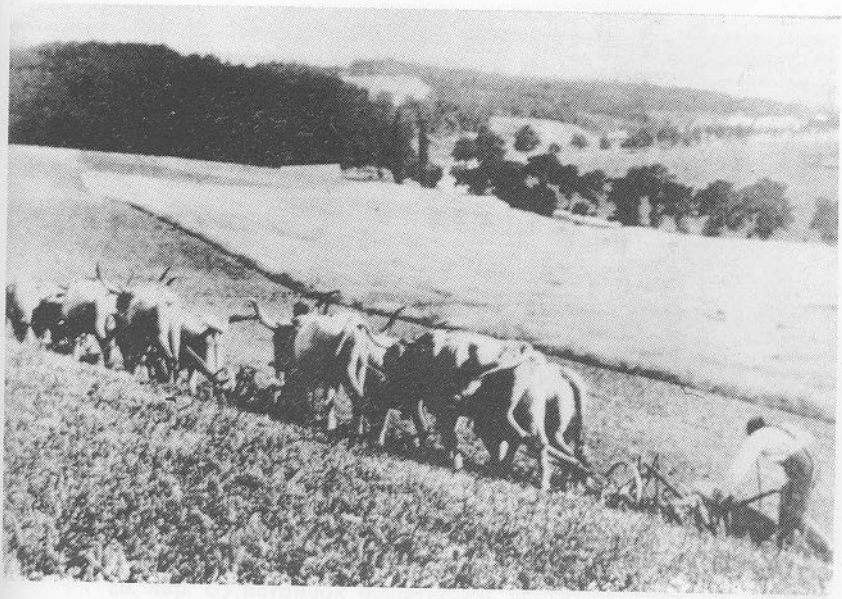

46. kép. Szántás, Zagyvapálfalva (Nógrád megye)

47. kép. Szállítás egyes tehénfogattal, Sárospatak

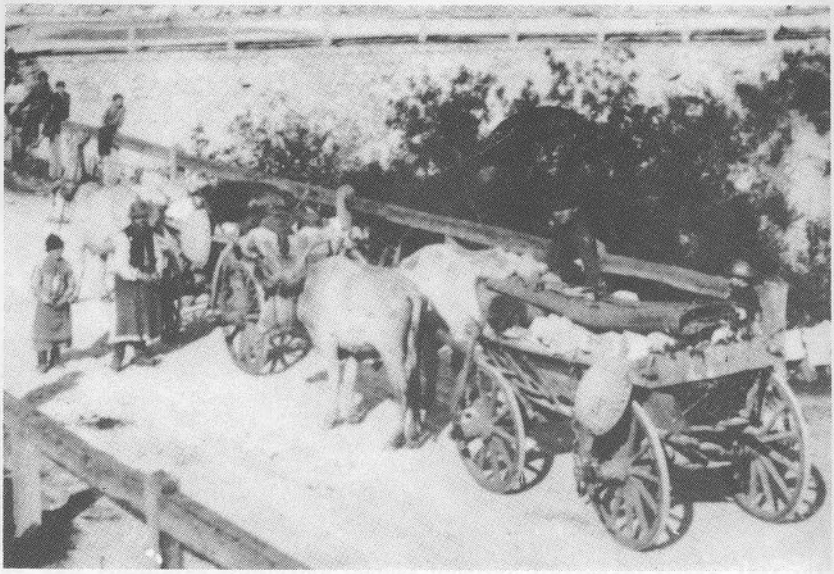

48. kép. Meszet szállító ökrös szekerek Lillafürednél, 1900 táján

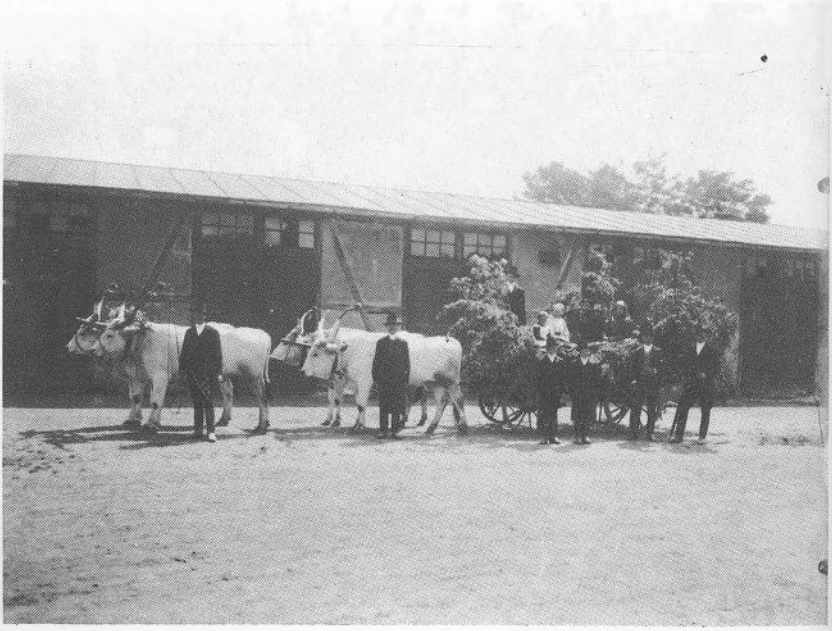

49. kép. Feldíszített lakodalmi szekér négyes ökörfogattal, Mezőkövesd

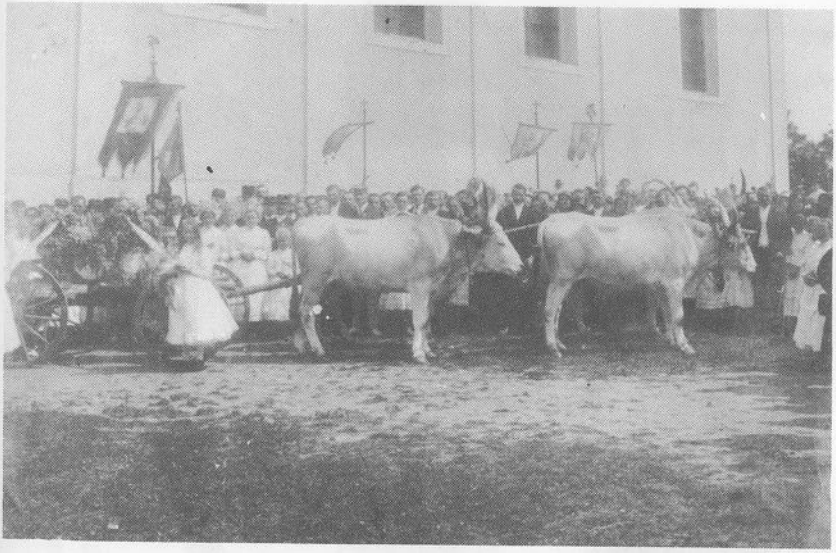

50. kép. Új harangok megérkezése négyes ökörfogattal, Felnémet (Heves megye)

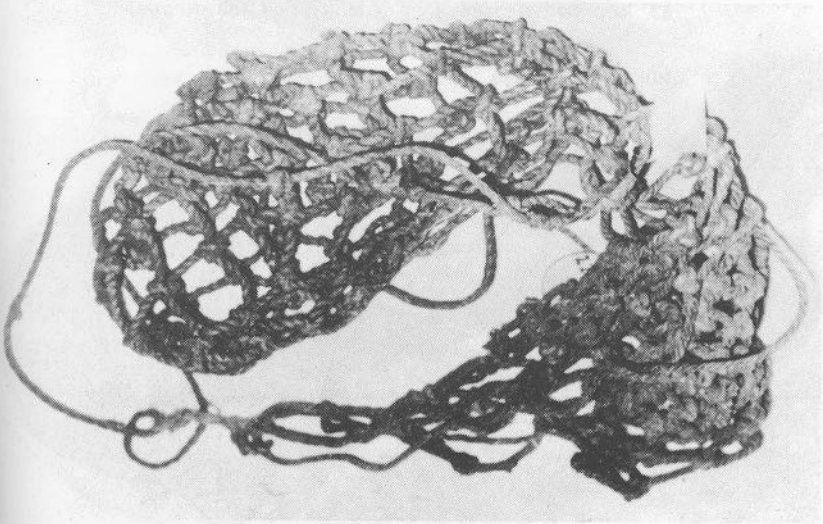

51. kép. Ökörszájkosár spárgából. Gérce (Vas megye)

52. kép. Marhaszájkosár, Alsóujlak (Vas megye)

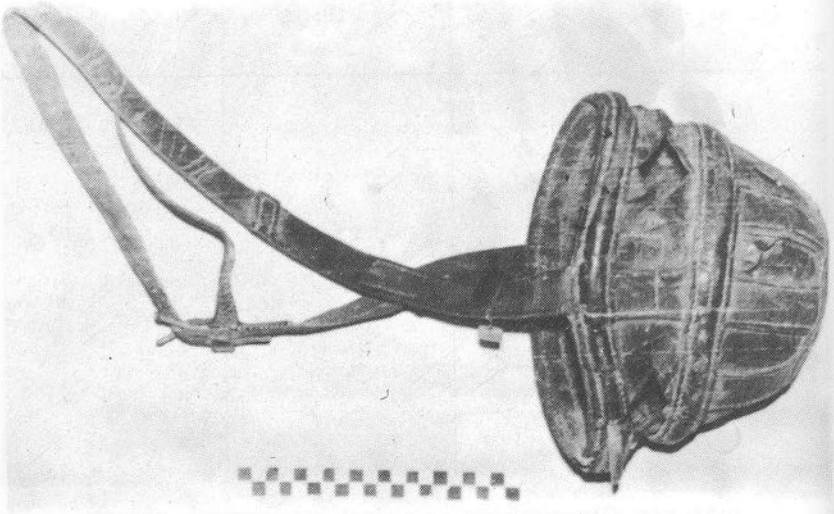

53. kép. Ökörszájkosár. Komárom

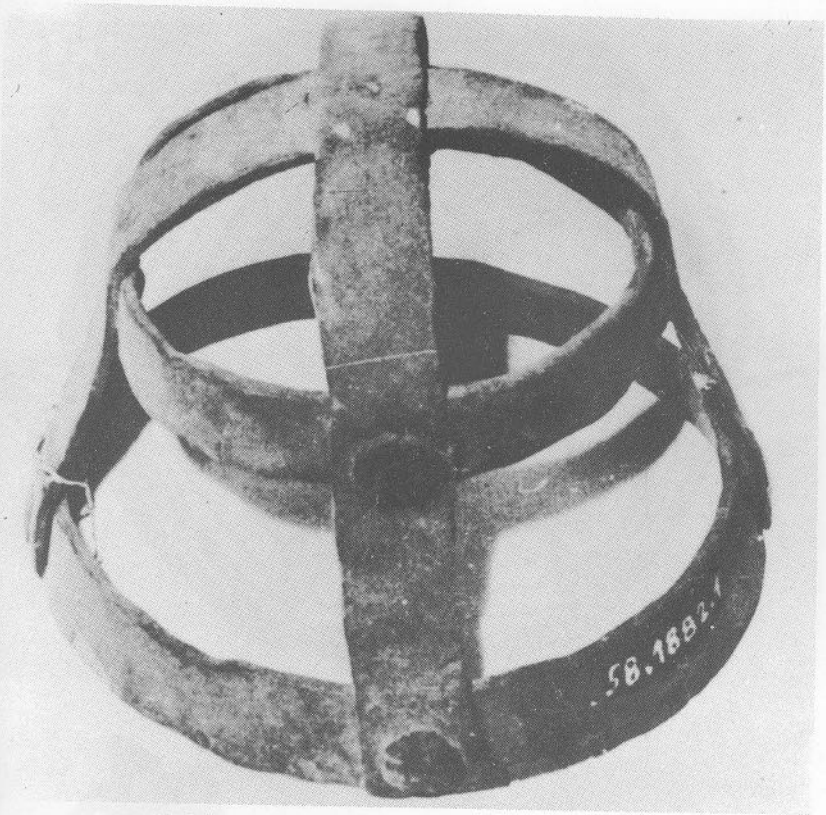

54. kép. Szájkosár kovácsolt vasból, Keszthely

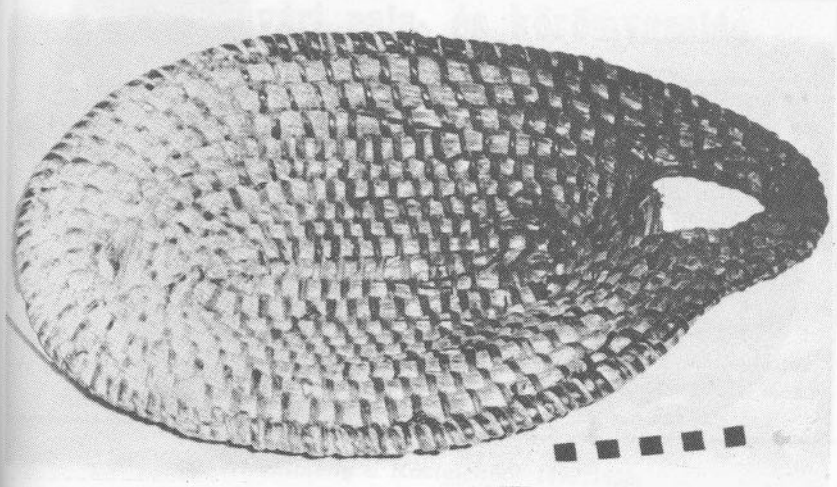

56. kép. Ökörkalap, Rábakeresztúr (Vas megye)

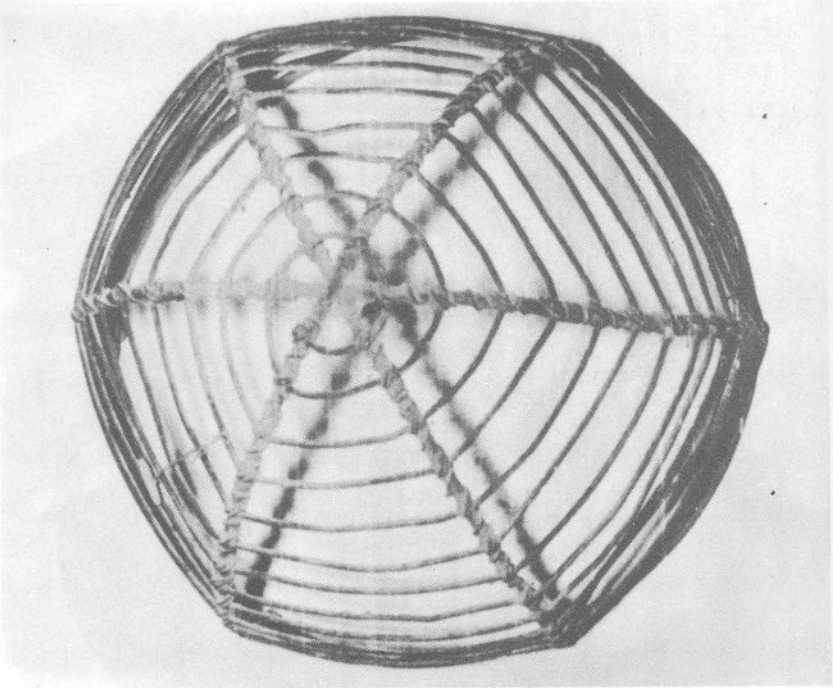

55. kép. Ökörszájkosár, Szeged

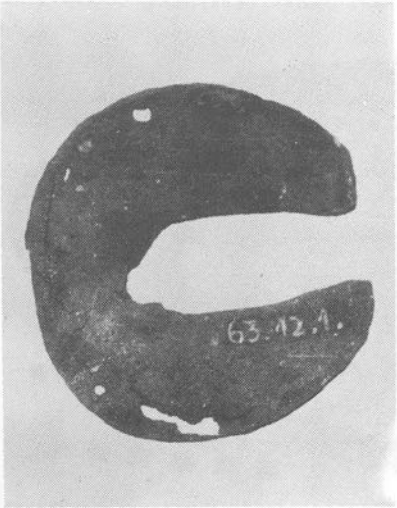

57. kép. Ökörpatkó

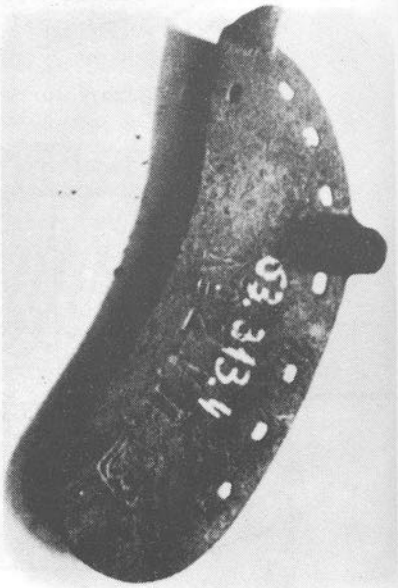

58. kép. Ökörpatkó

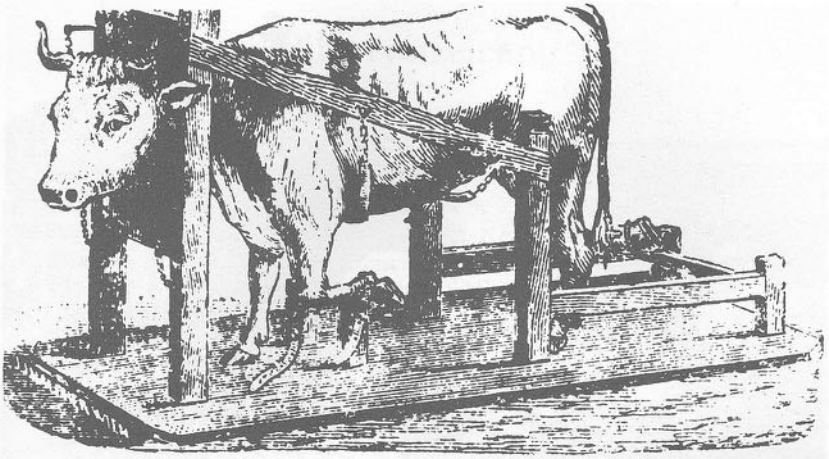

59. kép. Ökörpatkolás. Köztelek 1896:85.

Téli és nyári pata- és körömvasalás.

Észszerü, tartós és olcsó.

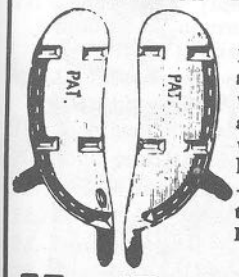

Normális körömvasalás jármos ökrök számára. **Szabadalmazott lópatkók** változtatható szerkezettel. **Német és angol szerkezetü patkók.** Lovagló-, vadász-, verseny-patkók, gummi- és kötélbetétes patkók, **kengyelvasakat** stb. — **Pata- és körömszögek, csavartámszeg, patkoló-szerszámok és eszközök.** — Árjegyzékek, rajzok és minták ingyen és bérmentve.

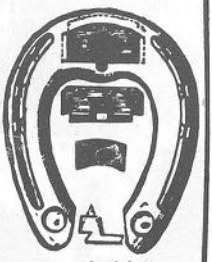

M. HAAN's SÖHNE

cs. és kir. udvari szállitók.

(A czég 1795. óta áll fenn.) **Bécs, I., Strauchgasse 2.** (A czég 1795. óta áll fenn.)

Kizárólagos elárusitók Magyarországban: **J. G. Schopper Budapest.**

60. Hirdetmény a Köztelekből 1892:1552.

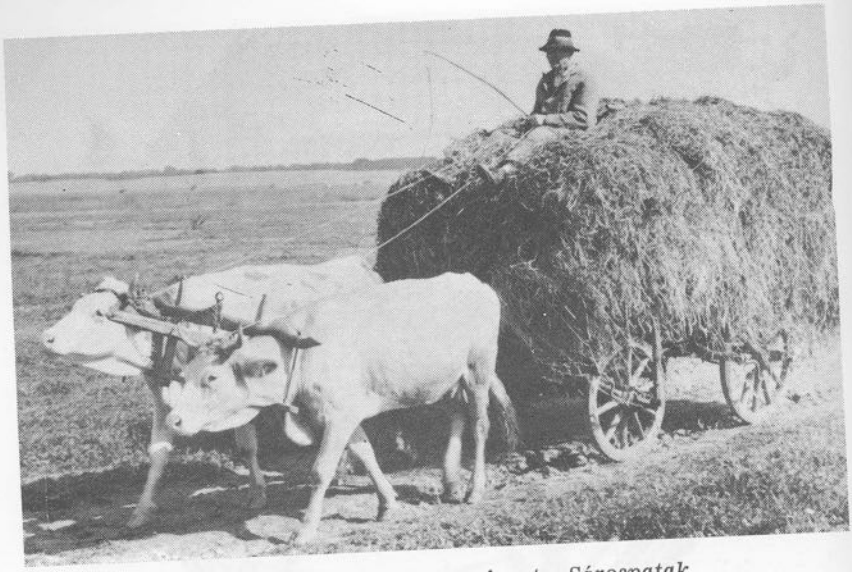

61. kép. Gyeplőzött kettesfogat, Sárospatak

62. kép. Gyeplőzés orrkarikával. Hajós (Bács-Kiskun megye)

Bilderverzeichnis

1. *Widerristjochtypen, nach Jacobeit und Kramařik*
2. *Jochrekonstruktion von Somodor, nach Károly Gaul*
3. *Das Joch des Tétényer Wagens, nach Károly Gaul*
4. *Eisernes Jochteil aus der Römerzeit und Darstellung auf dem Grabstein von Igel, nach Dragendorff-Krügel und Robert Müller*
5. *Die Rekonstruktion des Joches von Gellérthegy, nach Aladár Radnóti*
6. *Die Reste des Pferdejoches von Sárbogárd, nach Alán Kralovánszky*

6a. *Das rekonstruirte Zugholz des Pferdejoches von Sárbogárd. Die Länge auf Grund des archäologischen Fundzeichens ist auf 115—120 cm zu schätzen.*

7. *Die Verbreitung der Wörter „iga" und „járom" und deren Verwandttermini in Ost-Mitteleuropa. = iga, = járom*
8. *Dominierende Zugkraft in Ungarn, 1895.*
9. *Die Rekonstruktion des Körperaufbaus der Rinder in der Árpádenzeit.*
10. *Ackerszene mit einem Ochsen aus dem „Orbis pictus" von Comenius, 1685.*
11. *Mit ein Spann Ochsen und mit Pflug arbeitender Bauer in Oberungarn, 1662.*
12. *Ackerszene in der Bibel von Wenzel d. IV.*
13. *Ochsengespann im 15. Jh. Altarbilddetail von Jakabfalva (im Komitat Zólyom)*
14. *Stirnjoch, Cikolasziget (Westungarn)*
15. *Stirnjoch, Bildzeitung, 1864.*
16. *Bogenjoch, Nyírgyulaj (Ostungarn), nach Lajos Kiss*
17. *„Egge-joch" (langes Joch für den Egge) in Hetés, nach Sándor Dömötör, a. oberes Jochholz; b. unteres Jochholz; c. Jochnagel; d. Kernholz; f. das Joch.*
18. *Langes Joch von Baglad (Komitat Zala) (Zum Vergleich liegt neben ihm auch ein Joch normalen Masses.)*
19. *Joch von Kalotaszeg, 1800.*
20. *Joch von Damos (Kalotaszeg), 1904.*
21. *Detail des Joches von Damos*
22. *Detail des Joches vom Komitat Udvarhely, 1931.*
23. *Das verzierte Kernholz des Joches von Tótkomlós (Komitat Békés)*
24. *Die Kernhölzer des Joches von Tótkomlós*
25. *Joch, Komitat Sáros. Länge: 130 cm*
26. *Joch von Alsónyék (Komitat Tolna). Länge: 118 cm*
27. *Joch von Zirc (Komitat Veszprém)*
28. *Kernhölzer der Joche aus der Gegend von Győr, nach Ede Pálos*

29. *Jungochsenjoch von Tiszabogdány (Komitat Máramaros) Länge: 94 cm*
30. *Die Verbreitung der Einzeljochtypen in Ungarn*
31. *Einzeljochtypen*
32. *Einzeljoch, Feketeerdő (Komitat Győr-Sopron)*
33. *Kuh mit Kummet von Pürki (Komitat Győr-Sopron)*
34. *Einzelstirgespann mit Pferdegeschirr in Kunszentmárton (Komitat Szolnok)*
35. *Stechholz für Jungochsen, Ibrány (Komitat Szabolcs)*
36. *Ein zweites Loch auf dem oberen Jochholz für den Kraftausgleich im Gespann, Hajós (Komitat Bács-Kiskun)*
37. *Schnitzender Gutsarbeiter fertigt Joch*
38. *Gutsarbeiter am Jochschnitzen in Csákberény, 1929.*
39. *Bastelnder macht Joch, Répáshuta (Komitat Borsod)*
40. *Holzschnitzer von Bakony auf dem Jahresmarkt von Balatonfüred — nach Aurél Vajkai*
41. *Werkzeuge zum Jochfertigen, Cserépfalu (Komitat Borsod)*
42. *Jochschmuck, nach Lajos Kiss*
43. *Jochschmuck von Szabolcs, nach Lajos Kiss*
44. *Heimkehr von der Ernte mit einem Gemischgespann*
45. *Heutransport mit Sechsspänner*
46. *Ackerbestellung, Zagyvapálfalva (Komitat Nógrád)*
47. *Transport mit Kuheinspänner, Sárospatak*
48. *Kalktransport mit Ochsengespänner bei Lillafüred (Miskolc), um 1900.*
49. *Geschmükter Hochzeitswagen mit Ochsenvierspänner, Mezőkövesd*
50. *Transport neuer Glocken mit Ochsenvierspänner, Felnémet (Komitat Heves)*
51. *Ochsenmaulkorb aus Spagat, Gérce (Komitat Vas)*
52. *Rindmaulkorb, Alsóujlak (Komitat Vas)*
53. *Ochsenmaulkorb, Komárom*
54. *Schmiedeeiserner Maulkorb, Keszthely*
55. *Ochsenmaulkorb, Szeged*
56. *„Ochsenhut", Rábakeresztúr (Komitat Vas)*
57. *Ochsenchuh*
58. *Ochsenchuh*
59. *Ochsenbeschlag, Köztelek (Zeitung) 1896.*
60. *Anzeige aus der Köztelek, 1892.*
61. *Doppelspänner mit Zügel, Sárospatak*
62. *Zügel mit Nasenring, Hajós (Komitat Bács-Kiskun)*

DIE GESCHICHTE DER ZUGKRAFT IN DER UNGARISCHEN BAUERNWIRTSCHAFT

Auf der Erde leben etwa 5 Milliarden Menschen. In ihrem Leben und ihrer Arbeit spielen die Zugtiere auch noch heute eine antscheidende Rolle. Sowohl in der bäuerlichen Arbeit, als auch im Transport der Lasten ist die Hälfte der Bevölkerung unserer Erde noch Johrzehnte lang statt immer modernerer Maschinen auf die Kraft der Rinder, Büffel, Pferde, Maultiere, Esel, Kamele, Lamas, Jaks und Elefanten angewiesen. Nach den Angaben der UNO von 1981 wird die Zahl der Zugtiere auf etwa 400 Millionen geschätzt. Davon sind 245 Millionen Rinder und Jaks, 60 Millionen Büffel und 27 Millionen Pferde. Die Tiere helfen vorwiegend den Einwohnern der Entwicklungsländer bei ihrer täglichen Arbeit.

In unserer Zeit spielen Zugtiere bei den europäischen Völkern eine viel kleinere Rolle, obwohl sie in einigen südeuropäischen Ländern auch noch heute in stattlicher Menge bei der Arbeit der Bauern helfen und für den Transport über kurze Entfernungen eingesetzt werden.

Im Karpatenbecken in Ungarn werden Rinder und Pferde — wenn auch immer seltener — auch heute noch als Zugtiere benutzt.

Die Studie beschreibt die forschungsgeschichtlichen Hintergründe des Themas, die ungarischen archäologischen Funde an Pferden und Ochsengespannen und die linguistischen Probleme der Terminologie. Der Autor schreibt über die Zugtiere in Ungarn im Mittelalter, in der Neuzeit und auch im 19. und 20. Jahrhundert. Er stellt auf Grund der Statistik von 1895 fest, dass sich die im Karpatenbecken vorhandene Zugkraft nach Gegenden differenzieren lässt. Im mittleren Teil des Beckens waren die Zugpferde schon am Ende des 19. Jhs in der Überzahl. Es wurden vorwiegend Doppelpferdegespanne verwendet, aber auch die Zahl der Einzelgespanne war bedeutend. In Transsylvanien, im westlichen Teil Transdanubiens und in einigen Komitaten Oberungarns (die heutige Slowakei) hatten Rinder die grössere Bedeutung. In den letztgenannten Gebieten sind neben den Zugrindern die Zugkühe sehr stark vertreten und die Bauern arbeiteten nur mit zwei angeschirrten Rindern. Wo die Zugpferde dominierend waren, war die Zahl der Doppelrindergespanne gering und haben bei

der landwirtschaflichen Arbeit Vier- und Sechsochsengespanne geholfen.

Die Studie beschäftigt sich auch mit den in Ungarn gezüchteten Rinderrassen, Auf Grund der Forschungen von Bökönyi und Matolcsi wird festgestellt, dass die Vorfahren der Ungarn bis zum 13. Jh. kleinwüchsige Rinder mit dünnen Knochen und kleinen Horn gehalten haben. Später (vielleicht durch die Einwanderung der Kumanen bedingt) kam der Vorfahre des ungarischen Rindes ins Karpatenbecken, dessen Entwicklung und Verbreitung jedoch sehr langsam vor sich ging. Die berühmte Körpergrösse und das Ausmass der riesigen Hörner des Tieres konnten erst im 18., 19 Jh. durch sorgfältige Züchtung und Selektion erreicht werden. Die Hochzüchtung des grauen ungarischen Rindes war eine hervorragende Leistung; es war zu seiner Zeit sowohl nach der Zugleistung als auch nach der Fleischerzeugung eine der modernsten Rassen. Am Ende des 19. Jhs und im 20. Jh. bekamen die bunten westlichen Rassen stufenweise eine grössere Bedeutung. Gründe dafür sind eindeutig die in Vordergrund tretende Milchproduktion und die in den Hintergrund gedrängten Ansprüche an die Zugleistung.

Die Studie besteht aus folgenden drei Kapiteln: „Die Spanngeschirre", „Die Gespanne" und „Die Feld — und Zugarbeiten".

Im ersten Kapitel wurde die Typologie der ungarischen Jochformen behandelt. Es wird erwähnt, dass die ungarische Sprache zwei Bezeichnungen für das Zuggeschirr hat: *„iga"* und *„járom"*. Einige archäologische und historische Angaben erleichtern die Orientierung: durch sie ist festzustellen, dass die in Westtransdanubien verbreitete allgemeine Bezeichnung *„iga"* im Mittelalter als Kopfgeschirr bekannt war. Das Wort *„járom"* verbreitet sich mit der Verwendung des Widerristjoches. Auffallend selten verwendeten die Ungarn die einfachen Varianten der Widerristjoche, aber historische und ikonographische Angaben weisen auf eine frühe und weitverbreitete Verwendung des Rahmenjoches hin, das als die entwickeltste Variante gilt. Der Autor bereichert mit mehreren neuen Angaben unsere Kenntnisse bezüglich des Zusammenhanges zwischen den Geschirren der Gespanne und der strukturellen Entwicklung des Rahmenjoches. Diese Geschirre kommen in grossem Formenreichtum vor und ihre Verwendung in

Ungarn erfolgt parallel zur Verbreitung der Hackpflanzen. Die Verbreitung der Geschirre kann auf das Ende des 19. Jhs geschätzt werden. Die Studie beschäftigt sich auch mit den im Notfall verwendeten Zuggeschirren (in erster Linie wurden Pferdegeschirre für Rinder beim Anbau von Hackpflanzen verwendet), mit den Geschirren der Jungochsenzucht die auf das Joch geschnallt wurden. Es wird auch über die Methoden der Jochverfertigung, die häufigsten Holzsorten, über die Verzierung der Joche (geometrische bzw. Blumenornamente wurden in die Hauptteile des Joches geschnitzt und gemalt) und über die Jochpflege berichtet.

Der Abschnitt über die Gespanne behandelt die Frage der Jungochsenzucht die die Zugkraft ermöglichten. Es ist beachtenswert, dass die Ungarn die Kastration der einjährigen Jungtiere mit einem scharfen Messer durchführten. Sie kannten die archaische Methode der Kastration d. h. das Zertrümmern der Hoden nicht. Die durch die Kastration kräftiger gewordenen Rinder bekamen je nach Alter und nach dem Erlernen des Ziehens verschiedene Bezeichnungen: Jungochs *(tinó)*, Rind *(tulok)* und Ochse *(ökör)*. Auf diesen Gebrauch verweist auch das weitverbreitete ungarische Sprichwort: „Tanulj tinó, ökör lesz belőled" (Lerne was, so kannst du was). Ausführlich beschreibt der Autor die Methoden des Anlernens des Tieres im Joch, die Auswahl der Tiere für Doppelgespanne und den Bedeutungswandel des Wortes *„fogat"* = Gesspann. Ursprünglich bedeutete das Gespann alle Ochsen, die vor den Wagen gespannt wurden. Die Studie widmet sich auch den Zugtieren ungerader Zahl und den gemischten Gespannen, bei denen sowohl Ochsen als auch Pferde vor den Wagen bzw. vor den Pflug gespannt wurden.

Ein besonderer Abschnitt behandelt die Feld-und Transportarbeiten. Der Autor schreibt, dass die Pflege der Zugtiere und die Arbeit mit ihnen eine ausgesprochene Männerarbeit war. Frauen durften nur in Sonderfällen die Gespannarbeit der Männer übernehmen (z. B. im Krieg). In einem anderen Kapitel ist über die Rolle der Gespanne bei bäuerlichen Festen zu lesen. Geschmückte Gespanne und Zugtiere nahmen an den Hochzeits- und Trauerzügen teil und haben sogar Glocken transportiert. Seit dem Mittelalter war jedes Jahr eine Gemeinedebegehung üblich (sie war auch noch am Anfang des 20. Jhs bekannt), bei der die Grenzen der Gemeinde mit einem

riesengrossen Pflug und mit vielen Zugtieren umgepflügt wurden. Dieser Brauch diente zur Verhinderung von Grenzstreitigkeiten zwischen den Dörfern. Der Autor schreibt über die Methoden des Einspannes der Tiere und des Treibens und über die Vielfältigkeit der Treibwörter.

Kurz wird das Verhältnis zwischen Mensch und Tier beschrieben. Einst waren in Ungarn sowohl die Zugrinder als auch die Pferde sehr beliebt. Man schätzte die Vorteile beider. Der Ochse ist zwar langsamer, aber weniger anspruchsvoll das Pferd hingegen schneller, aber in der Zucht viel anspruchsvoller. Die letzten zwei Jahrhunderte haben zu einem Wandel in diesem Bereich geführt. In den meisten Gebieten Ungarns wird das Pferd wegen seiner in der Arbeit gezeigten Schnelligkeit bevorzugt. Der Autor fasst auch die mit dem Thema und der Überlieferung in Zusammenhang stehenden Zeugnisse zusammen und gibt einen Überblick über die Zugtiere in der ungarischen Märchenwelt. Es ist festzustellen, dass die Pferde in den Märchen Mithelfer sowohl des Guten als auch des Bösen sind, während die mit wunderbaren Eigenschaften versehenen Ochsen nur dem Guten helfen.

Der letzte Abschnitt der Arbeit reiht die Zugtierkultur des ungarischen Bauertums in ähnliche Kulturen Europas ein. Von den Schlussfolgerungen ist zu erwähnen, dass das Rind und das Pferd bei den Ungarn ab dem 11. Jh. immer gleichzeitig verwendet wurden im Gegensatz zu den europäischen Völkern, bei denen das Bild in bezug auf die Zugkraft viel bunter war. Bei den Feldarbeiten ist der Ochse in der Überzahl, aber die Zahl der Pferde in Gespannen ist auch bedeutend. Im 13. und 14. Jh. weisen zahlreiche Angaben auf drei vor den Pflug eingespannte Pferde bzw. im Falle mehrerer Pflüge auf eine ungleiche Zahl eingeschirrter Pferde hin. Auf Grund dessen ist zu vemuten, dass die ostslawische Einspannmethode der Pferde nach der Landnahme (am Ende des 9. Jhs.' noch eine Zeitlang in der Praxis der Lastenbeförderung der Ungarn weiterleben konnte. Die Darstellung des ungarischen Wagens von Schedel im 16. Jh. zeigt auch drei Pferde vor dem Wagen.

In der Forschung des Typen- und Variantenreichtums der europäischen Jochformen ist zu bemerken, dass keine von den Varianten nirgendwo so stark wie die im Karpatenbecken benutzte herrschend wurde. Diese Jochform ist die am besten

entwickeltste, weil sie die grösste Kraftentfaltung der Tiere ermöglichte. Neben dem grossen grauen Rind mit enormer Zugkraft bestätigt auch das beim Zug vorhandene Geschirr, die wichtige Rolle und den bedeutenden Charakter der ungarichen Lastenbeförderungskultur.

Der Autor befasst sich auch mit den zwei grundlegenden Gaschirren des Pferdegespannes: mit dem „Kummet" und der „Siele". Er stellt die Meinungen ost- — und mitteleuropäischer Sprachwissenschaftler gegenüber und kommt dabei zur folgenden Schlussfolgerung: das aus zwei krummen Holzstücken bestehende „hamut" war das Pferdegeschirr bei den slawischen Völkern. Seine Verwendung haben auch die germanischen Völker übernommen. Vermutlich konnte sich das Geschirr im Laufe des 9. Jhs vervollständigen. Man hat zeurst das Bremsriemenzeug entwickelt dann die auf das Riemenzeug anschliessende Siele, die durch entgegengesetzte Übernahme wieder ins Kijewer Russland kam. (Die Feststellungen der Sprachwissenschaftler halten diese Variante für möglich.) Die Ungarn haben auf jeden Fall lange Jahre das Wort *„hamut"* benutzt, das die in der Umgebung lebenden serbochroatischen, slowenischen, slowakischen, rumänischen und bulgarischen Völker aus dem Ungarischen entlehnt haben. Diese Nachbarvölker haben auch mehrere Treibwörter aus dem Ungarischen genommen. So wie aber die Ungarn mit der Methode das Pferdeeinspannes auf die Agrar- und Zuglastbeförderungskultur der Nachbarvölker einen grossen Einfluss ausübten, haben die Slowenen im Rindereinspannen die Ungarn beeinflusst.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass die Bespannung der Verkehrs- und Transportmittel des ungarischen Volkes hervorragend war im Vergleich zu der der Völker in Ostmittel-Europa. Es ist also kein Zufall, dass Ungarn zu gewissen Zeiten lange „die Speisekammer Europas" war.

Einführung 5
Die Bedeutung des Themas 8
Die Voraussetzungen der Forschungsgeschichte 11
Historische Änderungen und Gliederung nach Gegenden in der Verwendung der Jochkraft 23
Die heimischen archäologischen Zeugnisse der Bespannung 23
Die Spracheigenschaften der Fachwörter bei der Bespannung 30
Zugtiere in Ungarn im Mittelalter und in der Neuzeit 37
Zugkraft in der Kapitalistenwirtschaft 57
Zugkraft in dem sg. sozialistischen Zeitraum ... 62
Zugkrafttypen nach Gegenden 64
Zugrinderrassen 70
Zuggeschirre 77
Jochtypen 80
Kopfjoch 81
Einfache Widerristjochformen 82
Ramenjochaufbau 83
Ramenjochvariante 87
„Iga" und „járom" 89
Das Einzeljoch und seine Variante 91
Notzuggeschirre 100
Geräte zum Anlernen und zur Zucht der Jungochsen und Ochsen 101
Kraftausgleich im Gespann 103
Jochherstellung 104
Jochverzierung 113
Jochpflege 121
Gespanne 123
„Tinó" (Jungochs), „tulok" (Rind), „ökör" (Ochse) 124

Die Methoden des Anlernens der Rinder 128
Die Unwandlungen der Einheiten des Doppelgespannes 135
Gespanne mit Zugtieren ungerader Zahl gemischte Gespanne 139
Lastenbeförderung auf dem Feld 143
Gespannarbeiten auf dem Feld 144
Lastenbeförderung — Transport 146
Die Rolle der Rindergespanne bei bäuerlichen Festen 150
Einspannen und Treiben 153
Treibwörter 160
Der Mesch und die Zugtiere 165
Europäische Vergleiche in Einspannen der Rinder
Die dominierende Zugkraft in Europa 171
Jochformen in Europa 176
Der ungarische Gespannwortschatz im Sprachgebrauch der Nachbarvölker 178
Abschluss 189
Literaturverzeichnis 191
Die Geschichte der Zugkraft in der ungarischen Bauernwirtschaft (Zusammenfassung) 209

TARTALOM

BEVEZETÉS 5
A téma jelentősége 8
Kutatástörténeti előzmények 11
Az igázás európai néprajzi irodalma 15

TORTENETI VÁLTOZÁSOK ÉS TÁJI TAGOLÓDÁS AZ IGAERŐ HASZNOSITÁSÁBAN 23
A fogatolás hazai régészeti emlékei 23
A fogatolás műszavainak nyelvi kérdései 30
Igázott állatok a középkori és újkori Magyarországon 37
Igaerő a tőkés gazdálkodásban 57
Igaerő a szocialista korszakban 62
Az igaerő táji típusai 64
Az igavonó szarvasmarha fajtái 70

AZ IGÁZÁS ESZKÖZEI 77
A járom típusai 80
Fejiga 81
Egyszerűbb mariga formák 82
Rámaiga szerkezete 83
Rámaiga variánsai 87
Iga és járom 89
Az egyesiga és formái 91
Szükségvonóeszközök 100
Tinóoktatók, ökörszoktatók 101
Erőkiegyenlítés a fogatban 103
Az iga készítése 104
Az iga díszítése 113
Az iga gondozása 121

A FOGATOK 123
Tinó tulok, ökör 124
A szarvasmarha igába tanítása 128
A páros fogat egységének változásai 135
Fogatok páratlan vonóállattal 138
Vegyes fogatok 139

SZÁNTÓFÖLDI TEHERHORDÓ MUNKÁK
Szántóföldi fogatos munkák 144
Teherszállítás — fuvarozás 146
A szarvasmarhafogatok szerepe a paraszti társadalom ünnepi alkalmaikor 150
Befogás és hajtás 153
Terelőszavak 160

AZ EMBER ÉS AZ IGAVONÓ ÁLLATOK
Jegyzetek .....

EURÓPAI PÁRHUZAMOK A SZARVASMARHA IGÁZÁSÁBAN... 171
A domináns igaerő Európa tájain 171
Igaformák Európában 176
Az igázás magyar szókészletének szomszédnépi kapcsolatai 178

BEFEJEZÉS 189

IRODALOM 191

STUDIA FOLKLORISTICA ETHNOGRAPHICA

Publikation des Lerhstuls für Volkskunde der Universität Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája *(Die Parodie auf das Begräbnis).* Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben *(Tabakanbau in der Nyírgegend).* Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki karszt falvaiban *(Friedhöfe in den Dörfem der Aggtelek-Kartzgegend).* Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer *Das ungarische Verwandtschaftssystem).* Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban *(Die ethnographisca Untersuchung des Glaubenslebens in einem Zempléner Dorf).* Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségbn *(Wohnhäuser in der Nyírgegend).* Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke:—UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben *(Zwei Töpferdörfer in Gömör).* Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi láp gazdálkodásához *Einige Kaptitel zur Wirtschafsetnographie des Marschgebietes von Ecsed).* Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István—FÜGEDI Márta: Termelés és életmód *(Produktion und Lebensweise).* Debrecen, 1983.
10. SZABADFALVI József: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből *(Studien zum ungarischen Hirtentum).* Debrecen, 1984.
11. BÓDI Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása *(Die Ernährungsweise in einem Palendorf).* Debrecen, in Ungarn). Debrecen, 1984.
12. ERDÉSZ Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban *(Schalangenkult in der ungarischen Volksüberlieferung).* Debrecen, 1984.
13. SZALONTAI Barnabás: Nyírbátor népi építészete *(Die Volksarchitektur von Nyírbátor).* Debrecen, 1984.

14. BARTHA Elek: Házkultusz. A ház a magyar folklórban. *(Hauskult. Das Haus in der ungarischen Folklore).* Debrecen, 1984.
15. KORNYEINÉ GAÁL Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban *(Erinnerungen an den ersten Weltkrieg in volkstümlichen handschriftlichen Quellen und mündlichen Überlieferungen).* Debrecen, 1985.
16. PETERCSÁK Tivadar: Népszokások Filkeházán *(Volksbräuche in Filkeháza).* Debrecen, 1985.
17. VIGA Gyula: Kőmunkák egy bükkaljai faluban *(Steinbruch- und Steinmetzarbeiten in einem Dorf am Fuse des Bükk-Gebirges). Debrecen, 1985.*
18. KAPROS Márta: A születés szokásai és hagyományai az Ipoly mentén *(Bräuche und Glaubensarten in Verbindung mit der Geburt entlang des Flusses Ipoly).* Debrecen, 1986.
19. BERECZKI Ibolya: Népi táplálkozás Szolnok megyében. *(Volkstümliche Ernährung im Komitat Szolnok).* Debrecen, 1986.
20. FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta: Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton. *Bestattungsbäuche auf der Bereges-Theissgegend).* Debrecen, 1968.
21. CZÖVEK Judit: Halottlátók a magar néphagyományban. *(Totenseher in der ungarischen Volksüberlieferung).* Debrecen, 1986.
22. SZTRINKÓ István: Népi építészet a Duna-Tisza közén. *(Volkstümliche Architectur im Donauätheiss Zwischenstromland).* Debrecen, 1987.
23. KRUPA András: A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága. *(Die Glaubenswelt der Slowaken von Südostungarn).* Debrecen, 1987.
24. UJVÁRY Zoltán: Állatmaszkok. *(Tiermasken).* Debrecen, 1989.
25. KÓSA László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása (1880—1920).